

Mahirə Hüseynova

**Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik
xüsusiyyətləri**

Kitabda böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının türk dillərinin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri sahəsindəki xidmətləri şərh olunur, müasir türk dillərinin geneoloji və tipoloji cəhətdən qohumluq əlamətlərinin kökləri izlənilir. Əsərdə həmçinin ayrı-ayrı türkcələrin Kaşğari dönəmindən üzü bəriyə qədərki inkişafı verilir, onları səciyyələndirən qrammatik əlamətlər səciyyələndirilir.

Elmi redaktor:

Rəyçilər:

Bakı – 2022

Giriş

Böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it – türk” əsərinin öyrənilməsi dilçiliyimizdə həmişə diqqət mərkəzində olub və əsərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində və nəşri sahəsində ən böyük zəhmət və əziyyəti tanınmış türkoloq Ramiz Əskər çəkmişdir. Belə ki, bu görkəmli türkoloq əsərin linqvistik özəllikləri üzərində uzun illər araşdırmalar aparmış və nəhayət, 2006-cı ildə “Divan”ı Azərbaycan dilinə çevirərək, oxucuların ixtiyarına vermişdir. Ramiz Əskər dördcilddən ibarət bu əsərin hər bir cildinə ayrı-ayrılıqda “Ön söz” yazmış və həmin yazılarında lüğətin quruluşu və bəhs olunan dil problemləri barədə zəngin elmi izahlar vermişdir. “Divan”ın I cildinə yazdığı “Ön söz”də Ramiz Əskər bu möhtəşəm əsərin yazıldığı dövr və mühit, Mahmud Kaşğarının həyatı, əsərin nə zaman və haradan yazılması, əsəri zikr edən mənbələr, əsərin tapılması, əsərin tərcümələri, əsərin quruluşu, nəşrdə tətbiq edilən əlifba və s. Barədə elmi şərhlərinin hamısı oxucunu btam şəkildə qane etmək gücünə malikdir. “Divan”ın II cildinə yazdığı “Ön söz”də Ramiz Əskər əsərin ərəb dilində yazılması səbəblərini, çətin anlaşılan ərəb söz və terminlərinin izahına geniş yer ayırmış, elmi fikirlərini əsərdən gətirdiyi nümunələr əsasında təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Mahmud Kaşğari “Divan”ın III cildinə misal kitabını, üç hərfləli sözlər, dörd hərfləli sözlər, günnəli sözlər, nəhayət, yan – yana gələn iki sükunlu sözlər kitabını vermişdir. Ramiz Əskər ərəb dilçilik elminə xas olan çoxlu sayda müasir oxucu üçün çətin anlaşılan terminlərin qısa izahını verməyə çalışmışdır. Həcm etibarı baxımından əsərin ən böyük cildi IV cildir və bu, sonuncu cild hesab olunur. Ramiz Əskər bu ağır və üzücü işin sonuna çatarkən xüsusi olaraq vurğulayır ki, bu cildə sözlər və onların törəmələri ilə birlikdə təxminən 25 min lüğəvi vahidin cildlər, səhifələr, sətirlər üzrə yeri göstərilmişdir. “Ön söz” müəllifi onu da xüsusi olaraq göstərir ki, indeksin tərcüməsi və tərtibi ayrılıqda hər bir cildin tərcüməsindən daha çətin və yorucu idi. Nəzərdən keçirdiyimiz bu qısa qeydlər əsasında deyə bilərik ki, Mahmud Kaşğarının “Divan”ın tərcüməsi və nəşri sahəsində Ramiz Əskərin xidmətləri yüksək dəyərləndirilməyə layiqdir. Bunlardan əlavə, Ramiz Əskər əsərin II cildinin

sonunda, yəni qrammatik oçerk”adlı 55 səhifəlik yazısında bu möhtəşəm lüğətin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik yaruslarından da danışımdır ki, bunlar da müasir tədqiqatçılar üçün bir növ istiqamətləndirici elmi missiya rolunu oynayır.

2006 – cı ildə Ramiz Əskərin tərcüməsi ilə nəşr edilən “Divan”ın I və II cildlərində akademik Tofiq Hacıyevin “Redaktordan” və “Türkologiyanın bahadırı” adlı məqalələri də özlərinə yer almış və bu yazuların birincisində Ramiz Əskərin əsərin tərcüməsi ilə bağlı xidmətləri, ikincisində isə “Divan”ın Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafındakı rolundan danışılır. Tofiq Hacıyevin ikinci məqaləsi daha çox ədəbiyyatşünaslıq istiqamətində yazılmış, alim daha çox diqqəti əsərin poetik özəlliklərinə yönəltmişdir.

“Divan” dilimizə çevrilməmişdən qabaq da Azərbaycan dilçiliyində Bəkir Çobanzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Hadi Mirzəzadə, Tofiq Hacıyev, Həsən Mirzəyev, Samət Əlizadə, Kamil Vəliyev, Qəzənfər Kazımov, Nizami Cəfərov, İmayıl Kazımov, Məmmədəli Qıpçaq (Novruzov) və başqaları xeyli işlər görmüşlər. Məsələn, Həsən Mirzəyev feillərin arxaik köklərini araşdırarkən digər qədim mənbələr kimi “Divan”ın da materiallarından qədərincə bəhrələnmişdir. Təhlil nümunəsi üçün feilşünas alimin faydalanma istiqamətləri naminə gördüyü işlərə dair burada bir təhlil nümunəsi verməyi məqsədamüvafiq hesab edirik. Keçən əsrin 30- cu illərindən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it – türk” əsərinin tədqiqinə maraq çox sürətlə artır və bu sürət tempi 50 – ci illərdən sonrakı dövrlərdə daha da geniş vüsət alır. Həmin dövrlərdən üzü bəri Azərbaycan dilçiliyində elə bir tədqiqatçıya rast gəlmək çətindir ki, Mahmud Kaşğari “Divan”ına bu və ya digər şəkildə müraciət etməmiş olsun, bu möhtəşəm və qədim abidədən yararlanmamış olsun və belə tədqiqatçılardan biri də dilçiliyimizdə feilşünas alim tanıdığımız professor Həsən Mirzəyevdir. Məhsuldar yaradıcılığa malik olmuş bu böyük alim Azərbaycan dilində feil bəhsinin mahir tədqiqatçısı kimi, bu əsas və çoxkateqoriyalı nitq hissəsinin fonetik, leksik, qrammatik özəlliklərini araşdırarkən yüzlərlə elmi mənbələr kimi Mahmud Kaşğarının “Divan”ından layiqincə bəhrələnməyə çalışmışdır.

Azərbaycanda türkoloji tədqiqlər, xüsusilə, dilimizin fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik quruluşunun araşdırılması geniş şəkildə aparılmışdır ki, belə yöndə araşdırmalarda Mahmud Kaşğarının “Divan”ından da məqsədli şəkildə istifadə olunmuşdur. Professor Həsən Mirzəyevin “Divan” haqqında xüsusi bir araşdırması, tədqiqat işi yoxdur, lakin abidənin materiallarından istinad mənbəyi kimi yararlanma kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil edir. Bu fonda təhlillər aparmaq bir tərəfdən “Divan” da əksini tapan bəzi feillərin fonetik, leksik, qrammatik quruluşu barədə biliklərimizi zənginləşdirirsə, digər tərəfdən professor Həsən Mirzəyevin bu problemlə bağlı xidmətlərinin özəl cəhətlərinin üzə çıxarılmasına şərait yaradır ki, bütün bunlar problemlərin aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdəndir.

Böyük türkoloq alim professor Həsən Mirzəyevin qədim abidələrə marağı tələbətlik illərindən başlamış və keçən əsrin 50-ci illərində müəllimi və ustadı Əbdüləzəl Dəmirçizadənin bu sahədəki maraqlı mühazirələrini diqqətlə dinləmiş, həmin dövrdə yazdığı məqalələrində yeri gəldikcə, qədim türk yazılı abidələrindən sayılan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it – türk” əsərindən də faydalanmalı olmuşdur. Belə faydalanmalar alimin sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində daha da intensiv hal almışdır. Keçən əsrin 70-80-ci onilliklərində Həsən Mirzəyev dilimizin qrammatik quruluşu, o sıradan bu quruluşda özünəməxsus yeri olan feil bəhsi üzərində tədqiqat apararkən yeri gəldikcə “Divan” materiallarından güclü mənbə kimi yararlanmışdır. Feilşünas alimin abidənin dilindən bəhrələnmə üsullarına nəzər salaq. Tarixən -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş güman edilib dilimizin müasir mərhələsində kök ilə şəkilçisi qovuşan və qaynayıb – qarışmaqda olan feilin təsirli olub – olmadığından bəhs edən tədqiqatçı bunların bir qismini təsirli, bir qismini isə təsirsiz hesab edir və verdiyi nümunələr sırasında “quru” feilini də göstərir və həmin söz haqqında yazır ki, “quru” sözü müasir Azərbaycan dilində həm feil, həm də sifət kimi işlənir, hər iki halda bunları kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur. Lakin bir sıra türk dillərində bundan fərqli xüsusiyyətə rast gəlirik. Hal-hazırda karaim dilində qurumaq feili düzəltmə hesab olunur və bəzi mənbələrdə

qeyd edilir ki, bu söz sifətdən əmələ gəlmişdir. Uyğur dilində qur forması müstəqil feil kimi işlənir. Mahmud Kaşğari lüğətində qurmaq sözünün qurqa formasında işləndiyinə rast gəlirik : yer kurğadi = yer qurudu. Həsən Mirzəyev qədim Kurğadi feilini Bəsim Atalayın tərcüməsindən götürmüşdür, çünki o dövrdə Kaşğari lüğəti Azərbaycan dilinə çevrilməmiş vəziyyətdə idi. 2006 – cı ildə Ramiz Əskərin tərcüməsində də müasir **qurumaq** feili **kurğadi** şəklində götürülür və “yer kurğadi” cümləsi “yer yağışın azlığından qurudu” şəklində dilimizə tərcümə olunur.

Müasir Azərbaycan dilində -ar, -ər şəkilçisini ismə artırdıqda müəyyən fərqli cəhətlər yaranır. Belə ki, bu şəkilçini atributiv çalarlığı olan bəzi isimlərə artırdıqda təsirsiz, atributiv olmayan bəzi ismə artırdıqda isə təsirsiz feil əmələ gəlir. Həsən Mirzəyev belə güman edir ki, “tarixən -ar şəkilçisi ilə əmələ gəlib, dilimizin müasir mərhələsində kök və şəkilçiyə ayrılmayan müəyyən cümlələrdə işlənən “qızarmaq” feili “qızıl / qırmızı” sifətilə sıx surətdə bağlıdır”. Mahmud Kaşğari göstərir ki, “ton kızardı” = don kızardı cümləsindəki “qızarmaq” feili “kizil erdi” = qızıl oldu sözlərindən formalaşmışdır. Həsən Mirzəyevin araşdırmalarından belə məlum olur ki, “kizil” sözü hal – hazırda Azərbaycan dilində “qırmızı” rəng mənasını saxlamaqdadır və tuva, qazax dillərində də hazırda “qızıl” sözü “qırmızı” mənasında işlənir. Alim onu da qeyd edir ki, müasir özbək dilinin qrammatikasında rəng bildirən sifətlər sırasında “qırmızı” sözü yox, “qızıl \ kizil” sözü verilir. Həsən Mirzəyevin bütün məqamlarda böyük lüğətçi Mahmud Kaşğariyə istinadən etimolojiləşdirdiyi feillərin hamısı elmi cəhətfən tam şəkildə özünü doğruldur. Tədqiqatçı qeyd edir ki, “dilimizin tədqiqinə aid yazılmış bir sıra əsərlərdə “suvarmaq” sözü də düzəltmə feillər sırasına daxil edilir və bunların bəzində bu sözün “su” hissəsi kök, “var” hissəsi şəkilçi, bəzində isə əksinə, “suv” hissəsi kök, “-ar” hissəsi şəkilçi hesab olunur. Bəzi əsərlərdə isə elə dolaşlıq yaradılır ki, onun hansı hissəsinin kök, hansı hissəsinin şəkilçi olduğu və bunun necə formalaşdığı oxucuya aydın olunur. Alimin nəzərincə, belə fikir müxtəlifliyi, hər şeydən əvvəl, dilçiliyimizdə “suvarmaq” feilinin etimoloji cəhətdən tam aydınlaşdırılmasından irəli gəlir ki, bu da öz növbəsində həmin feilin təsirli (atı suvarır) olmasının səbəbini

müəyyənləşdirməyə mənfi təsir göstərir". Həsən Mirzəyev "suvarmaq" sözünün necə təşəkkül tapdığını aydınlaşdırarkən onda hansı hissənin kök, hansı hissənin şəkilçi (yaxud da hər iki tərəfin ayrı-ayrı söz -M.H) olduğunu dəqiqləşdirərkən bir sıra məsələlərə, o cümlədən türk dillərində bu sözün kök və şəkilçisinin həm tarixən, həm də hal-hazırda nə şəkildə olmasına xüsusi diqqət yetirir. Mahmud Kaşğari yazır ki, bu söz türk dillərində həm "suvqar" həm də "suvar" şəkillərində işlənir. İ.V.Kornuşin "su" sözünün tarixən "sub,suv, suğ" fonetik tərkiblərində işləndiyini göstərir. Həsən Mirzəyev həmin formaların çağdaş türk dillərində işlənmə mənzərəsini də yaradır. Həsən Mirzəyevdən fərqli olaraq, biz Mahmuda Kaşğari "Divan"ında əsasını "suv" sözü təşkil edən əksər sözlərə nəzər salaq: suvar = suvarmaq; suvğar +suvarmaq; su vermək; suvğarımın = suvarmış kimi görünmək; suvğans = suvarmaqda yardım etmək; suvğart = suvardırmaq; suvğlan = sulu hesab etmək; suvlu = sulanmaq, su içmək, su qoymaq; suvlağ = heyvan suvarılacaq yer, yalaq, musluq; suvlan= sulanmaq, sulu olmaq və s. Bütün bunlar göstərir ki, əsasını "suv" sözü təşkil edən feillər həm müasir, həm də tarixi dövrlərdə morfoloji göstəricilərin hesabına genişlənmiş, yəni təkhecalılıqdan çoxhecalılığa doğru inkişaf yolu keçmiş, bəzisi təsirli, bəziləri isə təsirsiz feillər kimi işlənmişdir. Çağdaş Azərbaycan, uyğur, tatar dillərində qədim "suv" variantı açıq şəkildə, yəni "su" fonetik tərkibində işlənir. Kaşğari dönəmində müasir ikisəsli "su" sözü həm "suv", həm də "suf" fonetik (v-f) tərkibində olmuşdur. Bu sözü kök+şəkilçi modelləri üzrə çağdaş türkl dillərində belə də analiz etmək olur: su+qar (uyğur), su+qar (altay), sun+qar (qumuq), suğ+qar (qırğız), suq+ğar (tuva), suv +or (özbək), suv+qar (noqay), suv+qar (narnim), suv + ar (türkmən), suv+ar (çuvaş), suv+ar (Azərbaycan) fonetik variantlarında çıxış edir, bəzilərdə fonetik cəhətdən fərqliliklər, bəzilərdə isə oxşarlıqlar yaradır.

Bütün bu cəhətləri tarixi-müqayisəli müstəvidə sintez edən Həsən Mirzəyev onu da dolğun olaraq qeyd edir ki, "göstərilmiş türk dillərində "suvarmaq" feilinin həm kökü (su, sun, suq, suv, sav), həm də şəkilçisi (-qar, -ğar, -ar, -or) çox rəngarəng şəkildədir. "Suvarmaq" feilinin quruluşu aydınlaşdırarkən v səsi ilə ğ, q, x, y

səslərinin bir-birini əvəz etməsi və ya bunların paralel işlənməsi məsələsinə diqqət yetirmək lazımdır, çünki türk dillərində bu sistem bəzən paralel işlənmiş, bəzən isə bir-birini əvəz etmişlər”.

Türkologiyada -sa, -sə, -si, -su, -sü, -sın, -sun, -sün şəkilçilərinin mənşəyi məsələsi uzun illər mübahisəli şəkildə olmuş və bu mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. Bu şəkilçilərin bir mənə yuvasından təşəkkül tapdığını, təsirli olub-olmadığı barədə də Həsən Mirzəyevin elmi fikirləri olduqca məntiqli səslənir. Tədqiqatçı düzgün olaraq vurğulayır ki, bu şəkilçilərlə düzəlmiş feillərin təsirli olub-olmaması haqqında verilmiş məlumatlar haqqında onu demək lazımdır ki, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində bu məsələdən xüsusi olaraq danışılmamışdır. Yeri gəldikcə bu və ya digər münasibətdə bu şəkilçilərlə, eləcə də başqa feil əmələ gətirən şəkilçilərlə düzəlmiş bəzi feillərin təsirli və təsirsiz olduğu haqqında ötəri məlumat verilmişdir ki, bu məsələdə E.V.Sevorvyanın xidməti daha çox nəzərə çarpır. Alimin təhlillərindən belə anlaşılır ki, isimdən və sifətdən əmələ gəlmiş “susa” və “qəribəsə” feilləri təsirsiz olduğu üçün obyekt tələb edə bilməmişdir. Lakin ədəbi dilimizdə işləklidən düşmüş olan və feildən əmələ gələn “qapsamaq” feili təsirli olduğu üçün obyekt (obasını) tələb etmişdir. Mahmud Kaşğari “qapsadı” feilini “kapsadı” fonetik tərkibində qeydə almış və Ramiz Əskər onu “qapmaq istəmək; qablamaq, ətrafını sarmaq” şəklində Azərbaycan dilinə çevirmişdir. “Divan”da “kapsadı” feili işlənmiş şeir mətni də verilmiş, Azərbaycan dilinə “qapladı” şəklində olunmuşdur:

“Tumluğ kəlip kapsadı,
Kutluğ yayığ təpsədi,
Karləp ajin yapsadı,
Ət, yin üsüp əmrisüz”.

Soyuq gəlib hər yanı qapladı,
Mübarək yayı qaçırtdı,
Qar bütün dünyanı örtüdü,

Bədən üşüyüb titrəyir.

(Yenə soyuqlar düşdü, qar yağdı, hər yan ağ örpəyə büründü, isti yaydan əsər-ələmət qalmadı, bədən bütünü əzaları titrəyir).

A.K.Xusaneva müasir qazax dilində düzəltmə feil əmələ gətirmək üçün -sa, -sə şəkilçisindən istifadə edildiyini və bunlara aid “ansa, öksə, tense” kimi sözləri nümunə kimi göstərmişdir. Həsən Mirzəyev qeyd edir ki, qazax dilində bu feillərdən təsir məsələsi Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Bu tipli feillərin müasir Azərbaycan dilində, o sıradan, türkcələrdə kəmiyyətə azlıq təşkil etdiyini, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında çox işləndiyini araşdıran tədqiqatçı abidənin dilində əksini tapmış “sapsadi, sürsedi, kopsadi, yapsadi, yetişsedi kimi nümunələr verir və onların hansı məqamlarda təsirsiz, hansı məqamlarda isə təsirli feil olması cəhətlərinə arqumentləndirilmiş elmi fikirləri ilə aydınlıq gətirir.

Professor Həsən Mirzəyev feilə məxsus kateqoriyaları fundamental şəkildə təhlilə cəlb edərkən XI əsrin dahi türkoloqu Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it – türk” əsərində istinad mənbəyi kimi yararlanaraq, bu nitq hissəsinin quruluş xüsusiyyətlərini, təsirlilik və təsirsizlik problemlərini aydın və dolğun bir şəkildə izah etməyə çalışmış, nəticədə, nəinki Azərbaycan, o cümlədən türk filologiyası üçün olduqca dəyərli elmi ümumiləşdirmələr əldə etmişdir.

Əsər 2006-cı ildə doğma dilimizə tərcümə edildikdən sonra onun tədqiqinə daha geniş aspektlərdən yanaşılmış, tədqiqat sferaları daha da geniş vüsət almışdır. Dilçi – alim Adil Bağirov 2008 – ci ildə Türkiyədə Rize universitetində Mahmud Kaşğari ilə bağlı keçirilən elmi konfransda “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it – türk” əsərindəki oğuz boy adlarının Naxçıvandakı izləri” mövzusunda məruzəsində “Divan”da qeydə alınmış 24 tayfa adlarının bəzilərinin Naxçıvan toponimlərindəki izləri ilə müqayisə etmiş, türkologiya üçün aktual səslənən elmi nəticələr müəyyənləşdirmişdir. Buludxan Xəlilov 2013-cü ildə nəşr etdirdiyi “Türkologiyanın əsasları” adlı dərsliyində Mahmud Kaşğarının təvəllüd tarixi, hansı nəslə mənsubluğu, ilk təhsilini harada alması, “Divan”ı neçə il müddətində yazması, əsərdə əksini tapan dairəvi formadakı xəritə haqqında məlumatlar vermişdir.

Tədqiqatçı Cahid İsmayıloğlu 2009 -cu ildə nəşr etdirdiyi “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it – türk” əsərində onomastik leksika” adlı namizədlik dissertasiyasında abidənin dilində əks olunmuş dövrün şəxs adlarını, toponimləri, etnonimləri, hidronimləri müasir türkcələrlə müqayisəli şəkildə izləmiş, problemə daha çox diaxronok, bəzən də sinxronik prizmalardan yanaşaraq, Azərbaycan, o sıradan türkologiyada tədqiqini gözləyən çox vacib bir mövzunu hərtərəfli şəkildə araşdırmağa nail olmuşdur.

Koqnitiv dilçilikdə “Divan”ın linqvokulturoloji yöndə araşdırılmadığını görən Arif Rəhimoğlu 2008 – ci ildə Türkiyədə keçirilən simpoziumda “Linqvokulturoloji araşdırmalar işığında “Divanü lüğət – it – türk” mövzusunda məruzə etmiş və məruzəsinin mətnlərini Rize universitetinin xəbərlər bülletenində nəşr etdirmişdir. Tədqiqatçı bu yazılarında “Divan” mətnlərinə koqnitiv aspektdən yanaşmış, həmin mətnlərin dövrün bütün türk ləhcələri ilə universallıq təşkil etdiyini göstərmiş, paradigmalara, sosiolinqvistik amillərə də diqqət yetirmişdir.

2014 – cü ildə işıq üzü görən türkoloq – alim İsmayıl Kazımovun “Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri” adlı monoqrafiyasında sözün – leksik vahidin fonetik, qrammatik, sintaktik istiqamətlərdə tarixi – genetik və struktur – semantik xüsusiyyətləri dolğun şəkildə nəzərdən keçirilmiş və əsərin türkoloji dilçiliyin formalaşması və inkişafındakı rolu zəngin elmi düşüncələr işığında təhlil edilmişdir.

Əzizxan Tanrıverdi 2012 – ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı dərsliyində dilimizin fonetik, leksik, qrammatik sistemində baş verən dəyişmələr, dil vahidlərinin inkişaf tarixi, eləcə də onların ilkin formaları müqayisə və qarşılaşdırmalar şəklində verərkən digər qədim yazılı abidələr kimi, yeri gəldikcə Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət – it türk” əsərinə də müraciət etmiş, ondan istinad mənbəyi kimi səmərəli şəkildə yararlanmışdır.

Sevil Mehdiyevanın redaktorluğu ilə 2007 – ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” kitabının I cildində dünya lüğətçiliyində “Divan”ın yeri düzgün

səciyyələndirilmiş, qədim dil faktları bu mötəbər mənbə əsasında tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

“Divan”ın Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdən əvvəlki dövrlərdə dilçi alimlərimiz daha çox Bəsim Atalayın türkcəyə çevirdiyi nüsxədən istifadə etmişlər və ölkəmizdə elə bir tədqiqatçı tapmaq çətindir ki, türkologiya, dil tarixi problemləri ilə məşğul olanlar bu əvəzsiz və qiymətli mənbədən istifadə etməmiş olsun.

I fəsil

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin fonetik xüsusiyyətləri.

“Divan”ın fonetik özəllikləri. Orta türk dövründə 1073 – 1075 – ci illərdə ərəb dilində 26 türk ləhcəsindən nümunə verməklə Xaqaniyyə ləhcəsinin materialları əsasında yazılmış “Divanü lüğət – it – türk” əsərində 9000 -ə yaxın söz toplanmışdır və bu sözlər o dövrdəki türk dillərinin fonetik özəlliklərini də dəyərli bir şəkildə əks etdirir. Türkoloqlar belə hesab edirlər ki, Xaqaniyyə ləhcəsinin kökü, mənşəyi uyğur türkcəsidir. Qaraxanilər dövlətini isə uyğurlar, karluklar və türklər qurmuşlar. Türk dillərinin fonetik özəlliklərinin tarixini də öyrənmək üçün Kaşğarının bu əsəri ən qiymətli mənbədənəndir. “Divan”da saitlər sisteminin mövcudluğu, yəni 9 saitin, onlardan 4-nün qalın (a, ı, o, u), 5 -nin incə (ə,e,i,ö,ü), 5 -nin açıq (a,ö,,o,e,ə), 4 -nün qapalı (ı,i,u,ü), 4 – ü nün dodaqlanan (o, u, ö, ü), 5-inin dodaqlanmayan (a,ə,e,ı,i) olması türkoloqlar arasında etiraz doğurmur, lakin türkoloqlardan V.A.Serebrennikov və N.Hacıyeva “Divan” da e saitinin olmaması fikrindədirlər. R.Əskər bununla bağlı olaraq göstərir ki, “onlar bunu sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılması zamanı istifadə edilən kəsrenin varlığı ilə əsaslandırmağa çalışırlar. Həqiqətən, kəsre işarəsi əsasən i səsini ifadə edir.Üstəlik, həmin dövrdə i səsi öz intensivliyinə görə e səsindən qat-qat üstün olmuş, i-e variantlılığı daha sonrakı dövrlərdə sabitləşmişdir. Bundan əlavə, hazırda e ilə tələffüz edilən sözlərin böyük əksəriyyəti “Divan”da fəthə ilə ifadə olunmuşdur. Bütün bunlar orta türk dövrünün başlanğıcında və təəssüf ki, sonralar da ərəb qrafikalı türkcə yazıda vahid imla qaydalarının oturmaması ilə bağlıdır. Lakin bununla belə Xaqaniyyə türkcəsində e səsi vardır. Bizim çox zaman verdiyimiz e ilə sözlərin əksəriyyəti e səsi üçün ayrıca diakritik işarənin olmaması üzündən ə ilə, yaxud i ilə yazılmış, ancaq tarixən e ilə tələffüz edilmişdir. Buna ən bariz misal edhgü, yəni eyi, yaxşı, iyi sözü ola bilər. Bu sözün ə ilə tələffüzü mümkün deyil. Edhgü – nün sonrakı variantı olan yeg/yey sözü də bunu göstərir. Eşmək, eşək /eşşək, keçmək tipli sözlər də buna misal ola bilər. Eləcə də ter sözü (bu oğlan nə ter = bu oğlan nə deyir), tər

(tərləmək) sözündən məhz e səsi ilə fərqləndirilir” (4, 345-346). “Divan”dakı sözlərin təkhecalı və çoxhecalı fonetik quruluşu “sait=samit” sözlərdən tutmuş dördhecalı sözlərə qədər fonetik tərkibə malik leksik vahidlərə daha çox üstünlük verilmişdir. Məsələn, təkhecalı sözlər : ton =don; ark= pislik; alp=igid və s. İkihecalı sözlər: ögüt = öyüd; tavşan = dovşan; tuman = duman və s., üçhecalı sözlər: tikildi = dinləndi; örtüldü = örtdü və s., dördhecalı sözlər: alayuntluq, Bukırsonum və s. Kaşğari “heca” terminini, yəni sözdəki səslərin sayını “hərflər” termini ilə ifadə etmişdir. Sözüün neçə hərfdən ibarət olması şəklində qruplaşdıraraq təhlil etmişdir. “Divan”dakı üçhecalı və dördhecalı fonetik tərkibə malik olan sözlərin çoxu dövrün şəkilçiləri hesabına genişlənmişdir. Bu proses sonrakı dövrlərdə də türkcələrdə davam etmişdir.

Metateza hadisəsi. “Metateza” terminin mənası “yerdəyişmə” olub, əsərdə bir qisim sözlərdə müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində torpaq, körpü, dustaq ... kimi işlənən sözlər “Divan”da torpaq, körpü, tutsaq fonetik tərkibində çıxış edir. Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün səciyyəvi olan r-p samit yerdəyişməsi hadisəsi əksər türkcələrdə metatezaya məruz qalmır. Müasir Türkiyə türkcəsində torpaq sözü Kaşğari dönəmindəki şəkildə toprak, başqırd dilində tupraq, qazax dilində toprak, qırğız topurak, özbək dilində tuprak, tatar dilində tufraq, türkmən və uyğur dillərində toprak şəkillərində çıxış edir. (76, s. 898-899). “Divan”da “əsir” mənasında “tutsaq” sözü Müasir Azərbaycan dilində “dustaq”, Türkiyə türkcəsində “tutsaq” fonetik tərkiblərində işlənir (76, s.904). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “körpü” şəklində işlənən söz, Türkiyə türkcəsində və türkmən dilində “köprü\köprü, başqırd dilində küpir, qazax dilində köpir, qırğız dilində köpürö, özbək dilində köprik, tatar dilində küpir, uyğur dilində körük fonetik tərkiblərində çıxış edir (61, s.506 -507).

Samit səslərin keçidləri. “Divan” da səs əvəzlənmələri hadisələrindən bəhs olunmuş və b→m; t→d samit əvəzlənmələri spesifik fonetik hadisələr kimi səciyyələndirilmişdir. m→b əvəzlənməsinə dair moru – boru, men – ben, mün – bün

və s. Kimi nümunələr verilmişdir. Müasir türkcələrdə də m-b samit əvəzlənməsi spesifik şəkildə özünü göstərir ki, bunlara bir qədər geniş müstəvidə nəzər salaq:

Türkcələrin samitlər sistemi uzun illərin, əsrlərin məhsuludur və əsrlər boyu öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Qohum türk dilləri fonemlər sisteminin tərkibində mövcud olan samitlər və onların xarakterik xüsusiyyətləri uzun illər türkoloqların diqqətini cəlb etmiş, bu sahədə dəyərli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, ümumtürk dillərinin dialektlərinin fonetik sistemində mövcud olan samitlərin xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlı öyrənilməyə, araşdırılmağa ehtiyacı olan məsələlər çoxdur və burada ümumtürk dillərinin dialektal sistemində samit əvəzlənmələrindən danışmağı faydalı hesab etdik.

m-b. Bu keçid əksər türk dillərinin dialektləri üçün xarakterik hesab olunur. Azərbaycan dilinin şərq qrupu və cənub şivələrində müşahidə edilən **m-b** samit əvəzlənməsi başlıca olaraq özünü şəxs, işarə, yer və kəmiyyət ifadə edən sözlərdə göstərir. H. Mirzəzadə doğru olaraq göstərir ki, bu səslər bir-birinə yaxın olduğu üçün bəzi şivələrimizdə çox hallarda biri digərinin əvəzində işlənir. Belə bir xüsusiyyətin qədimliyini göstərən faktlar dilimizdə çoxdur. Beləliklə, hər iki samitin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən səs məxrəci, əsasən, müştərək olduğuna görə müəyyən müddət bunlar bir-birini əvəz etmişdir. (120, 19) Türkologiyada **b** və **m** samitlərinin hansının ilkin olması məsələsi uzun illər mübahisəyə səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, **b** samiti **m** ilə müqayisədə daha ilkin hesab olunmalıdır. Məsələn, götürək müasir türk dillərində işlənən **mən** *I şəxsin tək əvəzliyini*. Mən şəxs əvəzliyini Mahmud Kaşğari **bən** şəklində qeydə almış və bu formada oğuz, qıpçaq, suvar dillərində işləndiyini göstərmişdir. (72, 84) Mahmud Kaşğari yazır ki, sözün əvvəlində **m** hərfini suvarlar, oğuzlar, qıpçaqlar **b** hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər "**mən bardum**", suvarlar, qıpçaqlar və oğuzlar "**bən bardum**", deyirlər. Türklər şorbaya "**mün**", bunlar "**bün**" deyirlər. (50, 105) **Mən** şəxs əvəzliyi yalnız Türkiyə türkcəsində **ben** şəklində işlənir. (4, 60). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində **mən** şəklində işlənən bu şəxs əvəzliyi başqırd türkcəsində **min**, qazax türkcəsində **men**, qırğız türkcəsində **men**, özbək türkcəsində **men**, tatar

türkcəsində *min*, türkmən türkcəsində *men*, uyğur türkcəsində *man* (61, 60-61) sait əvəzlənmələri ilə (*ə-i-e*) çıxış edir. Axısqa türklərinin dilini hərtərəfli şəkildə araşdıran prof. İ. Kazımov bu dildə *b-m* əvəzlənməsindən bəhs edərək göstərir ki, müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə Axısqa türklərinin dilində bu cür əvəzlənmə qeyri- bərabərdir. Həm *b*, həm də *m* releksləri bu dildə eyni səviyyədə qorunub saxlanmışdır. Müqayisə et: *bonjuk* (Axısqa türk dili) *muncuq* (Müasir Azərbaycan dili); *mənəşə* (Axısqa türk dili) - *bənövşə* (Müasir Azərbaycan dili); *bin* (Axısqa türk dili)-*min* (Müasir Azərbaycan dili) (75, 82). Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *mən* əvəzliyi yönlük halda *məə, mə, məyə, maña, maa, ma, mağa* (108, 184) şəkillərində işlənir və buradan da görünür ki, *m* samitinin sözlərdə işləkliyi üstün mövqedədir. Türk dillərinin dialektlərinin əksəriyyətində də *b* ilə müqayisədə *m* samiti daha çox işləkdir. Deməli, türk dillərinin dialektlərində *b* ilə müqayisədə *m*-in inteqrasiyası daha güclü bir şəkildə olmuşdur.

t→d əvəzlənməsinə abidənin dilində daha çox sözbaşı mövqedə təsadüf edilir. Məs: ton – don; tağ – dağ; tovıl – davul; tinildi – dinildi; tağar – dağar və s. Müasir türkcələrin bəzilərində t-nin, bəzilərində isə d-nin işləkliyi üstün mövqedədir.

“Divan”da R-Z münasibəti. “Divan”da “r-z” uyğunluğuna məxsus samit keçidinə təsadüf olunur: yormaq=yozmaq (s.131). Ümumtürk ədəbi dillərində və ya dialektlərində *r-z* nisbəti daima türkoloqları düşündürən maraqlı məsələlərdən olmuşdur. B.A.Serebrennikov qeyd edir ki, *r-z* məsələsi hələ də alimlərin maraq dairəsindən çıxmamışdır. (122, 13) Ə. Abdullayev *r-z*-ya münasibətdə alimləri 3 qrupa bölür: 1) *r//z* qeyd edənlər (İ.Klaprot, V.Şott, N.İ.Aşmarin); 2) *r>z* deyənlər (Q.İ.Ramsted, N.K.Dmitriyev, N.N.Poppe); 3) *z>r* deyənlər (V.A.Boqoroditski, V.V.Radlov, Z.Qombots, İ.Bensinq, B.A.Serebrennikov). Ə.Abdullayev türkologiyada aparılan” fonetik sübutlar”ı, ”fonetik əməliyyatlar”ı bir kənara qoyaraq, müəyyən sualları qaldırır: 1) Nə üçün bu fonetik hadisələr yalnız çuvaş dilində bu nəticəni verib, digər türk dillərində isə nəticə başqadır? 2) Nə üçün türk dillərində qədim dövrlərə getdikcə *r* artır, müasir dövrlərə gəldikcə *r* azalır, *z* artır?

3) Nə üçün monqol dillərində də (bəhs olunan sözlərdə) bir sistem halında *r* mövcuddur? 4) Nə üçün qədim dövrlərdə türk dillərindən başqa sistemli qonşu dillərə keçən sözlərdə də *z* deyil, *r* qalmışdır? (123, 235) N.N.Poppe 1926-cı ildə Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayındakı məruzəsində demişdir: “... Ramsted ilk əvvəl bu mövqedə dururdu ki, monqol və çuvaş dilindəki *r* və *l* səsləri türk dillərindəki daha qədim *z* və *ş*-nin inkişafı nəticəsində əmələ gəlmişdir.” Sonralar müəyyən mülahizələrə görə əmin olmuşdur ki, bu məsələyə belə izahat vermək doğru deyil. O, əks nəzəriyyə təklif etdi. Bu nəzəriyyəyə görə türk dillərindəki *z* və *ş* səsləri daha qədim olan və monqol, çuvaş dillərində saxlanan *r* və *l*-nin inkişafı sayəsində əmələ gəlmişdir. Bu son nəzəriyyə də hal-hazırda vahid doğru nəzəriyyə kimi məqbul sayılmaqdadır.” Biz də bu yazımızda ümumtürk dilləri fonunda və eyni zamanda Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin verdiyi faktlar əsasında *r-z*-ya aid bəzi mülahizələrimizi söyləməyə çalışacağıq. M. Şirəliyev yazır ki, *ž* dişarxası sürtünən cingiltili səsdır. Tədqiq olunan Azərbaycan dili dialekt və şivələrində *ž* səsinə hələlik Qazax dialektində təsadüf edilmişdir. *ž* səsi öz tələffüzünə görə ərəbcə *ž(zal)* səsinə uyğun gəlir. Qazax dialektində bu səs çoxhecalı sözlərin ortasında, iki sait arasında və təkhecalı sözlərin sonunda işlənir. Məs: *əžəli<əzəli, əžildi<əzildi, kežer, až, öž, buž* və s.

Müasir türk dillərində bu səsi özündə əks etdirən başqırd və türkmən dilləridir. Türkmən dilində *ž* səsi ədəbi dildə özünə yer qazanmamış və əlifbada adi *ž* hərfi ilə göstərilmişsə də, başqırd dilində *ž* səsi əlifbada verilmiş və *z* işarəsi ilə qeyd olunmuşdur. Başqırd dilində köklərin axırındakı *z* (*ž*) səsinə başqa türk dillərində adi *z* səsi uyğun gəlir.

Başqırd dili	Azərbaycan dili
kiz	qiz
kaz	qaz
hiz	siz
biz	biz
miž	diz

moz	duz
ozon	uzun

Qədim vaxtlarda belə türk dillərində ž səsinin olduğunu M. Kaşğari qeyd etmişdir. O, “Divani-lügət it türk” adlı əsərində bu səsin hansı qəbilələrdə işləndiyi və dəyişildiyi haqda belə məlumat verir: “Yağma, toxsi, kıfçak, yabaku, tatar, kai, comul və oğuzlar bir-birinə uyğun olaraq zhərfini hər zaman y-ya çevirirlər və heç bir zaman z (...) -li söyləməzlər. “*Qayınağacı*”na bunlardan başqası “*kazınq*”, bunlar “*kayınq*” deyirlər. Türklərin “*qohum*” və “*qayın*” mənasında işlətdikləri *kažın* kəlməsini bunlar *kayın* deyər söylərlər. Bunun kimi cigillər və başqa türklərə görə ž olaraq söylənən bu hərfi rus və Rum ölkələrinə qədər uzanan bulqar, suvar, yemak, kıfçak boyları daima y olaraq söylərlər. O biri türklər “*ayağ*”a *ažak*, bunlar *azak* deyirlər. Cigil türkləri “*karın doydu*” ifadəsini “*karın tozdu*” deyirlər. Sözüün qıساسı, cigil dilində bulunan ž hərfi Rum diyarınaqədər olan yağma, toxsi, oğuz boyları ilə arğulardan bir qisminin dilində- Çinə doğru bütün boylarda ş-y olur. Kıfçaklarda və onlara uyanlarda – Rum ölkəsinə doğru eniniz -r-z olur. (124, 73-74) *r-z* keçidini dərindən öyrənməkdə ümumtürk dillərinin dialektləri də ən güclü mənbələrdəndir. Çünki hər hansı bir dilin qədim keçmişini, arxaik formalarını ən yaxşı mühafizə edib saxlayan da dialekt və şivələrdir. Bu mənbələrdə işlənən qədim formaları müasir türkcələrin ədəbi dilləri ilə müqayisə etdikdə inteqrasiya hallarına da aydınlıq gətirmək mümkündür və nəticədə müəyyən etmək olur ki, *r* samiti qədimdir, yoxsa *z* samiti?

Məlumdur ki, ümumtürk dillərində hazırda yoxluq bildirən dörd variantlı -*sız* şəkilçisi intensiv şəkildə işlənəməkdədir. Türk dilində bu şəkilçinin qədim forması “*sır*”dır. Bu şəkilçi çuvaş dilində ismin 7-ci halının (məhrum edilmiş (inkar)) şəkilçisi kimi -*sar*// *sər* formasında işlənir. B.Xəlilov yazır ki, bu şəkilçi türk dillərinin əksəriyyətində işlənən *sız,-siz -suz,- süz* şəkilçisinin mənasındadır: *vətənsiz, evsiz* və s. Belə bir halın çuvaş olması başqa türk dillərindən fərqli bir xüsusiyyət kimi özünü göstərir. (125, 337)

Monqol dilində və dialektlərində **-sız** şəkilçisinə müvazi olaraq **-sar**, **-ser** şəkilçisi işlənir. Q. İ. Ramsted monqol dilindəki formanı daha qədim hesab edir və belə misallar gətirir: türk dilində : **atsız**, **atasız**, **ensiz**. Monqol dilində: **ölümser**, **capamsar** və s. (115, 214-215)

Azərbaycan dilində sonu **r** samiti ilə bitən “**qısır**” sözü işlənir. Bu söz əksər türk dillərində **qısır**, **uksır**, **yıksır**, **yaxsar** şəkillərində, tatar dilinin dialektlərində isə **yöksez** formasında çıxış edir. (126, 194) Fikrimizcə, qısır sözündəki **-sır** hissəsi **-sız** şəkilçisinin qədim formasıdır.

Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərində **r**-nin **z**-ya keçməsinə sübut edən dil faktları çoxdur. Məsələn, müasir dilimizdə qohumluq münasibəti bildirən **baldız** sözü **baltır**, **baltı** formalarında işlənmişdir. E. V. Sevortyan yazır ki, **baldız** və **baltır** qədim uyğur abidələrində də qeydə alınmışdır. (116, 53) **Baldız** sözü hazırda türk, Azərbaycan, başqırd, qazax, özbək, tatar türkcələrində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilir. **Baldır** sözü isə bu dillərdə müəyyən samit əvəzlənmələri ilə çıxış edir. (102, 48-49)

Türk dillərində, o cümlədən bu dillərin dialektlərində **r-z** keçidi saylarda da intensiv şəkildə müşahidə olunur. “Azərbaycan dilində (eləcə də o biri türk dillərində) “**iyirmi**”- qədim saylardan biridir. Bu sözün quruluşunu təhlil etmək üçün onu hələlik iki hissəyə ayıraq: **iyir-mi**. Birinci hissə **birər**, **bəşər**, **üçər** sözlərini xatırladır, **iyirmi** sözü **ikər-mi** (**il**) quruluşundan inkişaf etmişdir, yəni “**ikər on**” deməkdir. Məlum olduğu üzrə, “**altmış**”, “**yetmiş**” saylarındakı **-miş** hissəsi “**on**” deməkdir. (**altıon**, **yeddion** altay, tuva və başqa dillərdə olduğu kimi) ”**İkər**” sözünün sonrakı dəyişməsi “**ekiz**” sözünü vermişdir.

Azərbaycan dialektlərində bu söz ikiz (Şamaxı, Göylər kəndi) şəkilində də işlədilir. Qədim Yenisey abidələrində bu sözün **ikiz** “**dvoe**”, **ikəz**, **əqiz** və başqa bu kimi formalarda işləndiyi qeyd edilmişdir” (123, 237; 125, 217) Belə məlum olur ki, qədim **ikir** sözünün sonu sərbəst olduğu üçün sonrakı **r**-nin **z**-ya keçməsi asan olmuş, lakin daxilində, yəni **iyirmi**//**igirmi** sözünün içərisində qədim şəkli mühafizə

olunub saxlanmışdır. İndi də *ekiz* sözü monqol dilində *ikire// ixer* şəklində, tuva dilində *əkir*, yaqut dilində *ičirə* şəklində işlədilir. (123, 237; 54, 260) Maraqlı cəhət budur ki, Azərbaycan dilində sonu *z* samiti ilə bitən *əkir* sözü Türkiyə türkcəsində *ikiz*, başqırd türkcəsində *igiz (ük)*, qazax türkcəsində *egiz*, qırğız türkcəsində *egiz*, özbək türkcəsində *eqizük*, tatar türkcəsində *igiz (ük)*, türkmən türkcəsində *ekiz*, uyuğur türkcəsində *eqiz* (61, 376-377) fonetik variantlarında çıxış edir.

Ümumtürk dillərində *r-z* münasibəti “*yormaq*” və “*yozmaq*” sözlərində də müşahidə olunur. “*Atı yormaq*” həqiqi söz birləşməsi anlamında işlədildiyi halda, “*sözü yozmaq*” ifadəsi məcazi mənada əksər türk dillərində çıxış edir. “*Yormaq*” və “*yozmaq*” feillərinin tərkibində *r-z* münasibəti var. Aşağıdakı sxemlər əsasında buna nəzər salaq:

<i>Dillər</i>	<i>türk dili</i>	<i>Azərbaycan dili</i>	<i>başqırd dili</i>	<i>qazax dili</i>	<i>özbək dili</i>	<i>tatar dili</i>	<i>türkmən dili</i>
	<i>yormaq</i>	<i>yormaq</i>	<i>yurav</i>	<i>yoruv</i>	<i>yöymək</i>	<i>yuran</i>	<i>yormak</i>

Hazırda Azərbaycan ədəbi dilində “*yormaq*” və “*yozmaq*” şəkilləri müvazi olaraq işlədilir. “*Yuxu yormaq*” ifadəsi Azərbaycan dilinin dialektlərində, “*yuxu yozmaq*” ədəbi dilində çıxış edir. Fikrimizcə, “*yormak*” sözü “*yozmaq*”a nisbətən daha qədim fonetik variantdır. Qədim türk lüğətlərində “*yuxu yozmaq*” yerinə “*yuxu yormaq*” ifadəsi qeydə alınmışdır. (58, 176) Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *qabarıq* sözü, bəzi dialektlərdə “*qavazaq*” şəklində çıxış edir. Qabazax sözü Naxçıvan, Şahbuz, Təbriz dialekt və şivələrində “*qaldırmaq*” mənasında işlənir: - Niyar başını *qavazıdı*. (Şahbuz) Cəbrayıl keçid şivəsində işlənən “*qavız*” sözünün kökündə də “*qavaz*” sözü dayanır və göründüyü kimi, “*z*” samiti ilə bitir. Azərbaycan dilində, o cümlədən türk dillərində “*qazmaq*” feili işlənir. Azərbaycan dilinin dialektlərində “*qaz*” sözünün qədim formaları olan “*qar*” sözü hazırda da qalmaqdadır. “*Qar*” sözü “*xır*” leksemi ilə işlənərək Cəbrayıl, Qazax, Zəngilan,

Gəncə dialekt və şivələrində mürəkkəb quruluşa malik söz yaratmış və mənası “*qabarıq yer*” anlamındadır. G. Həzaninin yazdığına görə, indi macar dilində “*qazık*” mənasında işlənən “*karo*” sözü türk dillərindən alınmalardan biridir. (153, 5) “ Dərin tarixi keçmişdə alınan bu söz sonrakı inkişafında “*qaz*” sözünü vermişdir. Yağış suyu içəri axmasın deyə alaçıqın çöl tərəfi ilə çevrə halında “*qarım qazarlar*” (*qarım-çox da dərinolmayan kanal*). “*Qarım*” sözü Qazax, Tərtər, Gəncə, Salyan dialekt və şivələrində 4 mənada işlənir: 1) *ocaq qalamaq üçün qazılmış yer, ocaq yeri*; 2) *yağış suyunun axıbgetməsi üçün qazılmış yer, kiçik arx*; 3) *alaçıqın içinə su dolmamaq üçün onunətrafında qazılmış xəndək* (Gəncə); 4) *çəpər çəkmək üçün qazılmış ensiz yer*: Toy qazannarının *qarımı* qazıldı (Qazax); Tez olun *qarım* qazın, qazannarı asax (Tərtər); Dörd tərəfini *qarım* çəkərdilər (Qazax); - *Qarım* qazalmeseydi, sel alaçıqıma dolerdi (Gəncə); - Sən *qarım* qaz, mən qamış daşayım (Salyan) (22, 118)

İndiyə kimi dialektoloqlar belə nümunələrə nədənsə diqqət yetirməyiblər. Belə çıxır ki, yuxarıdakı nümunələr *qarım* sözü *qazmaq* feili ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

A.İ.Şerbak bu sözü etimoloji baxımdan daha düzgün izah etmişdir: “*Qarım*”sözünün kökü “*qar*” feilidir, *-im* şəkilçisi onunla birlikdə isim düzəltmişdir. *Qar* // *qaz* feilində *r-z* hadisəsi göz önündədir (8, 8)

Yuxarıda qeyd etdik ki, Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində mürəkkəb struktura malik qaralır sözü işlənir. mənbələr əsasında *qar* sözünə bir qədər aydınlıq gətirdik. Bir qədər də *xır* sözü haqqında danışmaqla *r-z* münasibətinə fikrimizi bildirməyə çalışacağıq. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğət”lərində *xır* sözü eyni fonetik variantda 4 mənada qeydə alınmışdır: 1) *çəltik əkilmiş yer – Xır bizim yerrərdə ulmaz, bizdə çəltik əkmiyədülər* (Quba); *Gəl xıra su qoşaq, yanmasın* (İsmayilli); 2) *bostan – Gedəgün bizim xıra qarpuz yiməgə*; - *Gecə xıra oğri gəlmişdi* (Bakı); 3) *tamamilə - Xörək xır duzdu* (Ordubad);

4) *çınqıl, əzilmiş xırda daş parçaları, qumlu torpaq; - Daşı amanalnan pardadanda çoxlu xır olur; - Yola daş döşüyənnən sonra üsdünə xır tökülsə, yaxşı olar (Tovuz); - Orda olan daşın çoxu xırdı (Qazax) (20, 413).*

Azərbaycan dilinin Ordubad şivəsini çıxmaq şərti ilə demək olar ki, dialektlərimizin əksəriyyətində işlənən *xır* sözü qazmaq və əkməklə əlaqədardır. Türkoloqların bəziləri haqlı olaraq qeyd edirlər ki, isim kimi, *xıra* sözü xalq dilində “*tarlaq*” sözü ilə sinonimkimi işlənmişdir: mənası “*pole*” deməkdir (127, 234). “*Xır əkmək*”, “*xır bağlamaq*”, “*xır yeri*” ifadələri də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində yaşanmaqdadır. Deməli, “*qar*” feil kimi, “*xır*” isim kimi indiyə qədər gəlib çıxmışdır. Belə təxmin etmək olar ki, bu iki söz qədimdə eyni səs tərkibinə malik olub, isim-feil bildirən qədim söz köklərindəndir (8, 9).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “boz” sözü əsasında yaranmış 12-ə qədər leksik vahid qeydə alınmışdır: boz – “dərinin üzərində əmələ gələn xəstəlik” (Bərdə); boz – “həyasız” (Salyan); boz – “dini qarovul” (Gəncə); bozay – qışın son ayı” (22 fevraldan 21 marta qədər) (Naxçıvan); bozarnatı – “havanın səhərə yaxın, qaranlıq halı” (Gəncə); bozartdaxlamax – “boz rəngə çalmaq” (Qazax) (20, 84) və s. boz sözü Türkiyə, başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən, uyğur türkcələrində heç bir fonetik hadisəyə məruz qalmadan işlədilir. Türk və altay dillərinin dialektlərində bor sifəti, tuva dilində bor feili işlənməkdədir. Mənbələrdə doğru olaraq qeyd edilir ki, boz sözünün qədim forması bor leksik vahidi olmuşdur. Altay dialektlərində boz sözü boro şəklində çıxış edir. Xakas dilində bu söz poron şəklində işlənəkdədir. Azərbaycan dilinin dialektlərində də poran sözü işlənir: - Gözümə bir az poran dəgirsən; - Uşaq poranıyb (Şamaxı) (11, 240).

Beləliklə, türk dillərinin həm ədəbi dillərindən, həm də dialektlərindən gətirdiyimiz dil faktları sübut edir ki, *r* samiti qədimdə daha intensiv şəkildə işlənmiş, dillərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq *z* ilə güclü münasibətdə olmuş, çoxlu sayda leksik vahidlərdə öz yerini bu (*z-ə*) samitə vermişdir.

“Divan”da sağır n(nun) samiti. Mahmud Kaşğari ilk dəfə olaraq türk dillərində ahəng qanununun olmasını müəyyənləşdirmiş və sonor (nq) tipli səslərə toxunmuş, bu səsləri başqa millətlərin tələffüz edə bilmədiyini göstərmişdir. Abidənin müəyyən izahat yerlərində sağır nun (nq) samitindən geniş danışıldığından biz burada həmin səsin çağdaş türkcələrdə və onların dialekt areallarında izlənmə cəhətlərinə nəzər salmağı vacib bildik. Türk türkcələrində **“sağır nun”** səslərinin keçidləri bu dillərin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində qədim xüsusiyyətlərdən biridir və bunlar 3 fonem variantında özünü göstərir: **1. Sonor n səsi. 2. “Sağır nun” səsi. 3. Qovuşuq (nq) səsi.**Müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından bu səslərin ikisi, yəni **“sağır nun”** və **qovuşuq (nq)** səsləri dialekt xüsusiyyəti kəsb etmişdir, ədəbi dildə isə yalnız **sonor n** səsi sabitləşmişdir. Ümumtürk dillərinin bəzi dialekt və ağızlarında **“sağır nun”** səsi sözün ortasında və sonunda işlək vəziyyətdədir. M. Şirəliyev yazır ki, **η** dilarxası sonorlu cingilti səsidir. Bu səsə **“sağır nun”**, ya da velyar **n** deyilir. **η** səsi dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə deyilir.

Bildiyimiz üzrə, **η** səsinin qədim şəkli qovuşuq **nq, nq̃, ñ** olunmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilirik: M. Kaşğaridə: **tanqa, sanqa, sonquk (son), tendri(tanrı), tendiz,** A. Bakıxanovda **onda**.-... Ağanın vəsfindən bəyan etməkdən mədər mehribanın dəxi **ondatəşşüq** yetiri ola; M.F.Axundovda: **yengisə - ... əhli İrandə hələ yengisə iməkləməyə başlayır; yengi dünya; Kazım bəydə: -sonqra, donquz, donqar** və s. daha sonralar qovuşuq **n** səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin **n** ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə **q, ğ, g** ünsürünə üstünlük verilmişdir. **Ğ** səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi dialekt və şivələrdə **y** səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə də **ğ** səsi **v** səsi ilə əvəzlənmişdir. Bu prosesi belə təsvir etmək olar: **nq, nğ, ng(manqa, manqa, songra, ongi)**

Qərb dialekt və şivələrində

(*maņa, soņra*)

q (*maǧa*- Zaqatala – Qax şivəsi) soǧra- Füzuli rayonu şivələrində, *ataǧız*(Cəbrayıl), *əliyiz* (İrəvan), *məyə* (Şamaxı), *nənöv* (Zaqatala-Qax şivəsi, Quba Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri)

ŋ səsi indiki halda ədəbi dil və bir sıra dialektlərimizdə işlənmədiyi kimi, bəzi dialektlərimizdə canlı şəkildə, bəzilərinə də onun izləri nəzərə çarpır. Buna görə də *ŋ* səsinin işlənilib- işlənməməsini nəzərə aldıqda Azərbaycan dialekt və şivələrini üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupa şərq dialekt və şivələri daxildir ki, burada *ŋ* səsi işlənmir. İkinci qrupa Qərb dialekt və şivələri daxildir ki, burada *ŋ* səsi geniş işlənməkdədir. Burada *ŋ* səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə (yiyəlik və yönlük hal, II şəxs mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərində) özünü göstərməkdədir; məs.; *oŋlûx*; *təŋəx*; *soņra*; *soņ*, *aŋarı*; *yeriŋ*; *səniŋ*; *maņa*; *saņa*; *gediŋ*; *görsəniŋ* və s. üçüncü qrupa Şəki, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Ordubad dialekt və şivələri daxildir ki, burada *ŋ* səsi tədriclə çıxaraq, öz burun xüsusiyyətini özündən əvvəl və sonrakı saitə vermişdir. Hər üç qrup dialekt və şivələrdə *ŋ* səsinin vəziyyətini (eyni sözdə və eyni qrammatik formada) göstərmək üçün aşağıdakı müqayisəni nəzərdən keçirək:

Bakı	Qazax	Şəki
<i>do`ar</i>	<i>doŋar</i>	<i>doör</i>
<i>mənə</i>	<i>maņa</i>	<i>maâ</i>
<i>əliü</i>	<i>əliŋi</i>	<i>əlii</i>
<i>aldiz</i>	<i>aldıŋız</i>	<i>aldüz</i>

M. İslamov da hal-hazırda Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində *mən* və *sən* əvəzliliklərinin yönlük hal şəkilçisi qəbul edərəkən sözün tərkibindəki *n* səsinin düşməsi nəticəsində sait səsin uzanaraq burunda tələffüz olunmasını göstərir. Məs: *mana*, *sana*, *ma*, *sa*, *mənə*, *sənə*, *mə*, *sə* (128, 34)

Orxon-Yenisey abidələrindəki mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənmə formalarından bəhs edən Ə.Tanrıverdi yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki mənsubiyyət şəkilçilərinin xüsusiyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə işlənir. Burada fərq yalnız II şəxsin təkli (-*ıǵ*, -*ıǵ*) və cəmini (-*ıñ-ız*, *ıñız*) ifadə edən şəkilçilər özünü göstərir. Həmin şəkilçilər isə dilimizin qədim dövrü və müasir şivələrimiz baxımından səciyyəvidir. -*ıñız*, -*ıñız* dilimizin qərb şivələrində eynilə müşahidə olunur. -*ıq*, -*ıq* şəkilçisinin isə müəyyən fonetik dəyişmələrə (-*q*, -*ıq*, -*ıq*, -*uq*, -*üq*) Gədəbəy və Şəmkir şivələrində işləndiyi qeyd edilir (96,30). M. Məmmədli müxtəlif araşdırmalara istinad edərək yazır: “İkinci şəxs təkde *η*, *q*, *q*, *v*, *y* elementlərinin işlənməsi dilimizin qədim xüsusiyyətlərindəndir... Bu şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə ikinci şəxsin arxaik forması olan *ηq//ηq* ilə bağlıdır. Sonralar “*ηq // ηq*” nın parçalanması nəticəsində oğuz tipli türk dillərində -*η*, oğuz tipli türk sözlərində -*η*, qıpçaq tipli dillərdə isə *q* (*q*) üstün olmuşdur. *η* səsinin düşməsi ilə əlaqədar intervokal mövqedə *q* səsi *q* səsi ilə əvəzlənmişdir. Sonrakı inkişaf mərhələlərində *q-y-v* əvəzlənməsi baş vermişdir”. (79, 123) *n* samitinin türk dillərində qeyri- mütəhərriqliyi xeyli sayda araşdırmalarda qeyd edilmişdir.(129,18) B. Xəlilov doğru olaraq göstərir ki, türkmən dilində söz ortasında və söz sonunda *sağır nuna* rast gəlinir. Məsələn, *señ-sən*, *öñön*, *qen-(gen)*, *dan* (*sübh*), *gençeş* (məsləhət), *anlı* (ağıllı) və s.

Sağır nun Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində işlənir. Lakin, bu, Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində müşahidə olunur: *maña* (mənə), *saña* (*sənə*) və s. Türkmən dilində II şəxsin təklinin mənsubiyyət şəkilçisində *η* samitinin mövcudluğu özünü göstərir. Mənsubiyyət şəkilçisi II şəxsin təkində: -*η*, -*ıñ*, -*ıñ*, -*uñ*, -*üñ*; *çemçen* (çömçən), *kitabıñ* (kitabın), *qülüñ* (gülün) və s.(125, 245) Qıpçaq tipli türk dillərindən olan qazax dilində *η* (vəlyar *n*) səsi işlənir: *an* (vəhşi), *anğı* (ovçu), *ençe*(küp), *dön* (dönmək) və s. (125, 266) Krım-tatar dilində vəlyar *n* (*η*)samiti işlənir. Məsələn, vəlyar *η* samitinə yiyəlik halın şəkilçisində (*taşınıñ*-daşın), II şəxsin təklinin və cəminin mənsubiyyət şəkilçisində (*odañ* - evin),

(*odaңыз-* eviniz) rast gəlirik. (125, 276) Bulqar qrupu türk dillərindən olan kumıq dilində *n* səsi *nq* kimi işlənir: *denqiz* (dəniz), *qenqgöl*

(könül). (125, 286) Karaim dilinin trakay dialektində *nq* fonemi işlənir və bəzi vaxtlar bu fonem *y* foneminə keçir. Məsələn, *manqa-maya* (mənə). (125, 289) Özbək dilində velyar *n* səsi *nq* kimi işarə olunur: *anqlamaq* (anlamaq), *inqiçka* (incə), *sinqirmek* (sinirmək) və s. Özbək dilində *nq* fonemi geniş işlənir. (125, 297) Bu dildə söz əvvəlində *nq* samiti işlənmişdir. (125, 297) Uyğur dilində velyar *n* (*η*) samiti işlənir : *anη* (düşüncə), *yunη* (yun), *dönη* (mənə) və s. (7, 303) Xakas dilində söz əvvəlində *n* samiti fəal işlənir: *naak* (yanaq), *naa* (yeni), *nımırxa* (yumurta), *nururux* (yumruq) və s. (1, 330) Yakut dilində *nq* fonemi həm ədəbi dil sözlərində, həm də dialekt sözlərində işlənir.

Axısqa türklərinin dilində *n* samitinin işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edən İ. Kazımov yazır ki, bu dildə “sağır nun” səsi yox dərəcəsidir. Burada biz yalnız arxasıra samitlərin təsiri ilə meydana çıxan “sağır nun” haqqında danışa bilərik. Çünki həmin mövqələrdə türk mənşəli olmayan sözlərdə də adi sonor *n* -səsi çox vaxt *n*-səsinə keçir. *n* (sağır nun) səsinin meydana gəlmə mövqələri aşağıdakı kimidir:

1. *g* – samitindən əvvəl: *yeñi, yüng, sanqfa, düngüz, yengə, dəng, ləngaz* və s.

2. *k* – samitindən əvvəl: *xinkal, çankla, çinko, kinkilə* (ditdili), *cankürmax* (itin hürməsi) və s.

3. *q* - samitindən əvvəl: *ənqadi* (tam), *anqurmax* (anqırmaq), *anqo* (ağılsız), *anqa* (zümrüdü anqa quşu), *yanqulmax* (cəlb etmək) və s.

4. *ğ* - samitindən əvvəl: *zanqal* (zəng), *qanqfa* (qanqal) və s.

5. *x* - samitindən əvvəl: *funxurmax/punxurmax*. (75, 62) Əksər türk dillərinin fonetik sistemindən çıxmış *n* səsinin ilkin formaları olan *nq* (*n+ q*) (qovuşuq *nq*) öz işləkliyini Axısqa türklərinin dilində də qoruyub saxlamışdır. *nq* səsi qovuşuğu həmin əhalinin dilində bir neçə şəkildə (*ng//nq//nqf*) təzahür edir. Bu

səsdən bəhs edən tədqiqatçılar göstərir ki, həmin səslər istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində söz başında işlənir, amma söz ortasında bütün türk dillərində müşahidə edilir. (89, 168)

İ. Kazımov bu səsin Axısqa türklərinin dilində hələ də işlənməsinin fonetik quruluşun zəif inkişafı ilə bağlayaraq onu da qeyd edir ki, Axısqa türklərinin dilində *ng* dilarxası burun foneminin *n* (sağır nun) variantı *q, ğ, k, g* samitlərinin əvvəlində səslənir. Aşağıdakı nümunələr bu baxımdan xarakterikdir: *kingilə* (ağcaqanad), *yanqülmax, çanklamax* (cırmaqlamaq), *təlnəng, hangi* və s.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Axısqa türklərinin dilində sərbəst *n* (sağır nun) səsi mövcud deyil. Həmin səs bu etnosun dilində yalnız arxasına samitlərinin təsiri ilə meydana çıxır.

Axısqa türklərinin dilində anlayt və inlautda *n* (sağır nun) səsinə təsadüf olunur. Bu dildə həmin səs bir sıra sözlərdə tarixi funksiyanı qoruyub saxlamışdırsa da, digər mövqələrdə, ya *n, t, v* səslərinə çevrilmiş, ya tamamilə düşmüş, ya da metateza hadisəsinə uğramışdır: *n>n:vən<bən*, *sana>sənə*, *tanrı<tanrı*; *n>m: qomşi- konşi, kölnək-könlək*; *n-v: tov-ton (don; tamamilə düşür:sorasonra, yalquz/yalaqfiz-yanil/yolunuz*; metateza hadisəsinə uğrayır: *donz- donuz*, aqna-anqa /*anla-* bu sözün *aynamax* forması bəzi şivələrdə Azğur, Xırtaz və b. kənd şivələrində işlənir (75, 63)

Türkoloji mənbələrdə adi *n (en)*, qovuşuq və sağır nun səslərinin hansının tarixi baxımdan ilkin olması məsələsinə də toxunulmuşdur. H. Mirzəzadə *n (n-q)* səsinin *n-ə* nisbətən daha qədim olduğunu qeyd edir və yazır ki, müəyyən bir dilə xas olan bu və ya digər fonemin aşkara çıxarılması işində dilçilikdə, tətbiq edilən müqayisə üsulunu əsasən, qonşu və ya yaxın dillərin materialları ilə müqayisədə bunun həqiqətə uyğunluğu meydana çıxır. Bu nöqtəyi-nəzərdən *n* səsinin necə səs olduğunu və necə tələffüz edildiyini aydınlaşdırmaq üçün hələ qədim dövrlərdə Azərbaycan dilindən fars dilinə keçən sözlərimizin tələffüz edildiyinə diqqət yetirmək kifayət edər.

Fars dilinə keçən Azərbaycan sözlərinin tədqiqatı ilə məşğul olan H. Zərinəzadə namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan və fars fonemlərinin qarşılaşdığı zaman belə bir qənaətə gəlmişdir ki, fars dilində *n* səsi yoxdur. O yazır: “*Sağır nun* və *cünə* (*ğonne*)adlanan səssizlər klassik, istərsə də müasir fars dilində yoxdur. Tərkibində qovuşuq səsi olan Azərbaycan sözləri fars dilinə keçdikdə iki formada özünü göstərir:

a) Öz tərkib hissələrinə, yəni *n+q* samitlərinə parçalanaraq tələffüz edilmiş və yazılmışdır: məs : *təngüz* (donuz), *təngiz* (dəniz), *yengi* (yeni) və s.

b) Burun samiti olan *nq* yazıda *n* hərfi ilə göstərilmişdir. Məs: *konoltaş* (könüldən), *donluk* (donluq). Buradan aydın olur ki, tələffüzü bizim üçün çətin olan *n* səsinin tam keyfiyyətini təsəvvür etməkdə fars dilinə keçən Azərbaycan sözləri müəyyən qədər yardım edir. Qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrə qədər bu səslərin hər ikisi bu cəhətdən işlək samitlər olmuşdur.; Məs: *Sözlərinin*, hər birisi nəfseyi ruhülqüdüs, Valehəm. *hüsnünə* ey şirin ləbindən münfəil, Dilbərin yolunda qurban ol, fəda qıl *canıni*. (Nəsimi); Gül kimi dərdi bi dəva dərmana gəlsün *yengidən*, Təni Məsiha ləblərindən canə gəlsün *yengidən*. (Xətai)

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, Azərbaycan dilində uzun müddət işlənmiş olan qovuşuq *n* və sağır nun adlanan *ŋ* səslərinin müəyyən tarixi dövrlərdə türklər üçün vahid bir imla xatirinə işləndiyini söyləmək, bircə, səhvdir.

Bu gün bir sıra türk dillərində bu səsin olması və Azərbaycan dilində bunun işlənməməsi heç də bu səsin heç də başqa türk dillərindən gəlməsinə əsas vermir. Əksinə, bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili özünə məxsus qanun daxilində inkişaf edərək, tədricən bir sıra müştərək xüsusiyyətlərdən azad olmuş və başqa türk dillərindən fərqlənmişdir, *n* və *ŋ* səsinin inkişafı da belədir. (85, 24) Beləliklə, türk dillərinə və dialektlərinə aid materiallar üzərində aparılmış araşdırmalar göstərir ki, bu dillərin bəzilərində söz ortasında və söz sonunda qovuşuq və *sağır nun* səsləri intensiv şəkildə işlənsə də, bəzilərində bu hala ya az-az, ya da heç təsadüf olunmur.

“Divan”da ahəng qanunu və onun ümumtürk dillərində qarşılığı. Abidənin dilində ahəng qanunu isimlərin kökünə artırılan şəkilçilərdə eyni tipli səslilər bir-birini izləyir. Bu qayda feillərdə, xüsusilə nəqli keçmiş zaman şəkilçilərində pozulur. Məs: mündürdü = mindirdi; mandırdı = batırdı; taplattım = razı saldım; seziktim = sezdim v.s

Türkcələrin ədəbi dillərinə nisbətən dialekt və şivələrində ahəng qanunu bir o qədər möhkəm deyildir. Başqa sözlə desək, türkcələrin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində ahəng qanununa eyni dərəcədə riayət olunmur. T. Hacıyev də doğru olaraq göstərir ki, ahəng qanunun sabitliyi cəhətdən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri eyniyyət təşkil etmir. Ahəng qanunu qərb qrupu dialekt şivələrində daha möhkəm, şərq qrupu dialekt və şivələrində isə qismən davamsızdır.

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri bu cəhətdən orta mövqe tutur (55, 58). Konkret olaraq Azərbaycan dilinin şərq, qərb, şimal, cənub dialektlərində saitlərin ahənginin pozulmasını səciyyələndirən əlamətləri belə şərh edə bilərik: 1) Şərq qrupunu səciyyələndirən əlamətlərdən biri saitlərin ahənginin pozulmasıdır. Məs:qaraçi, qeytan, başı, altıncı, oxidu və s;

2) Şərq qrupunda dodaq ahəngi qüvvətlidir. Məs: *görmöyüf, qurumuyuf* və s.;

3) Şimal qrupunda bir sıra şəkilçilər ahəng qanununa tabe olmur. Məs: *beşlix, getmax* və s.

4) Cənub qrupunda ahəng qanunu keçid mövqedə durur. Məs : *əla, əvi, durməxyatməx* və s.

Digər türkcələrin dialekt və şivələrində ahəng qanununun davamlı davamsızlığını qısaca olaraq aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik:’

Türkiyə türkcəsinin Anadolu dialektlərinə daxil olan ağızlarında ahəng qanununu olduqca davamlıdır, möhkəm mühafizə olunur və hətta ahəng qanunu

alınma sözlərdə də gözlənilir. Məs: *haber* > *habar*, *qazete* > *qazata*, *acele* > *ecele* və s.

Ahəng qanununun Anadolu dialektlərində bu cür təzahürü Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərinə də uyğun gəlir. M. Şirəliyev türk dialektoloqu Caferoğluya əsaslanaraq yazır ki, damaq ahənginin pozulması halları Anadolunun şimal-şərq dialektlərində, xüsusən Kastamonu dialektində də geniş yayılmışdır. Məs: *geçinüdü*, *biridü*, *neçün*, *bizümdü*, *yoldi*, *gelüp*, *alup* və s.

Türkmən dilinin Yomud və Ərsari dialektlərində dodaq ahəngi Qokmen və Teke dialektlərinə nisbətən davamsızdır. Qokmen və Teke dialektlərində dodaq ahəngi sözdəyişdirici şəkilçiləri də əhatə edə bilir. Türkmən dilinin bəzi dialektlərində morfoloji cəhətdən fərqlər olduqca qüvvətlidir. F. Zeynalov qeyd ki, feilin indiki zamanı

Yomud dialektində - *yar*, - *yər* (**alyar**, **qelyər**), Təkə salır və Qokmen dialektlərində -*ya*. -*yə* (**alya**, **qelyə**), Ərsari dialektində -*yor* (**alyor**), Sarık dialektində -*or* (**alor**, **qelor**) şəkilçiləri ilə formalaşır.

Ümumiyyətlə, qazax, qırğız, çuvaş, özbək, qaraçaybalkar, kumık, barabin tatarlarının, Altay və qaqauz dillərində ahəng qanunu pozulur və bu dillərin fonetik, morfoloji təbəqələrində ahəng qanunu üzə çıxır. N.Məşədiyevanın “Türk dillərində ahəng qanununun formal təsviri” adlı əsəri bu sahədə olduqca böyük dəyərə malikdir. Əsərdə müasir türk dillərində ahəng qanununun formal təsviri verilir, sait və samitlərin ahəngi, ahəng qanununun linqvistik statusu, əsas xarakterik xüsusiyyətləri, funksiyaları ümumtürk kontekstində araşdırılmışdır və yeri gəldikcə Kaşğaridən də nümunələr verilmişdir.

“Divan”da şeir mətnlərinin fonopoetik spektrləri. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”ü dünya tarixində qələmə alınan ilk türk lüğətidir. Bu möhtəşəm sənət abidəsi təkcə sözlük deyil, eyni zamanda yazıldığı dövrün, zamanın xarakterik cizgilərini özündə əks etdirən, min il öncəki türkün dil aspektindən tarixinə, etnik mənəvi-mədəni dünyasına, etnoqrafiyasına, folkloruna,

bütöv bədii düşüncəsinə, fəlsəfi kəlamına olduqca böyük və dəyərli bir baxışdır, qiyməti heç nə ilə ölçülməyən mötəbər bir qaynaqdır. Mahmud Kaşğari şeir də yaza bilərdi, dastan da yarada bilərdi, lakin o, bu yolla getmədi, xalqın yaratdığı poetik nümunələri - tuyuqları, dördlülkləri, yeddililkləri, atalar sözləri və məsəlləri, hikmətli kəlamları topladı, xalqdan topladıqlarını məntiqli izahları ilə xalqa qaytardı və ensiklopedik zəka sahibinin lüğətə daxil etdiyi poetik örnəklərin hamısı bu gün də canlıdır və fonopoetik özəllikləri baxımından diqqəti daha çox cəlb edir. Bu mötəbər sənət abidəsində şeir yaradıcılığı üçün zəngin material mövcuddur və Mahmud Kaşğarinin hazır şeirləri toplayıb təqdim etdiyi örnəklərin fonopoetik spektrləri məqalədə poetexnik istiqamətdə şərh edilir.

Mahmud Kaşğarinin böyük türk ellərindən hazır şəkildə topladığı və “Divan”da müəyyən sözün etimolojişdirilməsi məqamında istifadəyə cəlb etdiyi şeir mətnlərinin vəzni barədə türkologiyada mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. İ. Stebleva, K. Brokelman, V. Bartoed, T. Tskin bu fikirdədilər ki, şeir mətnlərinin hamısı əruz vəznindədir. T. Gəncəyi, T.Hacıyev, M. Əliyev, T. Quliyev bu fikrə etiraz edərək göstərir və dəyərli faktlarla sübut edirlər ki, bu mətnlərin demək olur ki, hamısı heca vəznindədir. Akademik T. Hacıyev yazır ki, “ Əlbəttə, sadəcə nəzəri cəhətdən ağla batmır ki, bir dənə də olsun ərəb və fars sözü işlətmədən, uzun saıtləri olmayan təmiz türkcədə əruz şeiri yazmaq hansı türk şairininsə ağına gəlsin. Əslində heca şeirində birinci misradakı açıq və qapalı hecaların sistemi sonrakı misralarda izlənsə, əruz ahəngi alına bilər – düzdür, buna nail olmaq çox çətindir, ancaq elə bəndlər, elə beytlər olur ki, bölgüləri (8-lik misrada 4+4, 7-likdə 3+4 və ya 5+2, 2+5 və s.) əsasdır. Daha burada hecaların açıq və ya qapalılığı, saıtlərin uzun və ya qısalığı şərt deyil” (1,157). Doğrudan da elmi-nəzəri və məntiqi baxımdan bu fikirlə razılaşmamaq mümkün deyil, biz də öz növbəmizdə Tofiq müəllimin bu fikrini tam şəkildə dəstəkləyirik. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, “Divan”da 158 bənd dördlük, 90 beyt özünə yer almışdır və bunların hamısı demək olar ki, ritmik və melodik baxımdan ölçü-biçimlidir, qədim və müasir türk

şeirinin heca ölçülərinə müvafiq bir formadadırlar, yəni heca ölçüləri texniki poetik əlamətlərlə bir-birinə zəncirvari şəkildə bağlanır. Bir daha qeyd edirik ki, Mahmud Kaşğari müəyyən bir leksik vahidin mənası və həmin mənanın hafizələrdə uzun müddət qalması üçün müxtəlif poetik örnəklərdən istifadə etməli olmuşdur. Məsələn, lüğətçi “üdhik” sözünün mənasını izah edərkən aşağıdakı şeir mətninə müraciət etməli olmuşdur :

“Üdhik mini komitti

Sakın manqa yunitti,

Könlüm anqar əmitti,

Yüzün məninq sarğarur”

Sevgi məni coşdurdu,

Sıxıntı başıma vurdu,

Könlüm onu sıxdı,

Üzüm mənim saralır

(Sevgilimə bəslədiyim eşq məni həyəcanlandırdı, təlaşa saldı, könlüm ona meyl etdi, ona görə də rəngim saralır) (123, 132).

Mətnə etimolojişdirilən söz (“üdhik”) birinci misranın başlanğıc hissəsindədir və mənası “ eşq və sevginin coşması anlamındadır (123, 132). Ümumilikdə mətnə sevgi motivi konseptuallaşdırılır. Mətn heca vəznindədir, 7-lik heca bölgüsünə əsaslanır, müasir dövrümüzdəki gəraylı şəkliindədir, daxili qafiyə sistemində m samitinin alliterasiyası, xarici qafiyə quruluşunda isə b samitinin səslənmə intensivliyi qabarıqdır. Mətnin zahiri tərtibatında aydınlığı ilə seçilən alliterativlik “məhəbbət” konseptinin məna dərinliyinin və poetik mətləbin qavranılmasının dinamikliyində də aktivlik göstərir. Maraqlı cəhət bir də bundan ibarətdir ki, mətnə qafiyə mövqeyində sözlərin şəkilçi hissələrində qoşa samit

ardıcılığı (tt) özünü göstərir və bu da alliterasiyanın yaranmasına rəvac verir və bu fonetik hadisəni assimlyasiya tipi kimi də dəyərləndirmək olar. Bu xüsusda İ.Kazımov da göstərir ki, “Divan” da söz kökünə artırılan şəkilçilərin bəziləri sözün tərkibində qoşa samit ardıcılığını yaradır. Məs: “*aritti – təmizlədi, eritti – çıxardı, erittü - əritdi*” (130, 16).

Mahmud Kaşğari “Divan”da etimoloji oçerklərini, edütlərini vahid bir prinsipə əsaslanmış şəkildə qurmuşdur və linqvistik təhlilini verdiyi sözə uyğun da şeir mətnindən istifadə etmişdir. Bu mətnlərin əksəriyyəti fonetik səslənmə etibarilə olduqca ahəngdar, melodiya, ritmik və oynaq formalardadır. Müəllifin “Ətil” etimoloji edütünə nəzər salaq: Ətil: qırçaq ellərində axan bir çayın adıdır. Bulğar dənizinə tökülür, bir qolu rus diyarına gedir. Bu bənddə də işlədilmişdir:

“Ətil suvı aka turur,

Kaya tübi kad turur.

Balık təlim, baka turur,

Kölünq takı küsərür”.

İdil çayı axa durur, axır,

Qaya dibin döyə durur, döyür,

Balıq çoxdur, baxa durur, baxır,

Gölməçələr dəxi daşır.

(İdil çayı durmadan axır, qayaların dibin döyəcləyir, suyun daşması üzündən dolan gölməçələrdə çoxlu balıq və qurbağa qaynaşır” (123,141).

Tərcümə edilməmiş mətnə epiforik mövqedə “turur” təkrar feilinin intensiv işləkliyi özünü əyaniləşdirir və o, xarici qafiyə vəzifəsini yerinə yetirir. Daxili qafiyə mövqeyində isə aka-kaka-baka sözlərindən istifadə olunmasıdır. Şeir mətnində müxtəlif sözlərin fonetik tərkibində **k** samiti 9 dəfə, **t** samiti 5 dəfə, **a** saiti

10 dəfə, u saiti 6 dəfə işlənərək “çay” konseptinin obrazlı dinamikasının yaddaşlara həkk olunma işini aslaşdırır, lirik məzmunu, tərənnüm lövhəsinin xüsusi ahəng məcrasına yönəldilməsində, fonetik obrazın (çay obrazının – M.H) dinləyicinin qulağında gözəl səsləndirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Başqa sözlə desək, qeyd etdiyimiz sözlərin tərkibində samit alliterasiyası və saitlərin assonansı mükəmməl poetik-üslubi fənd səciyyəsi kəsb edərək oxucunun hiss və düşüncələrinə daha dərindən sirayət etmək funksiyasını uğurlu bir şəkildə yerinə yetirir. Yüksək ritm və intonasiya incəlikləri ilə seçilən mətnləri ayırd edib və həmin mətnlər əsasında etimoloji təhlillər aparmaq Mahmud Kaşğari dühasının fenomenliyindən xəbər verir.

Mahmud Kaşğari istifadə etdiyi qədim şeir mətnlərində morfoloji göstərcilərin müxtəlif sözlərin tərkibində və qafiyə mövqeyində intensiv şəkildə təkrarı da fonopoetik keyfiyyətləri əyaniləşdirən linqvistik vasitələrdəndir. Məsələn, böyük lüğətçi “aq bori” ifadəsinin mənasını izah edərkən (mənası, görəşən, kaftar) aşağıdakı bədii mətndən istifadə etmişdir:

“Köpük nəçük kaçmadınq,

Yamar suvın keçmədinq,

Tavarınqni saçmadınq,

*Yesin səni **ağ bəri**”*

Görüb neçin kaçmadın?

Yanar çayın keçmədin?

Malını da saçmadın?

Yesin səni görəşən.

(Əsir tutduğu bir adama deyir: mənı görüb niyə qaçmadın? Yanar çayın niyə keçmədin? Canını qurtarmaq üçün niyə malını saçmadın, atmadın, vermədin? Mən indi səni öldürəcəyəm, qoy səni kaftar, goreşən yesin) (123,146-147).

Bu şeir mətninin qədim formasında qafiyənmiş sözlərin tərkibində -ma,mə inkarlıq şəkilçisinin , -dınq, -dinq arxaikləşmiş morfemlərin məqsədyönlü istifadəsi ümumtürk dillərinin səs sistemindəki poetik potensialı, ritmimelodika imkanlarını ahəngdar bir şəkildə nümayiş etdirir. Xüsusilə **nəçük** (neçin) sual əvəzliyinin birinci misrada çıxış edib, sonrakılarda ellipsisləşməsi, buraxılması sual intonasiyası dalğalarının yaranmasında morfoloji göstəricilərin mətninin fonetik-üslubi dəyər kəsb etməsini şərtləndirir. Morfoloji göstəricilərin sözlərin tərkibində gözəl ladlar yaratması qədim şeir mətnlərində tək cə forma əlamətləri deyil, həmçinin onu yaradan müəllifin bədii niyyətinin təzahürü kimi də olduqca səciyyəvidir.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ına səpələnmiş şeir mətnlərində alliterasiya və assonansın meydanı genişdir, bu fonetik vasitələr qafiyə mövqeyi ilə bərabər, digər yerlərdə özlərini təzahür etdirirlər. Məs:

Bilgə bükü yunçıdı,

Ərdəm əti tıncıdı (131,303).

(Ağıllılar bütün pisləşdilər, fəzilətin vücudu (əti) pozuldu, pis qoxu verdi).

Birinci misrada 2 dəfə **b**-nin təkrarı, ikincisində isə 2 dəfə **ə** saitinin təkrarı (bilgə-bükü; ərdəm-əti) alliterasiya və assonansı gerçəkləşdirir. Qafiyə mövqeyindəki sözlərdə də (yunadı-tıncıdı) alliterasiya ritm effektiv səs lənməni təmin edir.

Aşağıdakı şeir mətnində misralar 14 hecadır, qəlibi 7+7 –yə tam uyğun şəkildədir, mənşəcə dördlüyün açılmış formasındadır və qafiyəsizliyi ilə diqqəti çəkir:

Yaruq yulduz toqarda udun gəlib baqarmən,

Satuluyu sayraşıb tatlığ üniün quş ölər (131,174)

(Parlaq ulduz doğanda oyanaraq gəlib baxaram, Quşların dadlı səsə ötməsini –oxumasını eşidərəm.

Birinci misrada 2 dəfə **y** samitinin (yaruq-yulduz), ikincisində isə 2 dəfə **s** samitinin (satulayu-sayraşib) alliterasiyası mətndən sezildi ki kimi ardıcıl gələn sözlərdə özünü göstərir.

Biz yazımızda “Divan”ın şeir mətnlərinin fonopoetik xüsusiyyətlərini araşdırarkən daha çox qədim mətnlərin, daha doğrusu, orijinal mətnlərin quruluşunu səs tərkibinə əsaslanırıq. Həmin mətnlər müasir dilimizə çevrilmə prosesində şübhəsiz ki, alliterativlik itir. Bunun da əsas səbəbi tarixi təkamül nəticəsində çoxlu sayda sözlərdə özünü göstərən və dilin qanunauyğun halı kimi baş verən fonetik hadisələrdir, daha düzü, səs keçiriciləridir. Nümunəyə nəzər salaq:

“Kıışka etin, kəlsə kalı kutluğ yay,

Tün küh keçə alkınur ödhlək bilə yay”

Qışa hazırlaş sən, gəlsə qutlu yay,

Gecə-gündüz keçərək başa çatar zamanla ay

(Mübarək yay gələndə sən qışa hazırlıq gör, çünki gecənin və gündüzün keçməsi ilə aya və zaman başa çatar) (123,148).

Bu mətnin tərcüməsiz formasında müxtəlif sözlərin tərkibində **k** samiti 8 dəfə işlənərək alliterativlik yaratmışdır, lakin tərcümə mətnində alliterativlikdən demək olar ki, əsər-əlamət yoxdur. Bunun da əsas səbəbi dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq **k** samitinin özünə qohum olan səslərə keçididir: kışka-qışa; kəlsə-gəlsə; kutluğ-qutlu; keçə-gecə. Göründüyü kimi, sözlərdə müasir dilimizlə müqayisədə **k>g**; **k-q** samit keçidləri özünü göstərir ki, həmin samit səslər məxrəc etibarilə bir-birinə bağlı və qohum səslərdir.

“Divan”ın şeir mətnlərində fonopoetik vasitə kimi alliterativlik misra biçimində ardıcıl gələn sözlərin tərkibində daha çox özünü təzahür etdirir. Məs:

“Bardı ərən, komik köpük kutka sakar,

Kaldı yavuz, oyuk köpük əvni yıkar”

Qonaq görüb bunu qut sayan ərənlər getdi,

Oyuq görüb evin yıxan pislər qaldı(123,150).

Birinci misrada ardıcıl gələn sözlərdə k samitinin alliterasiyası üstünlük təşkil edir, ikinci misrada da təxminən vəziyyət həmin şəkildədir. Maraqlı cəhət budur ki, birinci misrada 7 dəfə işlənən **k** samiti, ikinci misrada 5 dəfə çıxış edərək misralar arasında güclü ahəng uyğunluğu yaradır.

“Divan” da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərdə müasir dövrdə olduğu kimi qanunauyğun olaraq *alliterativlik olduqca güclü bir şəkildə təzahür edir. Məs:*

“Ulu bolsa, yol azmas,

Bilik bolsa, söz yazmas”

Əlamət olsa, yol azmaz,

Bilik olsa, söz çaşmaz.

(Çöldə əlamət, nişan qoyulsa, yolu azmazlar, adam bilikli olsa, sözündə yanılmaz) (123,155).

Bu atalar sözü mətnində 5 dəfə **l** sonorusunun, 4 dəfə **s** samitinin alliterasiyası, 3 dəfə **o** saitinin assonansı müdrik kəlamın səslənmə ahəngini tənzimləyir və onun ritmik funksiyasındakı emosiya axarına xüsusi intensivlik əlavə edir. “Divan”da atalar sözləri və məsəllər xeyli saydadır və onlarda ta qədimdən XI əsrə qədər və ondan sonrakı dövrlərdə də lirikləşmə hadisəsi qabarıq şəkildə olduğundan alliterativliyə də meylilik olduqca güclü olmuşdur. Lirik ifadələnmə özünün yığcam, lakonik qəliblərdə poetexniki xüsusiyyətlərini alliterasiya və assonansın köməyi ilə də əks etdirir və Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı və müəyyən məqsədlərlə işlətdiyi atalar sözləri və məsəllərin demək olar ki, hahamısı alliterasion keyfiyyətlidir.

Şeir mətnlərində təzahür edən alliterativlik poetikləşdirmə prosesinin intensivlik dərəcəsinin göstəricisi olub, qədim bədii mətnlərin poetik ruhuna yaxın formada çıxış edir, səs harmoniyası mətnin zahiri əlaməti ilə bərabər, məzmunun daxili mahiyyətini də poetik cizgiləri ilə əyaniləşdirir. Məs:

“Yasın atıb yaşnadı,

Tuman turup tuşnadı,

Adhğır, kısrak kişnədi,

Ögür alıp okrasur”.

Şimşək, ildırım çaxdı,

Duman durub qarşıladi.

Ayğır, qısrıq kişnədi,

Höyür alıb kişnəşir (123, 223).

Mətnə təbiət və heyvan konseptlərinə aid hadisələr çulğulaşmış şəkildə təqdim olunur və birinci misrada 2 dəfə **y** samitinin alliterasiyası, 4 dəfə **a** saitinin asonansı, ikincisində 3 dəfə **t**-nin alliterasiyası, 4 dəfə **u** saitinin asonansı, üçüncüsündə 2 dəfə **k** samitinin alliterasiyası, həmin miqdarda **ı**-nin asonansı poetik forma atributları kimi mətnin səs strukturunun gözəl ifadəsinə səbəb olur.

Mahmud Kaşğarının verdiyi şeir mətnlərinin bəzilərində alliterativlik aktiv, bəzilərində zəif səviyyələrdə təzahür edir. Məsələn, müəllifin verdiyi “Köş kılıç kanqa sığmas= qoşa qılinc qına sığmaz” – atalar sözünə semantik variant kimi “Ərən alpı okıştılar, Kınqır közin bakıştılar, Karzuğ tolmun tokuştılar, Kılıc kınqa küçin sığdı”(123,365) – şeir mətninin birinci, ikinci, üçüncü misralarında **k** samitinin alliterasiyası zəif, dördüncü misrasında isə atalar sözündə olduğu kimi aktiv şəkildə özünü göstərir.

Mahmud Kaşğari “Divan”da sözləri ərəb dilinin fonetik qayda-qanunlarına görə sıralandırmışdır. “Onların mənaları uyğun dil örnəkləri, o sıradan müxtəlif türk ləhcələrində işlənən deyim və atalar sözləri və onların yer aldığı dördlüklərlə açıqlanmışdır”(87,60). Belə açıqlanma prosesində görkəmli dilşünas – alim Mahmud Kaşğari elə şeir mətnlərindən istifadə etmişdir ki, onlar qədim türk şeirinin forma göstəriciləri barədə oxucuda dolğun təəssürat yaratmaqla yanaşı, səs-söz oyununun fonopoetik spektrləri – alliterasiya və assonansın operativliyi, işləklik intensivliyi haqqında geniş araşdırma aparmaq üçün zəngin linqvistik material verir.

“Divan” da qoşa samit tərkibli feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Türkologiya elminin korifeyi Mahmud Kaşğari “Divan”ında çox sayda qoşa “tt” samit tərkibli feilləri qeydə almış və onları doğru-dürüst etimologiləşdirmişdir. Azərbaycan dilçiliyində Mahmud Kaşğarının lüğəti əsasında feillərin bu və ya digər xüsusiyyətləri haqqında maraqlı, dəyərli, faydalı mülahizələr söylənməsinə baxmayaraq, hazırda araşdırılmaya ehtiyacı olan m əsələlər də xeyli saydadır və onlardan biri də qoşa samit tərkibli feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri məsələsidir. Materiyada hər bir şey hərəkətdə olduğu üçün istər bütün dünya dillərində, o sıradan Azərbaycan dilində də hərəkətlə bağlı sözlər, digərləri ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış söz layları içərisində feillər kəmiyyət çoxluğu ilə daha çox diqqəti cəlb edir. “Obyektiv aləmdən çoxsaylı, çoxçeşidli və çoxkeçidli həyat həqiqətlərinin dildə də öz əksini belə rəngarəng şəkildə tapması, materiya və hərəkəti ifadə edən sözlərin – adlarla feillərin dilimizin lüğət tərkibində çox olması, bu sözlərin neçə-neçə mənada işlənməsi, ayrı-ayrı mətnlərdə yeni-yeni mənalar kəsb etməsi və sair səbəblər üzündən dilimizdə hərəkətlə əşya – feil ilə obyekt bildirən sözlər arasındakı əlaqə və əlaqə növləri olduqca çoxdur” (83,42). “Divan”ın morfolojiyasının tarixi-genetik layında mühüm yer tutur. Nitq hissələri arasında feillərin özünəməxsus yeri vardır və qoşa samit tərkibli feillər də xüsusilə seçilir və Mahmud Kaşğari bunlara ayrıca yer ayırmışdır. “Divan”da 50-dən çox “t” samitinin feil tərkibində qoşalaşması ilə düzələn feillər qeydə alınmış və onların hansı sözlər əsasında düzəldiyi də

göstərilmişdir ki, məqalədə biz burada həmin formaların hansı nitq hissələrindən düzəldiyini, yeri gəldikcə konseptual münasibətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

“Divan”da “t” samit ardıcılığı ilə qeydə alınmış feillərdə diqqəti ilk növbədə çoxhecalı feillər çəkir və bunların xüsusiyyəti müasir Azərbaycan dili feilləri ilə müqayisədə arxaikləşib. Əsərdə “t” samit ardıcılığı ilə işlənmiş feillərin bəzilərinin öz formasını qoruyub saxlayanlarına da rast gəlirik. Məs: ağrıtı-ağrıtdı; öyrətti-öyrətdi; oxşattı-oxşatdı; ürküttü-ürkütdü; işlətti-işlətdi-işdətdi; əsnətti-əsnətdi; ağrattı-ağratdı və s. Qədim formaların bəziləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ının əsas özəllikləri ondan ibarətdir ki, müəllif çoxlu sayda feilləri etimolojişdirərkən onların mənalarına müvafiq mikromətnlər də vermişdir ki, həmin mətnlər vasitəsilə hərəkət, fəaliyyət bildirən sözlərin konseptual münasibətlərini, konseptual inteqrasiyanı öyrənmək mümkündür. Mahmud Kaşğarının təqdim etdiyi mətnlərin əksəriyyətində feil (hərəkət konsepti), əşya (obyekt konsepti) bildirən sözlərlə vəhdətdə götürülür, izah edilir ki, bunlar da konseptuallığı şərtləndirir və bu şərtliliklərin koqnitiv aspektdə araşdırılması aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir.

Təhlilə cəlb etdiyimiz “t” qoşa samiti ilə işlənən feilləri Mahmud Kaşğari “Divan”ının “Ortası və sonu sükunlu olan hər növ hərəkəsi ilə sələdi babı “ bölməsinin “Bu babın müzaəf olanları” hissəsində vermiş və onları ayrı-ayrılıqda qısa etimoloji edütlər şəklində izah etmişdir. Həmin feillərin konseptual münasibətlərini aydınlaşdırmaq üçün mütləq onların leksik-semantik mənalarına, dilin qanunauyğun inkişafı prosesində dəyişikliyə uğrayıb-uğramamasına etimoloji cəhətdən müəyyən mənalar kəsb etməsinə, çoxmənalı olub-olmamasına, frazeoloji birləşmə yaradıb-yaratmamasına, morfoloji əlamətlərinə, morfoloji göstərici vasitəsilə hansı sözdən əmələ gəlməsinə, hansı sintaktik quruluşda, hansı üslubi məqamda çıxış etməsinə məntiqi və qrammatik subyektin aktiv və passivliyindəki roluna nəzər salmaq lazımdır. “... obyektiv aləmdə müəyyən bir səbəb və tələbat nəticəsində hərəkət baş verir, müəyyən bir iş görülür, müəyyən bir vəziyyət yaranır. Bu zaman əşya-obyekt az və ya çox dərəcədə, bu və ya digər cəhətdən təsirə məruz

qalır. Bu təsir nəticəsində əşya dəyişir, o, bir formadan başqa bir formaya düşür, bir əşyanın yerində digəri yaranır. Həyatda dəyişməyən, bir formadan başqa formaya düşməyən, ümumiyyətlə, təsirə məruz qalmayan şey yoxdur. Təbiidir ki, hərəkət olan yerdə onun təsiri də olmalıdır. Hərəkəti təsirsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir” (82,24). Bu deyilənlərdən belə məlum olur ki, “əşya, predmet” konsepti ilə “hərəkət” konsepti zəncirvari əlaqədədirlər və bu konseptlər mətni reallaşdıran amillərdəndir. Mahmud Kaşğari feillərin leksik-semantik mənalərini izah etmə məqamında təqdim etdiyi mətnlərin hamısı semantik bağlılıq nəticəsində yaranmış mətnlərdir və bunlarda “obyekt” konsepti ilə “hərəkət” konsepti zəncirvari əlaqə şəkilində qurulmuşdur. Nümunələrə nəzər salmaqla fikrimizi əsaslandıraraq. Arxaikləşmiş “oprattı” feilini Mahmud Kaşğari belə izah edir : “Yıpratdı, köhnəltdi ol tonunun oprattı = o, paltarını yıpratdı” (4, 291). XI əsrin dil mənzərəsindən yanaşaraq deyə bilərik ki, “oprattı” feilinin əsasında “opra” sözü dayanır və həmin sözün morfoloji tərkibi “opra =ttı” şəklində olmuşdur. Həmin dövrdə sözün “yıpratdı, köhnəltdi” kimi sinonim dublekləri də işlənmişdir. “Yıpratdı” sözü arxaikləşsə də, dilimizin lüğət tərkibindən çıxsa da “köhnəltdi” feili işlənməkdədir. Müasir dilimizdə “ttı” formalı morfem işlənmir, lakin onun funksiyasını dilin inkişafı ilə əlaqədar yaranmış “tdı” morfoloji göstərici yerinə yetirir. Sözün əsasında, kök hissəsində duran “opra” sözü sifət kimi işlənərək “əlamət” konseptinin gerçəkləşməsinə xidmət göstərmişdir və qeyd etdiyimiz morfemi qəbul edərək feilə transfer olunmuşdur. Kaşğarinin verdiyi mikromətnə - (ol tonun opratdı) “ton, don, paltar” “obyekt” konseptinə xidmət edən leksik göstəricilərdir və “ton” sözü feillə birbaşa, özü də zəncirvari əlaqəyə girərək “əlamət” konseptini reallaşdırmışdır. Bütün bunlar bizim təsəvvürümüzdə canlandırdığımız cəhətlərdir və digər böyük və kiçik konseptlər kimi, “obyekt”in “əlamət” konseptləri də “... insanın gerçəkliyi dərk etməsi prosesində yaranır və ətraf aləmlə bağlı məlumatı əks etdirir” (3,191). Semantik cəhətdən mikromətnə yanaşdıqda aydın şəkildə dərk edirik ki, tonun, donun, paltarın köhnəlməsi müəyyən təsir nəticəsində baş verir və bu prosesdə “obyekt” konseptinin önündə işlənən cümlə üzvü (o əvəzliyi ilə ifadə olunan

mübtədə – M.H.) mühüm rol oynayır, həqiqətən də paltarın köhnəlməsinə səbəb müəyyən bir şəxsdir.

Mahmud Kaşğarının “t” samit ardıcılığı ilə qeydə aldığı feillər demək olar ki, isimdən, sifətdən, saydan, zərfdən düzələn leksik vahidlərdir. “Divan”da isimlə ifadə olunmuş, yaxud əsasını, kökünü isim təşkil edən “aşsattı” düzəltmə feilinə diqqət yetirək və müəllif həmin söz barədə etimolojiləşdirməni bu cür aparmışdır : “Aşsattı : aşı, yeməyə tamahlandırırdı, (aşsatur, aşsatmak)(4,292). “Aşsattı” düzəltmə feilinin tərkibində ismin yönlük halının “-sa, -a” (qədim forma “sa”, müasir forma “a”) və feil düzəldən “ttı” morfemləri özünü göstərir. “Aş”, “Qida” konseptinin ifadəçisi olan leksik vahiddir və morfoloji göstəricilər vasitəsilə “fəaliyyət” konseptinə inteqrasiya edilmişdir. XI əsrdə bütün yeməklərin adı ümumi şəkildə “aş” sözü ilə ifadə olunurdu : “Ol anı aşsattı = o onu aşı, yeməyə tamahlandırırdı (4, 292). Bu mikromətdə cümlə üzvü kimi tamamlıq aktuallaşdırılır, çünki sintaktik bütövün nüvəsində əsas yeri “aşı, yeməyə” leksik vahidləri tutur, həmin leksik vahidlər konseptuallaşaraq konkret-obrazlı xarakter daşıyır, “nəyə” – sualına cavab verir. Deməli, “qida” konsepti ilə “fəaliyyət” konsepti güclü şəkildə əlaqələndərək gerçəkliyin konseptual mənzərəsini yaradır.

“Divan”da “t” samit qoşalığı ilə qeydə alınmış feillərdən biri də “avlattı” leksik vahididir. Təhrikətmə məzmununu qabarıq şəkildə əks etdirən isimdən düzələn bu feili Kaşğari aşağıdakı kimi izah edir : “Avlattı: ol mana ıvık avlattı = o mənə keyik ovlatdırdı” (4,295). Azərbaycan dilinin dialekt arealında sözün əsasını təşkil edən “ov” leksemi “av” sait əvəzlənməsi ilə işlənir, deməli, dialektal areal sözün qədim formasını daha yaxşı qoruyub saxlamışdır. Müasir dilimizdə “ov” sözü “ov ovladı” sintaktik təkrarın tərkibində də qəliblənmiş şəkildədir. Bu sintaktik təkrarda “ov” obyekt konseptinə, “ovladı” isə “fəaliyyət” konseptinin leksik ifadəçiləri kimi çıxış edirlər. Kaşğarının təqdim etdiyi formanı morfoloji tərkib etibarilə “av+lat+tı” modelində götürüb təhlil etmək fikrimcə, daha düzgündür. Semantik baxımdan feil düzəldən “-lat” və “-tı” morfemlərində təhrikedicilik məzmunu qabarıqdır və “-lat” şəkilçisi müasir dilimizdə intensiv işlənir. Müasir

dilimizlə müqayisədə “-tı” morfemi 2 şəkilçisi funksiyanı yerinə yetirir və bu şəkilçi çağdaş dilimizdə “dır + dı” modelində işlənir. İzahdan da aydın şəkildə görüldüyü kimi, “avlattı” feilinin qədim forması yığcamlığı, qısalılığı özündə ehtiva etdirir, dilimizin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəkilçidə genişlənmə prosesi baş vermişdir: ttı – dır+dı. Mikromətdə “fəaliyyət”konseptinin ifadəçisi olan “avlatlı feilinin “obyekt” konseptinin ifadəçisinə “keyik” sözünə münasibəti aydın şəkildə müşahidə olunur. Başqa sözlə desək, bu feilin semantikasına, onun mətn daxilindəki mövqeyinə nəzər salmaqla konseptual münasibətləri aşkara çıxarmaq mümkün olur. Mikromətdə təsirlilik xüsusiyyəti qabarıqdır və bu xüsusiyyət şübhəsiz ki, - ttı morfoloji göstəici ilə gerçəkləşdirilir, yəni o, təsirli feil növü kimi səciyyələndirilməlidir. Bu, həmin şəkilçinin semantik – qrammatik xüsusiyyətidir. Mətnə dğər bir aspektdən yanaşdıqda aydın şəkildə görünür ki, “ıvık”, “keyik” sözləri ismin təsirlik halındadır, yəni həmin halın şəkilçisi implisist (gizli) şəkildədir. Əslində isə təsəvvürümüzdə “ıvıkı, keyiki avlattı” – şəkildə mentallaşır, dərk edilir. Hər hansı bir mətdə təsirli feilləri müəyyənləşdirmə məqamında prof. H.Mirzəyevin dəyərli elmi tezislərinə istinad etməklə araşdırma işinin səmərəliliyini yüksəltmək olar. Alim göstərirdi ki, “... təsirli feillərin semantikasını, birinci növbədə, obyektin təsirlik halda olmasını tələb edir, onun başqa hallardan sözlərlə əlaqəsi, yəni obyektin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarda idarə etməsi son plana çəkilir, bu sonrakı etaplarda həyata keçirilir. Cümlədə ismin təsirlik halında olan müstəqim obyekt müəyyənləşdikdən sonra başqa hallardakı obyektlər axtarılmaya başlanır” (82,82). Beləliklə, deyə bilərik ki, “avlattı” feilinin semantikasını təkidlilik çaları ifadə edərək obyekt (keyiki) təzyiqə məruz qoyur, nəticədə, onun mahiyyəti dəyişir və feilin məna tələbi, təsiri ilə obyekt məhv edilir, öldürülür, çünki “avlatmaq” feilinin semantikasında “öldürmək” mənası da mövcuddur.

“Divan”da “t” samitinin qoşalaşması şəkildə əksini tapan feillərdən biri də “öklütti” sözüdür və leksik – semantik baxımdan mənbədə belə izahını tapır : “Öklüttü: Çoxaltdı, ol nənqini öklüttü = o, malını çoxaltdı” (4, 294). Bu

mikromətdə “öklütti” feili qeyri-müəyyən sayla ifadə olunmuşdur və həmin sözü kök + şəkilçi modelinə görə belə sxemləşdirmək olar : “ök +lüt +ti”. Müasir dilimizdə mövcud olan “çox” sözü XI əsrdə müxtəlif türk ləhcələrində “ök” fonetik tərkibində işlənirmiş, şəkilçi hissələrdəki “lüt” və “ti” morfemi müasir dövrdəki “lat” və “dı” morfoloji göstəricilərinin qədim formalarıdır. Cümlədə “öklütti” feilinin məna tələbi ilə obyektin miqdarı qeyri-müəyyən sayda artırılır, “nənqini” (malını) sözü ismin təsirlik halında işləndiyindən feil təsirliklik kateqoriyasının göstəricisi kimi şıxış edir.

Tarixi ensiklopedik lüğətdə leksik – semantik aspektdə əksini tapan “t” qoşa samitli feillərdən biri də “edhlətti” sözüdür və bu leksem sifətlə ifadə olunmuş və Kaşğari onu belə etimolojişdirmişdir : “Edhlətti : yaxşılaşdırdı, ol tavarın edhlətti = o, malını yaxşılaşdırdı, keyfiyyətini artırdı” (4,294). Arxaikləşmiş “t” samit ardıcılığı ilə lüğətdə əks etdirilmiş bu sözü kök+şəkilçi modelinə görə belə sxemləşdirə bilərik : edh + lət+ ti : Müasir sxemi belədir : yaxşı +laş + dır + dı. Mikromətdə feildən əvvəl işlənən “tavarın” sözündə ismin təsirlik halının morfoloji göstəricisi implist şəkildədir, yəni gizləndir. Çağdaş dil aspektindən yanaşdıqda “tavarın”, sözü “tavarını” şəklində olmalıdır, yəni təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş formada. Mikromətdə hərəkət bildirən söz “edhlətti” leksemidir və həmin feilin təsiri ilə obyektin (tavarın) hal-vəziyyəti, əlaməti dəyişmişdir. Qeyd etməliyik ki, mətdə obyekt sözü yerində işlənən və feilin təsirliklik kateqoriyasının yaranmasına şərait yaradan “tavar” sözü Azərbaycan dilinin dialekt areallarında “davar” fonetik tərkibində çıxış edərək “mal, qoyun-keçi sürüsü” mənasını bildirir. Ona da şübhə etmirik ki, müasir rus dilində “mal, yük” mənasında işlənən “tovur” sözü bu dilə türkcələrdən keçmişdir.

“Divan”da “t” qoşa samit ardıcılığı ilə qeydə alınmış sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti təsirli feillərdir, çünki onlar özlərindən əvvəl gələn sözlərin ismin təsirlik halında olmasını tələb etmişlər. “t” qoşa samit ardıcılığı ilə lüğətdə əksini tapan “əlgətti” feilinə nəzər salaq: “Əlgətti : Ələtdirdi, ol anı un Əlgətti = o ona un ələtdirdi (4,294). Sözdə müəyyən fonetik hadisələri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki,

müasir dilimiz üçün bu leksem arxaikləşmişdir və feildə semantik cəhətdən təhrikətmə çaları güclüdür. Mikromətnə obyekt yerində işlənən söz (un) ismin qeyri-müəyyən təsirlik halındadır və biz belə güman edirik ki, XI əsrdə ismin müəyyən təsirlik halının -ı, -i, -u, -ü şəkiçiləri bir o qədər inkişaf etməmişdir. Məs: İşlətti : işlətdi: ol anqar iş işlətti = o ona iş işlətdi, iş gördürdü; İklətti : tapdatdı : ol anqar yer iklətdi = ona yer tapdatdı (4,295) və s. Mikromətnlərdə obyekt sözləri yerində işlənən iş sözü işi, yer sözü yeri şəklində çıxış etməli idi. “Əlgətti” feilini kök + şəkilçi modelinə görə belə sxemləşdirmək olar : əl +gət+ti. “Əl” leksik vahidi insan bədən üzvlərindən birinin adını bildirir və müəyyən morfoloji göstəricilər artırılaraq isimdən feil əmələ gətirilmişdir, deməli, bu feil isimdən intişar tapmışdır. “Əlgətti” feilinin tələbi ilə obyekt söz (un) ismin təsirlik halında işlənərək feilin tələbi ilə obyekt təsirlilik kateqoriyasının göstəricisi kimi çıxış edir.

“Divan” da “t” qoşa samitli feillərin omonimliyinə də rast gəlirik. Kaşğari belə modelə malik feilləri də qeydə almış və onların eyni cür səslənib, müxtəlif mənalar ifadə etməsinə də diqqət yetirmişdir. Məsələn, “ağnattı” feillərinin lüğətçi tərəfindən izahlarına nəzər salaq : “1) *Ağnatlı* : *ağnatdı, ol atın toprukka ağnattı = o atını torpaqda ağnatdı*” ; 2) *Ağnattı* : *buruşdurdu, ol yağak anıq tılın ağnattı = o ceviz onun dilini buruşdurdu, onu kikildətdi* (4,296). Birinci omonim feil dialekt və şivələrimizdə öz izini qoruyub saxlasa da, ikincisi tamamilə arxaikləşmişdir. Bu omonim cütlüklər Kaşğari dövründə də feilin təsirlilik kateqoriyasına xidmət edən nitq vahidləri kimi işlənmişlər.

Digər bir feilin omonim cütlüyünə baxaq : “1) *Əsnətti* – “*əsdirdi, tənqri əsin əsnətti = tanrı yel əsdirdi* ; 2) *Əsnətti* – *yek anı əsnətti = şeytan onu əsnətdi*” (4,295). Birinci forma və məna müasir ədəbi dilimizdə işlənməsə də, ikincisi həm forma və həm də məna baxımından işlənməkdədir və hər iki omonim feillər obyektin (yel-yeli; insan-insanı) hal-vəziyyətini dəyişir. Birincisində feil “təbiət” konseptinin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Mahmud Kaşğarinin qeydə aldığı düzəltmə feillər içərisində “aş” komponentli vahidlərində də omonimlik özünü göstərir. Məs: 1) *Aşlattı* – təmir

etdirdi, ol ayak aslatdı = o, qabı təmir etdirdi; 2) Aşsattı – aşı, yeməyə tamahlandırı, ol anı aşsatdı = o, onu aşı, yeməyə tamahlandırı” (4,292 – 295). Yuxarıda qeyd etdiyimi kimi, birinci mikromətdə “aşsattı” feili “məişət” konseptinin, ikincisində isə “qida” konseptinin leksik ifadəçiləri kimi çıxış edərək hər ikisi “hərəkət” konseptinə transfer olunur.

“Divan”da təkə “t” samitinin qoşalaşması şəklində özünü göstərən feillərin omonimliyi deyil, digər fonetik tərkibdən olan feillərin də omonimliyinə xeyli sayda rast gəlirik ki, onlardan birinə nəzər salmaqla kifayətlənəcəyik: “1) Üyükti – gömüldü, anıq adhanı kumda üyüktü = onun ayağı quma gömüldü; 2) Üyükti – incidi, anıq adhakı üyükti = onun ayağı daşa dəyərək incidi, yaralandı (4,292). Hər iki mikromətdə feillər eyni obyekt bildirən sözlə (ayaq) bağlı olsalar da, tamamilə başqa anlam kəsb edirlər. Birincisində “batmaq”, ikincisində isə “yaralanmaq” anlamları, mənaları qabarıqlaşdırılır.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “t” samitin qoşalığı ilə qeydə alınmış feillər mikromətlərdə rəngarəng semantik çalarlarda özünü göstərir, daha çox təsirlilik xüsusiyyəti kəsb edib obyekt sözlərlə güclü şəkildə əlaqələndərək “fəaliyyət” konseptinin reallaşmasına xidmət edir.

“Divan”dakı şeir mətnlərinin etnopoetik müstəvidə təhlili. Türk etnosunun yaratdığı bədii irsin, o cümlədən şeir sənətinin etnik mahiyyətini izləmək üçün Mahmud Kaşğarının toplayıb “Divan”a daxil etdiyi şeir mətnləri zəngin material verir. “Divan”da qeydə alınmış şeir mətnlərinin etnopoetika müstəvisində açdığı imkanlar hələlik kifayət qədər öyrənilməmişdir. “Bədii düşüncə birdən-birə doğulmur və reallığa çevrilən bədii fakt və nümunələr də birdən-birə yaranmır. Onun təkamülü və formalaşması xeyli vaxt və zaman tələb edir. Bununla bərabər, bədii düşüncənin məzmun və ifadə planı aid olduğu etnosun təbiətindən kənar deyil. Əslində, etnopoetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmanın xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxaran bir elm sahəsi kimi qavranılır”(43,15).”Divan”da əksini tapmış şeir mətnlərinin bəziləri 2,

bəziləri isə 4 misralıq poetik örnəklərdir. Biz şübhə etmirik ki, belə struktura malik şeirlər Mahmud Kaşğari dövründən çox-çox əvvəllər yaranmış bədii mətnlərdir və belə formaya, heca və qafiyə quruluşuna oxşar şeir mətnlərində müasir poeziya örnəklərində aktiv şəkildə rast gəlmək olur. Etnopoetik düşüncə ilkin olaraq şeirin quruluşunu – strukturunu, misranı axtarır və o, təbii olaraq tələb edir ki, hər hansı bir şeir mətni harmonik keyfiyyət qazansın, çünki belə keyfiyyətin yaranması üçün şeir mətnində qoşa misranın ölçü bərabərliyi və ritm uyarlığı əsas şərtidir, semantik cəhətlər də bu müstəvidə son dərəcə səciyyəvidir ki, yazıda bütün bu məsələlər saf-çürük edilir.

“Divan”da toplanmış şeir mətnlərinin əksəriyyəti dördlük formasındadır və heca vəznindədir. Belə formalar indi də öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır və bu mətnlərin dili tamamilə xalq dilidir, ifadə şəkli, məcazlar sistemi mükəmməldir, tarixi poetik xüsusiyyətləri özündə ehtiva etdirən sənət abidələridir. Bu sənət abidələri müxtəlif mövzuları əhatə edir və həmin şeir mətnləri içərisində ictimai-əxlaqi məzmunlu nümunələr mühüm yer tutur. Çoxlu sayda bənd və ya beyti əhatə edən şeir mətnləri ictimai lirikanın səciyyəvi nümunələri kimi mövzuların rəngarəngliyi, ideya dolğunluğu, forma və üslub gözəlliyi baxımından diqqəti cəlb edir. “Divan”dakı şeir mətnlərinin arxasında biz dövrünün qabaqcıl, dərin fəlsəfi elmlərinə yiyələnmiş mütəfəkkir sənətkarlarla rastlaşırıq. Rəngarəng mövzuları özündə əks etdirən şeir mətnləri yüksək sənətkarlığı, bədii dəyəri ilə diqqəti daha çox özünə cəlb edir. Məsələn, aşağıdakı şeir mətnində yüksək məhəbbətlə sevən aşiqin könül təranələri duyulur. Müəllifləri naməlum şeir mətnlərində dilin poetik xüsusiyyətlərindən məharətlə istifadə olunmuş, gözəl məcazlar sistemi yaradılmış, söz sənətkarları öz fikirlərini şairanə surətdə ifadə etmək üçün zəngin bədii təsvir vasitələrindən geniş istifadə etmişlər:

Bardı közüm yarım,

Aldı özüm konukı

Kanda ərinç kanıkı,

Əmdi udhın udhğurur”.

*Getdi gözümün nuru,
Aldı canımın ruhun,
Hardadır o diləyinə varan,
İndi yuxudan oyadır? (4,120)*

Bu lirik mətn məhəbbət mövzusunda. Lirik “mən”in gözünün nuru, sevgilisi getmişdir, ruhunu da özü ilə aparmışdır. Şair ritorik sualla özünün düşüncələr aləmini vəsf edir, sevgilinin yoxluğunu lirik “mən”in yuxusunu ərsəyə çəkib yatmağa qoymadığı qənaətindədir. Mətn heca vəznindədir, misraların heca ölçüsü 7-lik formasındadır. Mətnə üç misra həm qafiyə olub, dördüncü misra sərbəst buraxılmışdır. Qafiyə sisteminin mənzərəsini belə təsvir etmək olar: (a,a,a,b). Mətnin xarici qafiyə quruluşunu formalaşdıran “yarukı”, “konukı”, “kanıkı” sözləridir. Daxili qafiyə sistemini ahəngdar bir şəkllə salan “közüm”, “özüm” ləkəmləridir. Mətnə “k” samitinin alliterasiyası qabarıq şəkildə təzahür edir. Belə hecalanma və qafiyə sistemi müasir dövrümüzdə gərəyli janrını xatırladır. Qeyd etməliyik ki, nümunədəki hər misranın sonunda işlənən həm qafiyə sözlər mətnin sturuktur bütövlüyünü təmin edən və ayrı-ayrı misralar arasında sıx əlaqə yaradan poetik vahidlərdir.

Öyüd, nəsihət, gözəl əxlaq və tərbiyə təlqin edən beytlər də “Divan”da özünə yer almışdır. Məs:

*Alqıl ögüt məndin, oqul, ərdəm tilə,
Boyda uluq bilgə bolup bilginq ülə
Ey oqul, məndən öyüd al, fəailət dilə,
Boyda böyük alim olub biliyini payla. (4,124.)*

Aforizim səviyyəsinə malik bu beytdə lirik “mən” nəsihətəməz dərin fikir söyləyir və demək istəyir ki, “ey oqul, məndən öyüd al, ədəb və ərdəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla. “Ey oqul” müraciət ifadəsi ilə başlanan bu beytdə hecaların sayı 12-dir, son dərəcə semantiktutuma malik olan poetik örnəkdə məna aydınlığı, ifadə şəffaflığı göz önündədir və müasir poeziyamızda belə xitabla başlanan şeirlər saysız-hesabsızdır. Eyni zamanda beytdə

qafiyələnməyə (tilə,ülə)son dərəcədə həssaslıqla yanaşılma əyani şəkildə duyulmaqdadır.

“Divan”da demək olar ki, qafiyəsiz şeir mətnlərinə təsadüf olunmur və bunların hər biri ayrı-ayrılıqda poetik nitqin ritmik-sturuktur əsasıdır. Qafiyə, heca bölgüsü, sturuktur-semnatik keyfiyyətləri mətnin asan anlaşılmasında kömək edən ən vacib atributlardandır. Qədim şeir mətnlərində qafiyə forma gözəlliyinin əsas göstəricilərindəndir. Məs:

*“Bunlar mini ulaş köz,
Kara mənqiz,kızıl yüz.
Andın tamar tükəl tüz,
Bulnap yana ol kaçar.”*

*Əsir edər məni xumar göz,
Qara bəniz,qızıl üz.
Ondan damar bütün özəlliklər,
Əsir edib yenə də qaçar (4,130.)*

Şeir mətninin qədim forması 7-lik heca tipindədir və qafiyələnmə “köz, yüz, tüz” leksik vahidləri ilə əyaniləşdirilmişdir. Qafiyə sözlər mətndə tək cə forma gözəlliyi yaratmağa xidmət göstərmir və eyni zamanda, onlar dərin mənanın bədii-estetik xarakter daşıyan semantik ünsürləri kimi çıxış edir. Mətndə lirik “mən”in gözəlliyi tərənnüm olunur və söz sənətkarı qafiyə yerində işlənən sözləri digər leksik vahidləri ilə məharətlə əlaqələndirərək orjinal bir tərzdə bədii portretlik yaratmağa müyəssər olmuşdur. Mətndə birinci, ikinci, üçüncü misralar həm qafiyə,dördüncü misra isə sərbəst buraxılmışdır. Müasir türkdilli xalqların poeziyasında 7 hecalı poetik örnəklər olduqca çoxluq təşkil edir.

Hiyləgər, alçaq xarakterli adam haqqında “Divan” da müəyyən şeir mətnləri qeydə alınmışdır və bu tip mətnlər də etnosun düşüncə mədəniyyətini çox gözəl və hərtərəfli bir şəkildə əks etdirmək gücünə malikdir.

*“Ütrük ötün oqrılayu yüzgə bakar,
Əlkin taşup,bezmiş aşiq basqa kakar”*

*Hiyləgər, alşaq adam oğru kimi üzə baxar,
Qonağı qovub verdiyi ası başa qalxar (4,165).*

Bu beytin hər iki misrasında ayrı-ayrılıqda 12 heca mövcuddur, misralar “bakar, “kakar” sözləri ilə qafiyələnmişdir. Beytdə zahiri əlamətinə görə inikas var, yəni kişik həcmli bu əsər, ilk növbədə bütün hiyləgər və alçaq adamların xarakterik cəhətlərini ümumiləşdirir. Etnosun həyatında, məişətində, mərasimlərində elə bir hadisə yoxdur ki, şeir mətnlərində öz poetik inikasını tapmamış olsun.

Türk etnosunun yaratdığı bədii irsin, o cümlədən şeir sənətinin etnik mahiyyətini araşdırmaq üçün Mahmud Kaşğarının təqdim etdiyi şeir mətnləri zəngin faktlar verir. Qafiyə qəlibində sözlərin səslənmə oxşarlığı, sözlərin daxili məzmunu ilə səs tonu arasında uyuşma şeir üslubunun çox mühüm xüsusiyyətini nəzərə çarpdırır:

*“Əndik kişi titilsün,
El törü yitilsün,
Toklu böri yetilsün,
Kadhğu yemə savılsun”*

*Axmaq adam ayılsın,
Yurda nizam yayılsın,
Toxlu qurdla otlasın,
Qayğı yenə sovılsun. (4,168)*

Mətnə təlqin olunan əsas poetik fikir bundan ibarətdir ki, qılıncımızla qayğı dünyünü açmaq ki, axmaq adam ayılsın, eliniz törə ilə idarə olunsun, qurdla quzu bir yerdə otlasın, kədər bizdən uzaq olsun. Belə söz söyləmi etnosun düşüncə tərzini qabarıq şəkildə əks etdirir və “titilsün”, “yitilsün”, “yetilsün” kimi qafiyələnmiş sözlər mətnin fonetik səslənməsində müstəsna rol oynayaraq, xoş ahəngdarlıq və melodiya yaradır. Başqa sözlə desək, qafiyələnmiş sözlərlə semantik əlaqəyə girən digər leksik vahidlər də poetik fikri obrazlı səs bolluğu ilə təmin edir. Daha konkret ifadə etsək, birinci misrada 6 dəfə “i” saitinin, ikinci misrada “ö” , “ü” saitlərinin

assonansı obrazlı təsəvvürlərin kifayət qədər zənginləşməsinə səbəb olur. Bunlardan əlavə, mətnin daxili qafiyə (kişi, törü, bəri) sistemindəki sözlər də gözəl səslənmə effektivliyi yaradan vasitələr kimi çıxış edir.

Əmək, zəhmət, əzab-əziyyət, nəşəqqət anlayışının poetikləşdirilməsi məqamında söylənilmiş şeir mətnlərində də formaca oxşar leksik vahidlərinin qafiyə mövqeyində işlədilməsi ritmli deyim modellərinin yaranmasına şərait yaradır:

*“Aydr:səninq udhu,
Əngək təlim idhu,
Yumşar katıq ödhu,
Könqlüm sonqa yügrük”*
*Dedi: sənin yuxun,
Əməyin, zəhmətin çoxdur,
Sərt dağ yumşalar,
Könlüm sənə yüyürər (4,122)*

Mətnə qafiyələndirmə “udhu, idhu, ödhu” sözləri ilə yerinə yetirilir və oxşar səs komplekslərinin aydın görünüş mövqeyinə gətirilməsi qədim türk etnoslarının mükəmməl şəkildə poetik-linqvistik dəyərlərə yiyələnməsindən xəbər verir. Qafiyələnmiş sözlər digər leksik vahidlərlə zəncirvari semantik əlaqəyə girərək mətndəki lirik “mən”in düşüncə və mühakimələrinə, hiss və həyəcanlarına tutarlı şəkildə vüsət verir.

Mahmud Kaşğarının təqdim etdiyi şeir mətnlərində elələrinə rast gəlirik ki, onlarda qafiyələnmə morfoloji vasitələrin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Yazın gəlişi tərənnüm olunan aşağıdakı şeir mətnində şəkilçi morfemlərin sözlərin tərkibində təkrarlanmağı ilə mətnə ritmik tarazlaşma yaradılır:

*“Tünlük çəçək yarıldı,
Barçın yadhüm kərildi,
Uçmaq yeri közüldi.
Tumluğ yana kəlgüsüz”*
*Düzlü çiçəklər açıldı,
İpək döşək sərildi,*

Cənnət yeri görüldü,

Quş daha yeməyəcək (4,179).

7-lik heca əsasında tərtib edilmiş bu şeir mətnində misrasonu mövqelərdəki sözlərin tərkibində 3 dəfə təkrar işlədilən “-dı, -di” morfemi nizamlı və ardıcıl bir şəkildədir və emosionallaşdırma və xoşgəlimli avazlanma məziyyətlərini yaradan, melodik səciyyə kəsb edən linqvistik göstərici qismində təsvir predmentinə poetik münasibəti qüvvətləndirir.

“Divanda”da qeydə alınmış şeir mətnlərində elələri var ki, onlarda təkrar qəliblər onomik səciyyə daşıyaraq poetik fikrin ahəngini qabarıqlaşdırır:

“Kəlsə kişi atma anqar örtər külə,

Bakkıl anqar edhgülügün ağzın külə”

Yanına bir adam gəlsə,üzünə yanar kül atma,

Ağzın gülərək ona yaxşılıqla bax (4,186).

Müasirlik baxımından “külə” sözü omonim yaratma keyfiyyətinə malik deyil, deməli qədim dövrlərdə “y” samitinin zəif işləkliyi “kül” və “gülmək” sözləri arasında omonimliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Mətnin tərkibində “gözə kül üşürmək” xalqi frazeoloji deyimi də işlədilmişdir ki, bu da şeir mətnin dil-ifadə tərzinə orjinal şalarlar əlavə edib, poetik dilin koloritli deyim konstruksiyasını formalaşdırır. 12-lik heca vəznində olan bu şeir mətninin dili olduqca rəvan və ahəngdar bir şəkildədir, lirik struktur musiqi ahəngi ilə müşaiyət olunmağında omonim cütlüklərlə bərabər, digər söz və ifadələr də əhəmiyyətli dərəcədə rol oynarayaq mətnin önəməxsus cəhətlərini tənzimləyir və “söz və sintaktik təkrarların müxtəlif növlərinin təkrarı həmişə musiqi ahəngi ilə müşaiyət olunur və ona dayaq olur” (132,365).

“Divan”da qeydə alınmış şeir mətnlərində xiazmi şəkildə təkrarların işlədilməsi halları müşahidə olunur. Aşağıda verəcəyimiz şeir mətninin birinci misrasının sonunda gələn “ərik boldı” ifadəsi, ikinci misranın əvvəlində işlədilərək “ərik bolğu” şəkildə xiazu formalı təkrar tipi yaradır:

“ Skılaçım ərik boldı,

Ərik bolğun yeri kördi,

*Bulut örüp kök örtüldü,
Tuman türüp tolu yağdı”*

*Mənim atım yüyürək oldu,
Yüyürək olmağı yerində gördu (lazım bildi)
Bulud çıxıb göyü örtüdü,
Duman gəldi,dolu yağdı (4,195)*

Şeir mətni heca vəznindədir və hər bir misra ayrı-ayrılıqda 8 hecadan ibarətdir. $4+4=8$ bölgüsünə əsaslanan bu şeir mətnində birinci, ikinci, üçüncü misralar həm qafiyə (boldı, kördü, örtüldü), dördüncü misra isə sərbəst buraxılmışdır. Mətnin məzmunu da məhz dördüncü misrada açıqlanır. Mətnə 2 motiv tərənnüm olunur: At və bulud motivləri zəncirvari şəkildə əlaqələnərək mətnin ahəngini və ritmini gücləndirməyə xidmət göstərir. Şeir mətnində səbəb və nəticə əlaqəsi də qabarıq şəkildə ikinikas etdirilir. Səbəb-buludun göy üzünü tutması, dolu yaöması, nəticə isə atın dördnala qalxaraq qaçması.

Beləliklə Mahmud Kaşğarının yazıya aldığı şeir mətnlərinin ritmikliyi heca bölgüsü əsasında tənzimlənir. Bu nümunələrin əksəriyyəti sətirlərin, misraların heca bərabərliyi və onların qafiyələnməsi ilə seçilir. 7,8,18 hecalıqlarla yazılmış şeir mətnlərinin mənşəcə daha qədim olmasını sübuta yetirir.

II fəsil

“Divan”ın leksik xüsusiyyətləri

“Divan”da qeydə alınmış bəzi leksik vahidlərin müasir türkdilli xalqların toponim yaradıcılığındakı rolu. Mahmud Kaşğarının “Divanül-lüğət-it-türk” əsərində yüzlərlə leksik vahidlər yazıya alınmış, linqvistik cəhətdən təhlil edilmişdir ki, bunların bəzilərinin ümumtürk dillərinin toponimik layında mühüm rol oynaması danılmaz faktlardandır. Kökünü, əsasını müəyyən leksik vahidlər təşkil edən toponimlərin “Divan”ının verdiyi linqvistik faktlar əsasında araşdırılması müasir dövrdə olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Aydın məsələdir ki, hər bir toponimin arxasında müəyyən bir leksik vahid durur və bu baxımdan linqvistik təhlil prosesində həmin sözlərin toponim yaradıcılığındakı rolunu araşdırmaqla səmərəli şəkildə ümumtürk dillərinin toponimik mənzərəsini yaratmaq olur. Müasir dövrdə ümumtürk dillərinin toponimik sistemində mövcud olan yer-yurd adları mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf yolunda çoxlu sayda leksik vahidlər müəyyən morfoloji göstəricilər, yəni toponim düzəldən şəkilçilər qəbul edərək coğrafi adlara çevrilmişlər və buna görə də türk dillərinin xüsusi ad sistemini tədqiq edən mütəxəssislərin “Divan”da əksini tapan çoxlu sayda sözlərə müraciət etmələri olduqca təbii görünür. “Divan”da əksini tapan bəzi leksik vahidlərin toponimlərə transfer edilərək müasir türk xalqlarının onomastik sistemində özünü göstərməsi linqvistik təhlil üçün zəngin material verir ki, buradabütün bu vacib məsələlərdən danışılır.

Türkologiyada Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əksini tapan bəzi leksik vahidlərin toponim yaradıcılığında rolu məsələsinin öyrənilməsi lazımi səviyyədə deyildir. Ümumtürk dillərində mövcud olan toponimlərin tarixi təkamülünü, onların daxili inkişaf yollarını araşdırıb üzə çıxarmaq, paralellik təşkil edən

xüsusiyyətlərinin dərindən, geniş təhlilini vermək türkologiyanın qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir. Türk filologiyasında leksik vahidlərin bəzilərinin toponimlərə transformasiyası ilə bağlı cəhətlərə epizodik şəkildə rast gəlinməsinə baxmayaraq, bu sahədə hələ öyrənilməsinə, tədqiq edilməsinə ehtiyac duyulan problemlər qalmaqdadır. Şübhəsiz ki, bu problemlərin bir məqalə həcmində linqvistik təhlilini vermək qeyri-mümkündür. Böyük bir monoqrafik əsərin təhlil obyektinə çevrilməsinə layiq olan Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əksini tapan leksik vahidlərin ümumtürk dillərinin toponim yaradıcılığındakı rolunun araşdırılması əsas hədəf kimi problemin aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

“Divan”da bəzi leksik vahidlərin toponim yaradıcılığındakı rolunun genişliyi, əhatəliliyi xüsusilə diqqəti cəlb etməkdədir. Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı və etimolojişəndirdiyi leksik vahidlərin toponimlərə çevrilməsi uzun bir tarixi proses olub, həm XI əsrdən əvvəl, həm də ondan sonrakı dövrü əhatə edir. “Divan”dakı leksik vahidlərin uzun bir tarixi inkişaf nəticəsində toponimlər əmələ gətirməsi xüsusiyyətləri müasir türk xalqlarının coğrafi ad sistemində aktiv şəkildə müşahidə edilməkdədir. Təhlillər göstərir ki, əsasını leksik vahidlər təşkil edən toponimlərin bəziləri ümumtürk dillərində ümumi isim kimi çıxış edərək qədim semantikasından uzaqlaşmış, bəziləri isə mənə xüsusiyyətlərini olduğu kimi qoruyub saxlaya bilmişdir ki, bunları aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək olar.

Müasir türkdilli xalqların etnik tarixini, etnogenezini öyrənməkdə Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsəri fəvqəladə əhəmiyyət daşımaqdadır. “Divan”ın ümumi leksikasının müəyyən bir qismini təşkil edən sözlərin qədim və müasir türk xalqlarının toponim yaradıcılığındakı rolu misilsizdir. “Divan”ın şeir mətnlərində toponimlər, etnonimlər daha çox işlənmişdir. R. Arziyevin araşdırmalarına görə, “Divan”da 72 etnonim, 175 toponim işlənmişdir” (15,148). Əsərdə qeydə alınan leksik vahidlərdən biri “alp” sözüdür. Mahmud Kaşğari “alp” komponentli toponimləri qeydə almasa da, həmin komponentli onomastik vahidləri göstərmişdir: Alp Ər Tonqa, Alp Aya (şəxs adları), Alp təgin (kölə adı) (2,31). “Divan” müəllifi alp sözünü “igid, qəhrəman, bahadır” anlamında

etimolojiləşdirmişdir (4,31). Azərbaycan toponimik lüğətlərində “alp” komponentli 7-dən çox yer-yurd adları qeydə alınmışdır: Alpan (Quba rayonu), Alpi (Ucar rayonu), Alpud (Bərdə rayonu), Alpout (Goranboy, Göyçay, Laçın, Ucar rayonları) (25,36). Bu toponimlər qədim qədim alban // alpan adını özlərində əks etdirir. “Alp” komponentli etnotoponimlərə xeyli sayda türkdilli xalqlardan olan qazaxlarda, qırqızlarda, qaraqalpaqlarda da rast gəlmək olur (25,36). Saxtakar və anonim erməni tarixçiləri bu etnonimi “alvan, ağvan, ağuan” fonetik tərkiblərində yazıya alaraq özününküləşdirməyə çalışmışlar. “Alpan” leksemi heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də işlənmişdir. Qədim türkdilli mənbələrdə albanlar igid, qoçaq, şücaətli xalq kimi təsvir olunmuşdur. Alpan // Alban sözü kök və şəkilçi hissələrindən ibarət olub, “alp” kökü “igid, cəsur, qəhrəman”, şəkilçi hissəsi “-an” hissəsi isə -lar şəkilçisi mənasını verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində “Alpout” yəni “Alp” və “out” hissələrindən yaranmış 5-ə qədər etnotoponim mövcuddur. VII əsrə aid ərəb mənbələrində Alpout sözü “alpavut” şəklində yazıya alınmışdır. Biz şübhə etmirik ki, ərəb dilinə bu qədim türkcələrdən keçmişdir. Mahmud Kaşğari müasir toponimiyada işlənən Alpout sözünün “alpağut” formasını qeydə almış və onu “təkbaşına düşməyə saldıran ələkeçməz igid” mənasında izah etmişdir (4, 31). Alpout qədim türk etnosları XI-XII əsrlərdə səlcuq oğuzlarının, XIV-XV əsrlərdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, XV əsrin axırlarında isə qızılbaş tayfasının tərkibində Ön Asiya və Cənubi Qafqazın siyasi hadisələrində fəal iştirak etdiklərinə görə, çoxlu sayda etnotoponimlərdə özlərinin izlərini qoymuşlar.

Müasir türkcələrin toponim yaradıcılığında xeyli sayda “azıx” komponentli yer-yurd adlarına rast gəlmək olur və bu leksik vahid Mahmud Kaşğarinin əsərində “azuk” formasında qeydə alınmamış və “azuqə” mənasında izah edilmişdir (4, 62). Mənbələrdə “azık”, “azuk”, “adıq”, “ayıq” variantlarda qeydə alınmış coğrafi adlar çoxluq təşkil edir. Belə variantlarda işlənən toponimlərə Azərbaycan, Bolqarıstan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan ərazilərində rast gəlinir. Fikrimizcə, müasir dilimizdə işlətdiyimiz “ərzaq” leksik vahidi qədim “azık” sözündən intisar

tapmışdır. “Ərzaq” sözü müasir Türkiyə türkcəsində azıq, başqırd türkcəsində asıq, rızık, qazax türkcəsində azıq, qırğız türkcəsində azıq, özbək türkcəsində azıq, avkat, tatar türkcəsində aş, aşamlık, rızık, türkmən türkcəsində azıq-tuluk formalarında işlənir (57,143). Azərbaycanın Xocavənd rayonunda “Azıq” adlı oykonim və eyniadlı mağara adı qeydə alınmış və toponimik mənbələrdə bu yer adı aşağıdakı kimi izah olunmuşdur: “Aşağı Paleolit dövrünə aid məşhur AZIX mağarasının adı eyniadlı oykonimə transfer olunmuşdur. XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalından geniş erməni ailələri burada məskunlaşmış və yaşayış məntəqəsini AZIX toponimi Azuk, AZIX fonetik variantlarında qeydə alınmış və qədim türk dillərində, daha çox qıpçaqçada öz qədim formasını qoruyub saxladığı, etimoloji cəhətdən “adıq, azıq, ayıq” “ayı” mənasını bildirməsi qeyd olunmuşdur (25,29).

Müasir türk xalqlarının toponimik sistemində “bal” leksemi ilə formalaşmış xeyli sayda yer-yurd adları qeydə alınmışdır. “Bal” leksik vahidinin “Divan”da “arı südü” mənasında suvar, qıpçaq, oğuzcalarda işləndiyi göstərilmişdir (4,67). Azərbaycan ərazisində “bal” komponentli 7 oykonim və oronim qeydə alınmış və onların Ağdam, Qubadlı, Cəbrayıl, Goranboy, Xızı, Xocalı, Neftçala ərazilərində mövcudluğu göstərilmişdir. Müasir türk, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur, türkmən dillərində “bal” sözü heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan işlədilir (61,48-49). “Bal” sözü təkcə türkmən dilində “bol” (a-o sait əvəzlənməsi ilə) fonetik tərkibində işlənir (61,49). Ümumtürk dillərində “bal” komponentli yer-yurd adları türkcələrin oronimik layında daha çox özünü göstərir.

Ümumtürk dillərinin toponim yaradıcılığında “balıq” komponentli yer-yurd adları da çoxluq təşkil edir. Mahmud Kaşğari balıq sözünün oğuzca və ayğurcada “çamur”, islamdan əvvəlki türkcə və uyğurcada “qala, şəhər”, oğuzcada “yaralanmaq” mənalarında işləndiyi göstərmişdir (4,68). Hazırda Azərbaycanın İsmayıllı rayonu ərazisində Balıq adlı yaşayış məntəqəsi mövcuddur və onu “şəhər” mənasında etimolojişdirənlər haqlıdırlar. Orta əsr müəlliflərinin əsərlərində

Azərbaycan ərazisində Alubalık, İlanbalık, Ağbalık oronimlərini də “qala, şəhər” mənasında izah edilməlidir.

Ümumtürk dillərinin toponimik layında peşə və sənətkarlıqla bağlı xeyli sayda yer-yurd adları vardır. Onlardan biri də Gəncə şəhərindəki “Başmaqçılar məhəlləsi” mikrotoponimidir. Başmaq sözü “Divan”da “başak” fonetik variantında qeydə alınmış və “ayaqqabı” mənasında izah olunmuşdur. Mahmud Kaşğari bu sözün işlənmə arealını da göstərmiş, onun cigilçədə, oğuzcada, qırçaqçada “ayaqqabı” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir (4,76). Qədim türkcələrdə “başak” variantında işlənən bu söz müasir Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində “başmaq // basmaq şəkillərində qeydə alınmışdır. Başqırd dilində basmak sözü basıv(ayak minün), qazax dilində basuv, qırğız dilində basü, özbək dilində basmak, tatar dilində basu (ayak bilən), türkmən dilində basmak, uygur dilində basimak fonetik variantlarında işlənərək eyni anlamı bildirir (61, 52-53). Basmak sözü ilə formalaşmış yer-yurd adlarına Orta Asiya ərazisində daha çox rast gəlinir.

XI əsrdə türk tayfalarının başında bəylər dururdu. “Bəylərin idarəsi altındakı bölgəyə “bəq eli” deyilirdi. Mahmud Kaşğarinin adını çəkdiyi Bəqdeli (Bəydilli) tayfasının adı, fikrimizcə, “Bəq eli” (bəy eli) ifadəsi ilə bağlı ola bilər” (60,82). Azərbaycanın Yevlax, Salyan, Cəbrayıl rayonları ərazisində Bəydilli toponimləri özlərində səlcuq oğuzlarının bərkdilli //bekdeli tayfasının adını əks etdirir. “XI – XI əsrlərdə bərkdillilər Səlcuq yürüşlərində fəal iştirak etmişlər. XVI əsrdən Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. XVII əsrdə şahsevən tayfa ittifaqına daxil idilər. Bir qismi XVIII əsrin sonu –XIX əsrin əvvəllərində şahsevənlərin sarıxanbəyli qolunun 600 çadırdan ibarət tayfasını təşkil edirdi” (25,77). Əfqanıstan, Cənubi Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan ərazilərində mövcud olan Bekdeli yaşayış məntəqə adları şübhəsiz, həmin etnonimik daşıyıcılarıdır. Müasir Azərbaycan, o sıradan türkcələrdə özünü göstərən “bəy”sözü “Divan”da “bəg” şəkilində qeydə alınmış “bəy, ər, evli kişi” və “zəngin, varlı” mənalarında izah olunmuşdur (4,80). Ümumtürk dillərinə həsr olunmuş lüğətlərdə “bəy” sözünün türk dilində “bay”, başqırd dilində “bey, mirza” qazax

dilində “mirza”, qırğız dilində “mirza, törö”, özbək dilində “cünüb”, tatar dilində “bay, bey”, türkmən dilində “ağa”, uyuğur dilində “bay, ahun” (61, 56-57) formalarda işləndiyi göstərilmişdir.

Müasir qırğız dilində “dil” sözünə sinonim variant kimi “törö” sözü işlənir. M.Kaşğari “Divan”da “törə” sözündən istifadə etmişdir. O, “el töri yetilsin= vilayət, el barışa qovuşsun” cümləsində bəyin vəzifəsinin nə olduğunu anladır (60,82).

Mahmud Kaşğari boyların adları ilə yanaşı, digər tipik xüsusiyyətlərindən danışarkən bir sıra boylarla bərabər, Kençək tayfasının da adını çəkir (4, 278). Müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində “Kençək” sözündən intisar tapmış, Gəncə-Gəncə (İsmayilli rayonu), (Ordubad rayonu, Goranboy, Lerik, Salyan, Xaçmaz) toponimləri qeydə alınmışdır. Gəncə şəhər adının müxtəlif mənbələrdə rəngarəng yozumlarına rast gəlirik ki, bunların da əksəriyyəti əğlabatan görünür. Son tədqiqatlar nəticəsində sübut edilmişdir ki, Gəncə toponiminin qədim forması “gencək” olmuş və bu söz qədim türkdilli “gencək” tayfasının adını özündə əks etdirir. Müasir toponimik lüğətlərdə də göstərilir ki, “Orta Asiyada Gəncək şəhəri, Şimali Qafqazda Gəncəane, Gürcüstanda Genceti, Kubarda-Balkarda Gəncə çayı, Gəncə kəndi kimi toponimlərin demək olar ki, hamısı qədim Gəncək tayfasının adını əks etdirir. İlk dəfə Mahmud Kaşğari tərəfindən məlumat verilən bu etnonimin mənası “yeni, yenicə, yeni gələn” mənasındadır və həmin anlamda hazırda işlənən toponimlərə Qazaxstanda Genje arık, Gəncə kapçay, Türkmənistanda Gəncə Qarabağ rast gəlinməkdədir. Hazırda qırğızlarda kenje, türkmənlərdə gencik, qazaxlarda kəncə adlı tayfalar vardır” (25, 316).

Türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə arxaikləşmiş “tuğ” leksik vahidi ilə bağlı formalaşan toponimlər mövcuddur. “Divan”da “tuğ” sözünün 4 leksik mənası göstərilmişdir: tuğ: Hakanın yanında çalınan koş və davul; xan tuğ urdu = han növbəti davulu vurdu, mehtarənə çaldı. Tuğ: sançak. Tokuz tuğluk han = doqquz tuğlu xan və ya xaqan.” Bu ifadədən digər bəylərin də şan və şərəfləri ilə, mərtəbələrini görə tuğları olduğu nəticəsini çıxarmaq mümkündür (4, 122). Azərbaycan ərazisində “tuğ” leksemi ilə bağlı Xocavənd rayonunda Tuğ adlı yaşayış

məntəqəsi və Xızı rayonunda çay adı qeydə alınmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, hər iki toponim türkdilli qıpçaqların tuğ tayfasının adı ilə bağlıdır. VI əsrdən Türkstanda, sonradan isə qıpçaq çölündə yaşayan tuğlar tədricən böyük bir əraziyə yayılmışlar. Türkmənstanda Tuğ dağı, Şimali Qafqazda Tuk çayı və s. mövcuddur. Azərbaycanda ən məşhur və qədim mağara olan Azıx mağarası Tuğ kəndinin yaxınlığındadır (25,421). Müasir türklərin əksəriyyətində tuğ sözü “bayraq” mənasında işlənir. Tuğ sözü bayraq mənası ilə bərabər, qazax dilində *tuv*, qırğız dilində *tü*, uйğur dilində *tuğ* (61, 56-57) qədim formalarında da çıxış edir.

Beləliklə, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əksini tapan leksik vahidlərin toponim yaradıcılığındakı rolunu araşdırmaq böyük bir tədqiqat işinin mövzusudur. Bu qədim və misilsiz mənbə əsasında türkcələrdə formalaşmış yer-yurd adlarının mənbəyinin, etimologiyasının, yayılma areallarının öyrənilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

“Divan”da leksik vahidlərin Azərbaycan və başqırd dilləri ilə müqayisəsi. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”ü tarixdə qələmə alınan ilk ensiklopedik türk lüğətidir. Bu qiymətli mənbə adi sözlük deyil, eyni zamanda digər türkcələrlə bərabər, Azərbaycan və başqırd xalqlarının min il öncəki dilini, düşüncəsini bu günə gətirən mötəbər bir qaynaqdır. Burada istifadə edilmiş sözlər, söyləmlər, ifadələr, cümlələr, ədəbi nümunələr, şeirlər, atalar sözləri və məsəllər, hikmətli kəlamlar bütün türkcələr üçün bu gün də canlı və xarakterikdir.

“Divan”da Azərbaycan sözünün birinci komponentində işlənən as//az tayfaları haqqında məlumatlar əks olunmuşdur. Həmçinin bu ensiklopedik mənbədə başqırt-baskort sözünə (türk dillərinin tayfa birliklərinin adı içərisində) rast gəlirik. Bəzi elmi mənbələrdə başqırd – baskort etnoniminin mənşəyinə Mahmud Kaşğarının yaratdığı lüğət əsasında aydınlıq gətirilmişdir. Bu sözün “baş+kor+t” hissələrinə bölüb etimolojişdirənlər də vardır. Bu etnonimi, yəni Baskort sözünü “boz-bus-buz” və “kort” (boz kurt) kimi səviyyələrdəkilərə də rast gəlirik və biz də bu fikirlə tam şəkildə razıyıq. Azərbaycan dili oğuz qrupu türkcələrə, başqırd dili isə qıpçaq qrupu türkcələrə aid edilir. Tarixdə elə vaxtlar olmuşdur ki, başqırd yazılı dili

tamamilə tatar dilinə, danışıq dili isə yerli dialektlərə əsaslanırdı. Mahmud Kaşğarının “Divan”ı əsasında Azərbaycan və başqırd dillərinin qədim fonetik, leksik, semantik, morfoloji qatlarını geniş və dolğun şəkildə öyrənmək imkanı əldə etmiş oluruq ki, məqalədə bunların leksik qatında mövcud olan bəzi sözlər müqayisəli şəkildə təhlil edilir və müəyyən qatlardakı leksik oxşarlıqlar üzə çıxarılır.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ı Azərbaycan və başqırd dilləri üçün də unikal və çox səviyyəli bir əsərdir. Onun müəllifi türkologiya elminin yaradıcısıdır. Bu əsər sözün əsl mənasında Azərbaycana və başqırd dillərinin tarixi fonetikasi, qrammatikasi, leksikası haqqında dolğun məlumat verən böyük bir mədəniyyət abidəsidir. Azərbaycan və başqırd dillərinin müqayisəli leksikasının tədqiqində bu mədəniyyət abidəsi böyük önəm daşıyır. Mahmud Kaşğari oğuzcanı “asan dil” – deyə qələmə verir. Bu o deməkdir ki, “oğuz dili cilalanmış, zəngin dil olub, başqa türk tayfalarının konsolidasiyası nəticəsində təşəkkül tapmış xalq dili olaraq, onda qohum etnoslardan leksik mənimsəmələr işləndiyindən hər tayfa ona asan anlayırmış” (53, 61).

Azərbaycan və başqırd dillərinin leksik tərkibi olduqca zəngin bir səviyyədədir. Bu qohum dillərin leksikası bir çox cəhətdən uyğun gəlsə də, müəyyən fərqlənmələr də özünü göstərməkdədir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ı əsasında Azərbaycan və başqırd dillərinin leksik tərkibinin müqayisəli tədqiqi ilə bağlı çoxsaylı problemlərin öyrənilməsində indiyə kimi mühüm nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq, hələ də müəyyən məsələlər açıq şəkildə qalmaqdadır. “Qədim, zəngin, ortaq tarixi köklərə əsaslanan Azərbaycan və başqırd dilləri qloballaşan dünyada özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq müasir bəşər sivilizasiyasında öz layiqli yerini tutmaqdadır” (57, 3). Bu xalqların tarix və mədəniyyətləri ortaq bir növə malik olduğu kimi, ədəbi dilləri və dialektləri də eyni kökə əsaslanır. Aydın məsələdir ki, Azərbaycan və başqırd dillərinin leksik tərkibinin müqayisəli yolla tədqiqi türkologiyanın prioritet sahələrindəndir və bunu nəzərə alaraq M.Kaşğarının “Divan”ı əsasında hər iki dilin leksik layındakı bəzi sözləri təhlilə cəlb etdik.

Adaş: Mücərrəd mənaya malik bu leksik vahid Mahmud Kaşğarının “Dİvan”ında qeydə alınmış və “adaş, dost, yoldaş, yar-yoldaş, tay-tuş” (4, 17)

anlamında müasir mənaları göstərilmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt arealında bu söz “eyni adın daşıyıcıları” mənasında işlənir. Adaş sözü müasir başqırt dilində “azaş” (z-d) samit əvəzlənməsi ilə işlənir və “isidaş” mənasını bildirir (6, 6). Fikrimizcə, başqırd dilində belə samit əvəzlənməsi ilə işlənməsi həmin dildə “z” samitinin inkişaf etməsi ilə bağlıdır. “Divanda adaş” sözünün “-lıq” morfoloji göstəricisi ilə işlənən formaları da qeydə alınmışdır: adaşlıq=dostluq, yoldaşlıq, sədaqət (4, 17). Başqırd dilində “-lıq” şəkilçisi ad düzəldən morfoloji göstərici hesab olunur (98, 229). “Dİvan”da “adaş” sözünün “adhaş” (h samitinin artımı ilə) formasına da rast gəlirik və variant da “dost, yoldaş” mənasında izah edilir (4, 18).

Ayğır: At adı bildirən bu sözü Mahmud Kaşğari “adhğır” fonetik tərkibində qeydə almış (4, 18) və “madyan” mənası göstərilmişdir. Azərbaycan və başqırd dillərinin tarixi inkişafı nəticəsində “adhır” sözündə “dh-y” samit əvəzlənməsi baş vermiş və həmin dillərdə söz “ayğır” fonetik variantında sabitləşmişdir. Bu söz hazırda Azərbaycan və başqırt dillərində heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan işlənməkdədir (6, 36). Qazax, qırğız, özbək, tatar, türkmən, uyuğ dillərində də bu forma qorunub saxlanılmaqdadır (6, 96).

Al: “Divan”da bu söz omonim varinatlari ilə qeydə alınmış və dörd mənada izah edilmişdir: 1) al=hiylə; 2) al=xan üçün bayraq, dövlət adamlarının atlarına yəhər örtüsü tikilən turuncu rəngli ipək qumaş; 3) al=ul rəng; 4) al=almaq (1, 22).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində al sözü çox zaman al-dil birləşməsinin tərkibində işlənir: -al-dil-nən heylə söz alır. Bu söz eyni mənada Azərbaycan ədəbi dilinin qədim dövrlərində də işlənmişdir: Alinə vermişəm könül, ali çox alə düşməsin (Nəsimi). “Al” sözü Azərbaycan ədəbi dilində, eyni zamanda dialekt və şivələrində “hiylə”, “qızıl, qırmızı”, “ulmaq” (bul) mənalarını qoruyub saxlamışdır. Başqırd dilində al sözü hazırda “qızıl”, “qırmızı” mənalarında işlənir (6, 12).

Ala: Mahmud Kaşğari bu sözü 3 mənada izah edilir: 1) ala= “tələsməmək mənasına gələn bir söz”; 2) ala= “ula, ulaca, ala rəngli, üzünə alaca düşmüş adam”; 3) ala= “insanın işində olan gizli şeylər”; ala= “söz dinləməmək, qarşı çıxmaq, düşməyə uymaq” (4, 28). Ala sözü həm Azərbaycan, həm də başqırd dilində eyni

fonetik tərkibində işlənərək “ala-bəzək”, “ula-bula” (6, 12) mənalarında çıxış edir, hər iki qohum dildə paralellik yaradır, yəni “rəng” mənasını bildirir.

Azığ: “Divan”da bu söz həm sadə, həm morfoloji göstəriciləri, həm də mürəkkəb formaları ilə 4 mənada etimolojişdirilmişdir: 1) üzük=“nənqə”; 2) nənək=“nəmiş”; 3) üzük munk=“qaçan, yoldan çıxan, uzun”; 4) azuklan=“nənqə sahibi olmaq” (4, 62). Azərbaycanın ədəbi dilində bu söz “ərzaq” mənasında, dialekt arealında isə “ruzi” mənasında işlənir. Azığ sözü başqırd dilində “azik”, “azamlık”, “rizik” şəkillərində çıxış edərək forma və mənə baxımından Azərbaycan dili ilə paralellik yaradır (6, 40). Bu paralellik özünü “nənək”=“nənqə” sözündə təzahür etdirir.

Bağ: Mahmud Kaşğari bu sözü omonim variantı ilə qeydə almış və “bağ, düyün, ip, örkən, çatı” anlamlarında izah etmişdir (4, 63). Lüğətçi digər bir “bağ” sözünü “üzüm asması” mənasında etimolojişdirilmişdir (4, 63). Azərbaycan ədəbi dilində “bağ” şəklində işlənən bu söz başqırd dilində “bav” (v-ğ) fonetik variantında çıxış edərək “ip, kəndir, dyün” mənalarını bildirir. İkinci “bağ” sözü isə həm Azərbaycan, həm də başqırd dilində “üzüm bağı” (yözöm buksahı) mənasını ifadə edir (4, 42). Bu sözün şəm mənası, həm də forması hər iki qohum dildə paralellik yaradır.

Bağır: Azərbaycan dili üçün dialekt səciyyəli bu leksik vahid Mahmud Kaşğarinin lüğətində sinonim varinatları ilə qeydə alınmışdır: 1) bağır=qara ciyər; 2) bedhük-lığ=kimsəyə boyun əyməyən, ciyəri böyük olan şəxs (4,64). “Divan”da eyni zamanda əsasını “bağır” sözü təşkil edən bağırak=eşşək yəhəri; bağırdaq=qadın önlüyü, lifçik; dağırla=bağırına vurmaq, yayın əl tutan yerini düzəltmək; bağırak = bağırak quşu; bağırak=laxtalanmaq, qatılmaq; bığarsu=ürəyi bağır, qara ciyər kababı istəmək; bağırak=mərhəmətli, müşfiq, rəhmdir (4, 64) sözləri də qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün xarakterik olan “bağır” sözü başqırd dilində “kükrək, töş” mənalarında işlənir (6, 44). Azərbaycan ədəbi dilində “kükrək” sözü “köks (ürək, qəlb)”, “töş” sözü isə “döş” mənasını bildirir. Əsasını “bağır” sözü təşkil edən digər sözlər də Azərbaycan və başqırd dillərində bu və ya digər mənalarda işlənəkdədir.

Bakır: Mahmud Kaşğari bu leksik vahidi omonim variantları ilə qeydə almışdır: bakır = Çin pulu; bakır = mis; bakır = bağırmaq (4, 66). XI əsrdə bu forma və mənalar oğuz qrupu türkcələrdə, yəni oğuzların dilində işlənmişdir. Maraqlıdır ki, başqırd dili qıpçaq qrupu türkcələrin olmasına baxmayaraq, hazırda həmin dildə “bakır” sözü heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilir və Azərbaycan dilində “mis” mənasını bildirir (6, 46). Müasir Türkiyə türkcəsində, tatar dilində, başqırd dilində, qırğız dilində bu söz “bakır” formasında, qazax, qırğız, özbək, türkmən, uйğur dillərində mış, miş (ı-i əvəzlənməsi) fonetik şəkillərində işlənir (6, 46).

Tarla: Bu söz “Divan”da “Əkilən yer” mənasında “tañlaq” şəklində işlənmişdir. Bu leksik vahid indi türkcələrdə işlədilən “tarla” sözünün ilkin variantıdır. Sözü kökü “tariq” formasında olmuşdur. Qədim türk lüğətlərində “tariq” sözü “toxum, dən, taxıl” mənasında izah edilmişdir. Əslində, tarık sözü “dan” mənasını da bildirmişdir. “Tariq” sözünün bir mənası da “taxıl” deməkdir. Mahmud Kaşğari belə formaya malik leksik vahidləri nəzərdən keçirərkən göstərir ki, “tariq” sözü “buğday”(buğda) sözünün qarşılığı kimi də işlənmişdir. Oğuz türkləri hazırda “tariğ” sözünü “darı” anlamında da işlədirilər. Buğdaya “aslıq” da deyirlər. Başqırd dilində “tariq” sözü hazırda “torı” şəklində, Azərbaycan dilində isə “tarla, darı” formalarında işlənəməkdədir (4, 244; 78, 28).

Arpa: Bu söz “aslıq” mənasında “Divan”da və eyni zamanda “Qədim türk lüğətlər”ində göstərilmişdir (4, 203; 8, 53). Azərbaycan və başqırd dillərində hazırda “arpa” və “aslıq” sözlərindən istifadə olunmaqdadır. Qədim oğuz və “qıpçaq”larda “arpa” sözündən həm “dənli bitki”, həm də “aslıq” anlamında istifadə etmişlər. Bu söz “arpa” şəklində qazax, qaraçay – balkan, qırğız, qaraqalpaq, qırğız, kumık, noğay. Tatar, türk, türkmən, karaim dillərində də işlədilir. “Çuvaş” dilində “arpa” sözü “urpa”, tuvin dilində “arpay”, monqol dilində “urlay”, mancur dilində “arvay” fonetik tərkiblərində işlənərək inteqrasiya əlamətini şərtləndirir (78, 87). Arpa sözü ilə bağlı toponimlər türkdilli xalqlarda saysız-hesabsızdır.

Sığır: “Divan”da bu leksik vahidin iki mənası göstərilmişdir: 1) sığır=xanların xalqın birlikdə çıxdığı sığır ovu; 2) sığır suv=camış (4, 343). Müasir Azərbaycan

dilinin dialekt və şivələrində “sığır” şəklində işlənən bu söz müasir başqırd dilində “hıyır” şəklində işlənərək ədəbi dil sözü hesab olunur.

Fonetik tərkibləri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, sığır sözü əksər türkcələrdə qarşılıqlı integrativ vəziyyətindədir. H.Vamberin və A.Şerbak bu sözü “sağmaq, malı sağmaq” anlamında izah etmişlər (8, 97). Eyni zamanda, M.kaşğarının “sığır” formasında qeydə aldığı bu leksik vahid karaim dilində “sıyı”, qaqauz dilində “sıır”, uyuğur dilində “siyir”, qırğız dilində “siir” fonetik tərkiblərində özünü göstərir (6, 301). Fikrimizcə, “sığır” sözü əksər türkcələrdə “iri mal-qara” mənasını bildirir.

Beləliklə, Mahmud Kaşğarının “Dİvan”ı Azərbaycan və başqırd dillərində mövcud olan bəzi leksik vahidlərin tarixi-genetik əlamətlərini aşkarlamaqda böyük önəm daşıyan ən mühüm qayçaqlardandır. “Divan”da əksini tapan leksik vahidlərin burada bəzilərinin nəzərdən keçirilməsi hər iki qohum dildəki sözlərin cüzi bir hissəsidir. Azərbaycan və başqırd dillərində paralellik təşkil edən leksik vahidlər lüğətdə kəmiyyətə çoxluq təşkil edir və onların şübhəsiz ki, bir məqalə həcmində təhlil etmək mümkün deyildir. Bu gün “Divan”ın leksikası hər bir sahə üzrə söz ehtiyatlarının istər Azərbaycan, istərsə də başqırd dilinin əsas prinsiplərini, adlandırma vasitələrini ortaya çıxarmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir i, bunların araşdırılması böyük bir tədqiqat işinin mövzusu ola bilər.

“Divan” da əksini tapan bəzi leksik vahidlərin müasir Azərbaycan və özbək dillərində paralellərinin müqayisəli təhlili. Əksər türkoloji araşdırmalarda Mahmud Kaşğaridən söhbət açılarda bütün tədqiqatçılar-filoloqlar, tarixçilər, mədəniyyətşünaslar onu ilk türk ensiklopedisti, etnoqrafı, tarixçisi, türkologiyanın banisi və bahadırı kimi dəyərləndirirlər. M. Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində türk xalqlarının dili, ədəbiyyat, tarixi, etnoqrafiyası və coğrafi koordinatları ilə bağlı verilən məlumatlar elmi zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Elm aləminə məlum olandan üzü bəri “Divan”ının linqvokulturoloji xüsusiyyətləri barədə türkologiya elmində nə qədər elmi əsərlər yazılsa da, hələ də təhlilə ehtiyacı olan çoxlu sayda məsələlər açıq şəkildə qalmaqdadır. Türk dillərinin fonetik, leksik, morfoloji, semantik yarusları üzrə türkoloji arenada saysız-hesabsız tədqiqatçıların əsərləri mövcuddur. Bu elmi tədqiqatçılar cərgəsində Mahmud Kaşğarının adı birinci yerdə

göstərilməlidir. Çünki bu böyük və nəhəng tədqiqatçı, ensiklopedik zəka sahibi ilk dəfə olaraq türkcələrin fonetik, leksik, morfoloji, semantik laylarını bədii mətn daxilində təhlil etmiş, bu linqvistik göstəricilərin ümumtürk dillərində qarşılıqlı işlənmə səbəblərinə aydınlıq gətirmişdir. “Divan”dakı leksik vahidlərin demək olar ki, hamısının çağdaş türkcələrin dilində eynilə və müəyyən fonetik, semantik dəyişmələrlə mühafizə olunması ümumtürk dillərinin dünya dil modelində qədimliyini, gücünü, ifadə imkanlarının zənginliyini göstərir. Müasir Azərbaycan və özbək dillərində mövcud olan və hər iki dildə paralellik yaradan bəzi leksik vahidlərin semantik tutumunun, fonetik özəlliklərinin “Divan”a istinadən dəqiqləşdirmək mümkündür ki, burada bu vacib və aktual məsələlər analiz edilir.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ı həm özündən əvvəlki abidələrdə işlənən, həm də müasir Azərbaycan və özbək türkcələrindəki çoxlu sayda söz və ifadələrin ilkin formasını, eləcə də, məna yükünü dəqiqləşdirməyə imkan verən möhtəşəm və əzəmətli yazılı mənbələrdən biridir. Azərbaycan və özbək dillərində mövcud olan bəzi leksik vahidlərin müqayisə və qarşılaşdırmaları göstərir ki, “Divan”da əksini tapan leksik qatın çox hissəsi çağdaş Azərbaycan və özbək türkcələri üçün də xarakterikdir. Başqa sözlə desək, əsərdə rast gəlinən leksik vahidlərin müəyyən hissələri Azərbaycan və özbək dillərində, həmçinin bu qohum dillərin dialekt arealında əsasən eynilə saxlanmaqdadır. Erkən orta əsrlərdə ümumtürk (buraya Azərbaycan və özbək dilləri də daxil olmaq şərtilə - M.H) ədəbi dilindəki leksik qat mükəmməl şəkildə idi, M.Kaşğarının lüğətində toplanmış zəngin leksik materiallarda söylədiklərimizi dəyərli bir şəkildə əyaniləşdirir. “Divan”da əksini tapan leksik vahidlərin müəyyən qismi müasir Azərbaycan və özbək ədəbi dilləri üçün arxaik sayılsa da hazırda hər iki qohum dilin dialektlərində canlı şəkildə qalaraq yerli ünsiyyətə xidmət göstərir. “Divan”dakı leksik vahidlərin əksəriyyətinin müasir Azərbaycan və özbək ədəbi dillərində eynilə işlənməsini, bəzilərinin isə ilkin forma və funksiyasını yalnız dialekt səviyyəsində saxlanmasını nəzərə alıb təhlillərimizi belə aspektdə qurmağa çalışdıq.

Yaş: Bu leksik vahid əksər türkcələrdə omonim variantları ilə işlənərək 3 fərqli mənə ifadə edir: 1) yaş- “zaman”; 2) yaş-islak, islanmış, nəm”; 3) yaş – “göz yaşı”. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “yaş” sözü omonimik vahid kimi qeydə alınaraq “yaş = təzə, təzətər, göyərti, yaşıllıq; yaş (gözdən axan yaş), yaş (il) mənalarında etimolojişdirilmişdir (1, 657). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərində bu söz işlənəməkdədir. “Yaş” sözünün “zaman, il” və “göz yaşı” mənaları Azərbaycan ədəbi dilində, “islak və nəm” mənaları dialektlərdə özünü göstərməkdədir. Bu sözə Azərbaycan dilinin keçid şivələrində eyni zamanda, “təzə,tər” mənalarında da təsadüf olunur: - Meyvəni qıran kimi yaş-yaş yemədin nə ləzzəti. Müasir özbək dilində də “yaş” sözü formaca eyniyyət təşkil edərək “yaş”fonetik tərkibində işlənərək birincisində, “zaman, il”, ikincisində isə “həm islak” mənalarını bildirir (61, 972-973) “Yaş”sözü Azərbaycan dilindən fərqli olaraq özbək dilində “yash” fonetik tərkibində işlənir və Azərbaycan dili ilə anlam baxımından eyniyyət yaradır: “ 1) nam; 2) ko'z yoshi” (3, 248)

Yastıq: Türk xalqlarının yataq mədəniyyətində mühüm rola malik olan bu avadanlıq adını Mahmud Kaşğari “yastuk” fonetik tərkibində qeydə almışdır. (4,657). Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində “yastıq” sözünə sinonim variant olaraq “balış” sözündən də istifadə olunur. “Balış”sözü müasir özbək dilində işlənərək Azərbaycan dilinin şivələri ilə paralellik yaradır. “Yastıq” sözü isə “yastıq” (q-k) fonetik tərkibində işlənərək özbək və Azərbaycan ədəbi dilində “a-o”; ı-i” spesifik fonetik hadisələrdən olub, özbək dilində “o”-laşma fonetik hadisəsi daha geniş yayılmışdır. Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı (yastuk) variantı Türkiyə, başqırd, uyğur türkcələrində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlənəməkdədir (61,972-973). Qazax və qırğız dillərində özünü göstərir (61, 972). Belə fonetik tərkiblərdə özünü göstərməsi qazax dilində “j”-nin, qırğız dilində isə “c” samitinin tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Azərbaycan dialekt arealında işlənən “balış” sözünə özbək dilini çıxmaq şərtilə digər qohum türkcələrdə təsadüf etmədik.

Yedək: Heyvandarlıq təsərrüfatında işlədilən bu leksik vahid Mahmud Kaşğarının “Divan”ında təkhecalı söz kimi qeydə alınmış, 2 mənada izah edilmişdir:

1) yetişmək, çatmaq. XI əsrdə bu mənalar həm oğuz, həm də qıpçaq döllərində işlənmişdir: 2) yet = yedəkləmək, yedəyində götürmək (4, 674). Bu söz “yedək” və “yetək” fonetik variantlarında müasir Türkiyə və Azərbaycan dillərində işlənir (2,980), heyvandarlıqla bağlı leksem kimi mənalandırılır. Azərbaycan dilində “yedək” sözünə sinonim dublet kimi “cilov” leksemindən istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində “yermək, çatmaq” mənalarında işlənən feillərin əsasını, kökünü “yet,çat” hərəkət bildirən sözlər təşkil edir və bu dildə “yedək” sözü müəyyən morfoloji şəkildə qəbul edərək isim (yedək), feil (yedəkləmək), sifət (yedekli) funksiyalarında çıxış edir. Müasir özbək dilində “yedək” sözünə qarşılıq olaraq “jilov” sözündən istifadə edilir. Bu variant j-c (cilov) samit əvəzlənməsi ilə Azərbaycan dilinin dialekt arealında da müşahidə edilməkdədir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, özbək dilində də “jilov” söz kökü əsasında “jilov”(isim), “jilovlamaq”(feil), “jilovlu” (sifət) sözləri yaranmışdır.

Ağıl: Mahmud Kaşğarının “Divan”ında bu söz “qoyun yatağı, qoyun küzü, qoyun qığı” anlamlarında izah edilir və həmin dövrdə oğuz dilində işləndiyi göstərilir (4,20). Ağıl sözü Azərbaycan dilinin dialektal arealı üçün səciyyəvi olub, Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Zəngilan, Çənbərək, Dərələyəz, Vedi, Zəngibasar şivələrində heyvandarlıq təssərüfatı ilə bağlı leksik vahid kimi işlənərək “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer”, Şirvan şivəsində “qışda qoyunlar üçün qamışdan tikilən yer”, Şəki dialektində “tövlə” mənasını bildirir (20,35;57,403). Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivə arealları üçün xarakterik olan “ağıl” leksik vahidi karluk-uyğur qrupundan olan özbək dilində cüzi fonetik fərqlərlə (ağıl - oğ’il, molxona) işlənərək Azərbaycan dilinin dialektlərində ifadə edilən mənə ilə semantik cəhətdən eyni mənəni bildirir (53, 23). Başqa sözlə desək, Mahmud Kaşğarının qeyd etdiyi mənalarla eyniyyət təşkil edir. Bu sözün həm forma, həm də mənaları təkcə özbək və Azərbaycan dilləri üçün xarakterik olmayıb, türk, qırğız, türkmən, uyğur türkcələri ilə də ümumi səciyyə daşıyır. F. Zeynalov da haqlı olaraq göstərir ki, “özbək dilinin lüğət tərkibinin əsasını

xalis özbək sözləri təşkil edir və bu sözlərin böyük əksəriyyəti digər türk dilləri ilə ümumi səciyyə daşıyır” (94, 250).

Bağır: “Divan”da bu leksik vahid “bağır” fonetik tərkibində qeydə alınmış “qara ciyər, köks” mənalarında əks olunmuşdur (4, 64). Bu söz çoxmənalı leksik vahid kimi Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün xarakterikdir. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında müşahidə edilən bu söz “qara ciyər, ürək” mənalarında işlənmişdir (94,38,61). Bu qədim mənbədə 6 yerdə işlədilən həmin leksik vahid Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar, Əştərək, Kalinino şivələrində iki mənada çıxış edir: 1) ürək; 2) qucaq, sinə (78,56). Azərbaycan dilinin Gəncə, Kürdəmir, Qax, Qazax, Mingəçevir, Şəmkir, Şuşa dialekt və şivələrində “qaraciyər”, Quba, Şəki, Ağdam, Cəlilabad, Füzuli dialekt və şivələrində “ürək, qəlb” mənalarını ifadə edir (20, 35). Özbək dilində də paralellik yaradan bu leksik vahid “bağ’ir” fonetik variantında qeydə alınmış “qara ciyər, ürək” mənalarında etimolojişdirilmişdir (116, 17-18). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “bağır” sözünə sinonim olaraq “köks, ürək, sinə” sözlərindən istifadə olunur. “Köks” sözü müasir özbək dilində “kökrək” şəklində çıxış edərək hər iki qohum dil arasında ümumi oxşarlıq yaradır. Qeyd etməliyik ki, “kökrək” forması özbək dili ilə bərabər uyğur, türkmən, tatar, qırğız, qazax, başqırd türkcələri üçün də ümumi oxşarlıq yaradır (57, 302).

Başmaq: Geyim əşyasının adını bildirən bu sözü Mahmud Kaşğari “başaq” şəklində qeydə almış, “ayaqqabı” mənasında izah etmişdir (4,76). Müasir Azərbaycan və özbək dillərində tarixi inkişaf nəticəsində həmin sözün orta hissəsində “m” samitinin artımı fonetik hadisəsi baş vermiş və “başaq” sözü “başmaq” şəklinə düşmüşdür. “M” sonor samitinin sözə artımı hadisəsi Türkiyə, türkmən, uyğur dillərində müşahidə olunmaqdadır (6, 52-53). Mahmud Kaşğarinin bu söz barədə etimoloji təhlillərindən o da məlum olur ki, qədim dövrlərdə “başak” leksemi “ayaqqabı” mənasında həm cigil dilində, həm də oğuz və qıpçaq dillərində işlək vəziyyətdə olmuşdur (4, 76).

Buğa: “Divan”da heyvandarlığa aid leksik vahid kimi əksini tapan bu söz “boğra” fonetik tərkibində qeydə alınmış, “hər heyvanın erkəyi” anlamında izah edilmişdir (4, 98). Azərbaycan ədəbi dilində işlənən “buğa” sözü özbək dilində “buğa” şəklində çıxış edir (6, 77). **Buğa** sözündəki **ğ** özbək dilində süzülən küylü qalın samit tələffüzündə özündə göstərir. A.N.Kononov qeyd edir ki, “Özbək dilində q və k (ke) ilə yanaşı, süzülən küylü **ğ** (qalın ka) samiti də işlənir” (110, 103). süzülən küylü **ğ** samiti Azərbaycan dilində alınma sözlərdə daha çox özünü təzahür etdirir. Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı formanın Azərbaycan – özbək dillərinə transformasiya istiqamətini belə müəyyənləşdirmək olar: “Divandakı forma: boğra → Azərbaycan və özbək dillərindəki forma: buğa - buğa. “Divan”dakı formasından fərqli olaraq hər iki qohum dildəki sözlərdə “r” samitinin düşümü hadisəsi baş vermişdir. Özbək dilindəki fonetik (**ğ**) variant, yəni küylü **ğ** samiti ilə işlənən variant uyğur, qazax, qırğız (buğa) türkçələrinə tam şəkildə uyğun gəlir.

Böyrək: Bu söz “Divan”da “böğür” şəklində göstərilmiş və “böyrək” anlamında mənalandırılmışdır (4,104). İnsanın və heyvanın daxili orqanlarından biri “böyrək” adlanır. Bu leksik vahid Azərbaycan ədəbi dilində “böyrək”, özbək dilində isə “büyrək” (ö-ü sait əvəzlənməsi – M.H.) fonetik tərkiblərində işlənir (28, 80-81). Özbək dilində işlənən sözün fonetik variantı Azərbaycan dilinin Şimal qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir.

Buğda: Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus olan bu leksik vahid “Divan”da “buğday” şəklində göstərilmiş və “buğda” anlamında izah edilmişdir (4, 108). Müasir özbək dilində bu söz Kaşğarının qeydə aldığı (buğdäy) qədim formanı qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycan dilində “buğda” şəklində işlənən sözün “buğday” variantına Türkiyə türkcəsində “buğday”, başqırd dilində (boyzay), qazax dilində (biyday), qırğız dilində (büday), tatar dilində (boday), türkmən dilində (buğday), uyğur dilində (buğday) rast gəlinir (6, 82-83). Bu formalar göstərir ki, “buğday” sözündə struktur-sıxılma daha çox Azərbaycan dilində işlənən “buğda” sözündə baş vermişdir.

Beləliklə, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əksini tapan leksik vahidlərin Azərbaycan və özbək dillərində və o sıradan dialektlərində paralellərinin linqvistik təhlilini bu yazdırdığımızla yekunlaşdırmaq doğru olmazdı, çünki bu mövzu böyük bir araşdırma işinin təhlil obyektinə ola bilər. Belə araşdırma işinin olduqca əhəmiyyət kəsb etməsi onunla səciyyələnir ki, bu da Azərbaycan və özbək dillərinin tarixiliklə müasirliyin qırılmaz tellərlə bağlılığını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir.

“Divan” da atalar sözləri və məsəllərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllər istər türkoloji-dilçilik, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq aspektlərində yetərinə araşdırılmamış, struktur – semantik cəhətlərdən tədqiq edilməmiş sahələrdəndir. Böyük lüğətçi əsərində “atalar sözləri və məsəllər” terminləri əvəzinə, “söz, sovu, hikmət” sözlərindən istifadə etmişdir. Folklorçunun yazıya aldığı atalar sözləri və məsəllərin məzmunu universaldır, ümumbəşəri xarakter daşıyır. Milli spesifikasi yalnız formadadır –işıraşələrdəndir. Mənbədə əksini tapmış atalar sözləri və məsəllər motivlənmə, metaforlaşma, pragmatik funksiyaları kəsb edir. Strukturca sadə və mürəkkəb cümlə formalarında, deyimin məqsədindən asılı olaraq təsdiq və inkarda ola bilər ki, məalədə bütün bu vacib məsələlər şərh edilir.

Kollektiv təcrübə və biliyin məhsulu olan atalar sözləri və məsəllərin strukturca qısa, dil-məzmunca, semantik cəhətdən dolğun məna xüsusiyyətləri mövcuddur və XI əsrin ensiklopedik təfəkkürlü lüğətçisi Mahmud Kaşğarının “Divan”ında çoxlu sayda və öz janr tipologiyasının aydın diferensial xüsusiyyətləri ilə seçilən bu tipdən olan müdrik kəlamlar qeydə alınmışdır. Bu müdrik kəlamların hər biri ayrı-ayrılıqda paradigmatik situasiya ilə şərtlənir, kommunikativ ideoloji hadisəni dil-nitq vasitələri ilə gerçəkləşdirir və bu prosesdə bədii və estetik xüsusiyyətlər kəsb edir. “Divan” da əksini tapmış atalar sözləri və məsəllər xalq toplumuna ictimai-ideoloji, əxlaqi-idraki, ailə-məişət və s. qatlarının davranış modellərini özündə daşıyan həcmcə kiçik, mənacə böyük müstəqil mətn strukturlarından ibarətdir. Başqa sözlə desək, hər bir atalar sözü və məsəllərin

mahiyyəti hər şeydən əvvəl, onların funksional semantikasında üzə çıxır. Mahmud Kaşğari “Divan”ında əksini tapan atalar sözləri və məsəllərin struktur-semantik mahiyyəti haqqında Azərbaycan dilçiliyində və ədəbiyyatşünaslığında ara-sıra, özü də epizodik şəkildə araşdırmalara rast gəlmək olur, bunlar məsələnin mahiyyəti barədə dolğun elmi təsəvvür yarada bilmir. Min illərin sınağından çıxsa da, atalar sözləri və məsəllər universallaşdırılmış, məcazi donu bürünmüş nitq vahidləri, müstəqil “əsər” təsiri bağışlayan bütöv mətnlər kimi, semantik funksionallığı baxımından nəzərə cərpacaq tərzdə dəyişikliyə məruz qalmır, sadəcə olaraq onların leksik tərkibindəki sözlərdə arxaikləşmə, ellipsləşmə halları özünü göstərir ki, məqalədə daha çox bu məsələlər üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik. “Divan”da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərin demək olar ki, hamısı janrca lirik təyinatlı olub, iki komponentliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Mahmud Kaşğari “at” sözünün izahı məqamında “Kuş kanatın, ər atın” məsəlindən istifadə etmişdir. İki komponentdən ibarət bu məsəl lirik janrdadır və müasir dövrdə “Quş qanadı ilə, igid atı ilə uçar” yaxud, bu məsəli “Quş qanadla uçar, igid atı ilə” formasında da işlətmək olar.

“Divan”da müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş “in” sözü izah edilərkən lüğətçi “İn bilsə, ər ölməs” (63,112) məsəlindən yararlanmışdır. Bu məsəl müasir dilimizdə “Bəlgə bilən ər ölməz” – şəkildə işlənir. Azərbaycan dilinin dialektal arealında “bəlgə” leksik vahidi çoxmənalı söz qismində çıxış edir. Belə ki, “bəlgə” leksik vahidi Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, Əştərək şivələrində “adaxlanmış oğlan evindən qız evinə göndərilən şeylər (üzük, yaylıq)”, “qola dolanan çuxa, pencək (ağacla vurulan zaman işləmir)”, (21,64). Bununla yanaşı, “bəlgə” sözü Azərbaycan dilinin Bakı, Ağdam, Cəbrayıl, Cəlilabad, Salyan, Şirvan, İmişli, Kürdəmir, Zəngilan, Şuşa, Masallı dialekt və şivələrində “nişan, əlamət” (21,50) mənalarında işlənir. Deməli, “in” sözü müasir dilimizdə “nişan, əlamət, parol” mənalarında çıxış edir. Hazırda bu məsəldən hərbi sahədə daha çox istifadə olunur. Belə ki, müharibə zamanı “rastlaşan iki bölük bir-birini tanımaq və çarpışmamaq üçün paroldan istifadə edir. Gecə iki adam qarşılaşanda biri digərindən parolu soruşur. Cavab

düzgün olsa, onun düşmən olmadığı anlaşılır. Əks təqdirdə onu vururlar” (63,112). Lüğətçi də “im” arxaikləşmiş (müasir dilimiz üçün) leksik vahidi bu cür etimolojişdirmişdir.

Mahmud Kaşğari qəhrəmanlıq və qorxaqlıq motivlərini özündə ehtiva etdirən xeyli sayda atalar sözünü qeydə almışdır və bunlarda fikrin süjet səciyyəli ifadəsi əksini tapır, lirik formanın poetexnik aspektləri özünü təzahür etdirir. Məs: “Alp yağıda, alçaq çoğıda = alp adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar”(63,115). Bu atalar sözü də struktur-semantik baxımdan iki komponentlidir. Belə ki, birinci komponentdə qəhrəmanlıq, igidlik, ikincisində isə qorxaqlıq anlayışı təcəssüm etdirilir. Bu komponentlər bir – birinə əks qütblər, antonim variantlar kimi çıxış edir: igidlik-qorxaqlıq. Tərcümə edilməmiş, yəni qədim variantında alliterasion ritm yüksək səviyyədədir və həmin atalar sözünün sinonim dubletini də belə müəyyənləşdirə bilərik: “İgid döyüşdə bir dəfə, qorxaq min dəfə ölə bilər”. Atalar sözünün qədim formasında lirikləşmə hadisəsi “yağıda, çoğuda” qafiyə sözləri ilə reallaşdırılır.

Müasir dövrdə birinin hədiyyə və pulunu yeyib işini düzəltməyən və utanan adam haqqında belə bir məsəl işlədilir: “Ağzım yeməyib, üzüm utana”. M.Kaşğari bu məsəli “Aqız yesə, köz uyadhur” formasında qeydə almışdır. Bu məsəlin qədim forması iki komponentli olub, şərt budaq cümləsi modelindədir və R. Əskər həmin məsəli “Ağız yesə, göz utanar” – şəkildə müasir dilimizə çevirmişdir. Qədim formadan fərqli olaraq həmin məsəlin tərkibində müasir dilimizdə “göz” sözü yerində “üz” sözü işlənir və bu da məntiqi cəhətdən məsəlin semantikasına xələl gətirmir, çünki göz insanın üz hissəsində yerləşdiyinə görə “üzün utanması” ifadəsi daha məntiqli səslənir, mücərrədləşmə xüsusiyyətini konkretlikdən ümumiliyə istiqamətləndirir.

“Divan”da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllər universallaşmış vahidlər kimi qədim türklərinin bütün maddi və mədəniyyətinin tarixi təcrübəsini özündə əks etdirmə gücünə malikdirlər. “Alacaq, borc” anlayışı ilə bağlı məsəllər qədim türkün maddi və mənəvi sahələrini dürüst və mücərrədləşmiş şəkildə inikas etdirir. Məs:

Arıncı arslan, berinci siçan = alıcı arslan, borcu olan isə siçandır”(63,143). Məsələn süjetində aslan və siçan obrazları durur və onlardan biri borc alandır, digəri isə onu qaytarandır, yəni alacağı alan (borc sahibi) hücumda aslan kimidir, borclu isə qorxub qaçan siçan kimidir, borclu isə qorxub qaçan siçan kimidir. Birinin aslana, digərinin siçana bənzədilməsi mətnin poetik məntiqi funksional – semantik əsasını təşkil edir, yəni düşüncə çevrəsinə buraxılan məsəl türklərin “borc” anlayışı ilə bağlı ümumi, universal olan təcrübəsini inikas etdirir. Mətnə metaforlaşma da güclü bir şəkildə təzahür edir. Belə ki, insana məxsus “borc” alıb-qaytarma anlayışı heyvanların (siçan və aslan) üzərinə köçürülür. Mətnin semantikasında oxucu təsəvvüründə iki insan obrazı lokallaşır, biri borc alan, digəri isə borcu qaytaran şəxslərinin prototiplərini özündə əks etdirir, deməli, mətnə zooloji koda üstünlük verilmişdir.

“Divan” da “köməkləşmək,birlik” anlayışlarını özündə ehtiva etdirən məsəllər də qeydə alınmışdır. Məs: “Arpasız at asmumas, arkasız alp çərig sıyumas=arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz” (63,182 – 183). İki komponentli bu məsəlin semantik-strukturunda “at” və “igid” məfurları obrazlaşdırılır. Bu obrazlar məsəldə məntiqi baxımdan ardıcıl sıralanır. Hər iki komponent köməkləşmək anlayışını paradıqmalaşdırır, çünki atın çölü aşması, yəni yeriməsi, yüyürməsi, qaçması üçün arpa yemək vacib olduğu kimi, igidə də döyüşdə arxa, kömək, dayaq lazımdır. Belə paradıqma vahidlərlə semantik yük təbii-elmi məntiqə uyğun nizamlanır, obrazlaşma xüsusiyyəti qazanır. Qeyd etməliyik ki, məsəlin hər iki komponenti bir-birinə məzmun, semantik cəhətdən ekvivalentlik təşkil edir, hər iki obraza məxsus şeylər xüsusi olaraq vurğulanır.

Qohumların mehribançılığını, bir-birindən ayrılmayacağını, ət və dırnaq kimi bir-birinə möhkəm bağlılığını bildirmək üçün “Ətli tırnaqlı ədhirməs = ət dırnaqdan ayrılmaz” (63,228). Bir qədər genişləndirərək bu məsəli “O qohumların arasına girmək olmaz, onlar ətlə dırnaq kimidir” strukturunda da işlətmək olar. Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı məsəl epik janrda olub, sadə cümlə formasına əsaslanır və “fikir hökm, imperativ şəklində ifadə olunur” (14,181; 92,267). Yəni bu xalq deyimi hökmləşdirir ki, “qohumlar çox mehribandır, bir-birlərinə çox qaynayıb

– qarışmışlar,ətlə dırnaq kimidirlər, onların arasına girmək mümkün deyil”. Belə açıqlama onu göstərir ki, müdrik kəlamın funksional strukturu bütün elementləri ilə hökmləşdirməyə, hökm şəklində ifadə olunan universallaşdırmaya qulluq edir.

Müasir dövrümüzdə “od” və “su” anlayışları ilə obrazlaşdırılan “Biri od olanda, biri su olar” – məsəli sülhə, əmin - amanlığa çağırış məqamında söylənilir. “Divan”da bu kəlamın məzmununa uyğun “Otuğ odhğuç birlə öçürməs = odu atəşlə söndürməzlər”. Bu söz “qanı qanla yumazlar, su ilə yuyarlar” məqamında işlənir (63,228). Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı variantda yalnız “od” obrazı çıxış edir. Bəs, onda odu nə ilə söndürərlər? – sualı meydana çıxır və sualın cavabında paradigmatik formada “su” obrazı təsəvvürə gətirilir, doğrudan da odu söndürən ən güclü vasitə sudur. Bu anlam məsəlin semantik baxımdan həqiqi mənadakı tərəfidir. Kəlam məcaziləşəndə, yəni “Qanı qanla yumazlar, su ilə yuyarlar” – formasında çıxış edəndə “od” obrazı yoxa çıxır, onun yerində “qan”obrazı motivləşir, “od” obrazının alternativini kimi özünü göstərir. Bu məsəl iki komponentli forma alır. Birinci komponent inkar, ikinci tərəf isə təsdiq məzmununu bildirir: yumazlar (inkar) – yuyarlar (təsdiq). Məsəlin tərkibində təkrar işlənən vahidlər (qanı qanla; -la, -lə; yuyarlar, yumazlar) mətnin lirik, ahəngdar, melodik şəkildə səslənməsini təmin edən vasitələr kimi çıxış edir.

“Divan”da iki bəyin çarpışması, döyüşməsi zamanı zəiflərin, məzlumların əzilməsi haqqında da məsəllər qeydə alınmışdır. Məs: “İkki boğra igəşür, otra kökəgün yançılıur = iki buğra çarpışar, ortada göy milçək qırılar” (63, 236). Bu məsəldə “buğra” sözü iki bəyi, “milçək” sözü isə “zəifləri, məzlumları” işarələyir. İkkikomponentli bu məsəlin hər iki tərəfində metaforlaşma hadisəsi özünü göstərir. Birinci komponentdə “buğraların dalaşması, savaşması” insanın – bəylərin, ikinci komponentdə isə “zəiflərin, məzlumların qırılması” milçəyin üzərinə köçürülür. Bu tip atalar sözü və məsəllərdə metaforanın daha mənalı və daha orijinal formaları meydana çıxır. Folklorda atalar sözləri vəməsəllərin əksəriyyəti metaforlaşma prosesi nəticəsində əmələ gəlmişdir. “ Odur ki, metafora dilin obrazlı vasitələrindən biri olmaqla bərabər, həm də dilin faydalı və xeyirli hadisələrindəndir” (40,82). Q.

Paul da doğru olaraq göstərir ki, “Metafora elə bir şeydir ki, o, zəruri şəkildə insanın təbiətindən irəli gəlir və nəinki poetik nitqdə, hətta və ən əvvəl obrazlı ifadələr və parlaq epitetlərə daima müraciət edən xalqın məişət – danışq dilində əmələ gəlir”(105,114).

Bir şeyin istifadə olunduqdan sonra əvvəlki halına dönməyəcəyini ifadə edən atalar sözüne də “Divan”da rast gəlmək olur. Məs: “Kuruğ yığaç əgilməs, kurmuş kiriş tükülməs = quru ağac əyilməz, qurulu, gərilməş kiriş (yay) düyülməz” (63,244). Bu atalar sözü iki komponentlidir, semantik cəhətdən komponentlər arasında ekvivalentlik mövcuddur. Mürəkkəb quruluşa malik hər iki komponentdə təsdiq məzmunu qabarıqdır. Metaforlaşma, məcazlaşma prosesi hər iki komponentdə özünü göstərir. Belə ki, insana məxsus əlamət və xüsusiyyətlər quru ağacın və gərilməş kirişin üzərinə transformasiya olunur. Bu cür “... metaforalar təsbehə nisbətən daha qüvvətli təsir yaradır. Maksimum yığcamlıqla böyük mənalar ifadə olunur” (13, 213).

Heç nə bacarmayan, lakin hər yerdə özünü öyən adam haqqında, həm də həmin adamı utandırmaq məqamında istifadə olunan atalar sözləri də “Divan” da qeydə alınmışdır. Məs: “Ögüngüçi ümində artatur = özünü öyən tumanını çirkləndirər”, yəni sınınan zaman heç nə bacarmayan və əvvəllər özünü öyən adam utanar və bu məsəl özünü öyməyi tərgitmək üçün söylənilir. Bu məsəldə liriklik sıfıra bərabərdir, yəni epik janrdadır, nəsihət xarakterlidir. Bu tip məsəllərdə ahəngdarlıq, melodiklik olmasa da, semantika böyük anlam kəsb edir.

Maraqlı cəhət budur ki, “Divan” müəllifi atalar sözləri və məsəlləri verərkən onların ümumi semantikasını da açıqlayır. Bir nümunəyə diqqət yetirək: “Tay attatsa, at tınur, oğul ərədhəsə, ata tınur = dayça yetissə, at dincələr, oğul yetşsə, ata dincələr” (dayça at olan zaman at minilməkdən qurtulub dincələr, oğul böyüyüb ata olanda, atalıq vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayar, o zaman da ata dincələr” (63,250-251). Bu atalar sözündə şərt məzmun qabarıqdır, hökm şərt məzmununa müvafiqdir. Burada məzmunun başa düşülməsi üçün kontekstdən kənara çıxmağa ehtiyac yoxdur. Bu məsəldə lirikləşmə prosesi güclüdür və bunu yaradan tay, at,

attatsa, tınır leksik vahidləridir ki, həmin vahidlərin tərkibində “t” samitinin alliterasiyası sürəklidir. Deməli, bu məsəl özü özünü izah edən deyim kimi səciyyələndirilməlidir və bu tip məsəllər “Divan”da çoxluq təşkil edir. “Divan”da nəzərdən keçirdiyimiz atalar sözləri və məsəllərin strukturundan aydın şəkildə sezilir ki, şərt budaq cümləsi modelində olan kəlamlar çoxluq təşkil edir.

Beləliklə, XI əsrdə Mahmud Kaşğari tərəfindən toplanmış və “Divan”da əksini tapmış atalar sözləri və məsəllər real və abstrakt gerçəkliyi müəyyən yollarla motivləndirir, ideya-bədii keyfiyyətləri, struktur-semantik xüsusiyyətləri, zəngin ifadə imkanlarını özündə cəmləşdirərək türk xalq yaradıcılığının təkamülünün müəyyən dövrünü əks etdirməklə yanaşı, ilkin və özünəməxsus müdrik kəlamlar haqqında dolğun və aydın təsəvvür yaradır. Həmçinin “Divan”da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərin strukturunda alliterasiya və assonans, qafiyələnmə, sintaktik paralelizm və təkrarlar, leksik və fonopoetik uyğunluqlar lirik normallaşmaya tam şəkildə şərait yaradır.

“Divan”da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərdə enantiosemiya hadisəsini reallaşdıran linqvistik vasitə və üsullar.

Azərbaycan dilçiliyində enantiosemiya leksik semantik hadisə kimi hələ özünün geniş, hərtərəfli həllini tapmamışdır. Bu semantik hadisənin Kaşğarinin “Divan”ında əksini tapmış atalar sözləri və məsəllər əsasında da araşdırılması problemi də türkologiyada demək olar ki, heç kimin, heç bir türkoloqun təhlil obyektinə çevrilməməsi təəssüf hissi ilə qarşılanan cəhətlərdəndir. Qrammatik omonimliyini, antonimliyini, sinonimliyini itirərək adverbiallaşan, substantivləşən leksik-semantik vahidlərin bir-birinə keçidləri, bu proseslərdə əks-zidd qütblərdə yaranan mənə və məzmun enantiosemiyanın yaranmasına xidmət edən vasitə və üsullardandır. Enantiosemiya tarixi-linqvistik hadisə kimi ta qədim dövrlərdən türkcələrdə fəaliyyət göstərir, qohum dillərin inkişaf və təkamül qanunauyğunluqlarından kənara çıxmır. Enantiosemiya dilin həm linqvistik, həm də psixolinqvistik cəhətləri ilə meydana çıxır və bu hadisə həm atalar sözləri və məsəllər mətnlərin üst

strukturunda, həm də semantik qatında implikativ şəkildə fəaliyyət göstərir ki, məqalədə daha çox bu məsələlərə diqqət yetirilir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it-türk” kitabı həm həcm, həm məzmun, həm də yazılma etibarilə türkologiyanın ən böyük və ən qiymətli, ən qədim maddi-mənəvi mirasıdır, mədəniyyət abidəsidir. Böyük lügətçinin qeydə aldığı folklor mətnlərinin bəzilərində enantiosemiya linqvistik hadisəsi də özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir. Enantiosemiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “söz formalarının üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, onlar əks, zidd mənalar ifadə edirlər” (2,526;101,432). “Divan”da əks-zidd mənalar ifadə etmək xüsusiyyəti daha çox atalar sözləri və məsəllərdə özünü göstərir və belə deyim formalarında müxtəlif enantiosemiya ifadə vasitələri meydana çıxır və bu linqvistik hadisə həmin ifadə vasitələri ilə reallaşdırılır. Məsələn, lügətdə “adhruk” sözünün izahı məqamında müasir tərcüməsi ilə birlikdə belə bir etimoloji təhlil verilmişdir: “Adhruk: oğuzca “başqa, ayrı” deməkdir. Digər türklər bu söz əvəzinə “adhın”deyirlər. Aşağıdakı məsəldə də işlədilmişdir: adhın kisi nənqi nənq sanmas = özgənin malı mal sayılmaz” (63,162). Tarixi dövrlər üçün nənqi nənq, müasir dövrdə isə malı // mal cütlükləri xarakterikdir. Hər iki forma omonimik səciyyə kəsb edib isimlə ifadə olunmasına baxmayaraq, semantik cəhətdən əks qütblərdə işlənərək ziddiyyət çaları yaradır. Burada qarşılaşdırılan sözlərin enantiosemik cəhətləri məsəl mətninin məzmununa müvafiq tərzdə müəyyənləşir : başqasının, özgəsinin malı və sənin malın ifadələri əks qütblərdə duran antonimik kəlmələrdir. Həqiqətən də, başqa adamın malı hətta sənin əlində olsa belə, sənin malın sayılmaz, çünki necə olsa da geci-tezi alınacaq Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı bu məsəlin (“özgəsinin malı mal sayılmaz) semantik sinonimliyinə, yəni məzmunca, mənaca oxşarlığına uyğun olaraq “özgə atına minən tez düşər” – məsəli xalq tərəfindən yaradılmışdır. Bu məsəldə də at sənin deyil, özgəsinin olduğuna görə sənin tez düşəcəyinə işarə edilmişdir. Hər iki məsəldə müəyyən qisim sözlər, ifadələrin (başqasının malı//sənin malın, özgəsinin atı//sənin atın) omonim mənalarının qarşılaşdırılması ilə yaranır. Əks semantik qütblərin ifadəçiləri olan omonim cütlüklər antonimlərə konvensiya və yaxud, transformasiya edilir” (32, 42). Çünki, bu tip sözlər, ifadələr “xaricən bir-

birinin eyni olsa da, bir-birinə oxşasa da başqa-başqa semantik mənaları ifadə edir”(108,240).

“Divan” da müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, tamamilə fəaliyyətini dayandırmış “ukruk” sözü çağdaş dilimizdə “kəmənd”mənasını bildirir. “Ukruk” sözünün bir atalar sözündə işlənməsi barədə Kaşğari belə bir qeyd vermişdir: “tağıq ukrukın əgməs, tənqizni kayğıkın bügməs = dağ kəməndlə əyilməz, dəniz isə qayıqla qapanmaz”. Bu söz “böyük bir iş kiçik bir səbəblə yarımçıq qalmaz” yerinə işlədilir (63,164). Həmin atalar sözü həm orijinal variantında, həm də tərcümə formasında iki komponentlidir: birinci komponentdəki obyekt (tağıq), əşya bildirən söz (ukruk = kəmənd), ikinci komponentdəki obyekt (təngiz = dəniz), əşya bildirən söz (kayğık – qayıq) məfhumlarla qarşılaşdırılaraq məcazi mənə ifadə edən bir deyim formalaşdırılır. Məcəzi mənada işlənən atalar sözündə “dağ kəmənd” sözləri “böyük bir işi”, “dəniz qayıq” isə “kiçik bir səbəbi” simvolizə edir. Beləliklə, qarşılaşdırılan tərəflərdə əks-qütbədə (böyük iş = kiçik bir səbəb) istifadə olunmuş söz və ifadələr enantiosemiya hadisəsinin reallaşdırılması üçün mühüm rol oynayırlar. Başqa sözlə desək, həmin atalar sözü məcazlaşma məqamında iki antonimik cütlüyün mənaları (böyük-kiçik) qarşı-qarşıya qoyulmaqla enantiosemiya hadisəsi yaranmış olur. Qeyd etməliyik ki, bu atalar sözünün həm qədim variantının, həm tərcümə şəklinin üst strukturunda sifətlə ifadə olunmuş “böyük” və “kiçik” sözləri işlənməmişdir. Bu sözlər həmin deyimin alt qatında, dərinliyində implisistik şəkildədir. Məcəzi mənənin açılması prosesində implisistikdən çıxaraq eksplisitik şəkil alır.

Mahmud Kaşğaridən çox-çox əvvəlki zamanlardan başlayaraq bir ənənə şəklində obrazlılıq keyfiyyəti və effekti yaratmaq məqsədilə türklər atalar sözləri və məsəllərdə enantiosemik səciyyəli hikmətli kəlamlar, deyimlər formalaşdırmışlar ki, lüğət müəllifi bunlardan bəzilərini yazıya alaraq gələcək nəsillərə uğurla çatdırmağa nail olmuşdur. Uzaqgörən, ensiklopedik zəka sahibinin qeydə aldığı “ərnqən” sözünün izahı mənasında verdiyi digər bir atalar sözünə diqqət yetirək: “ərnqən: ərgən, subay. Həmin söz bu deyimdə də işlənmişdir: Ərnqəngə əlig kan böz üm tikəməs = ərgənə əlli arsin bezdən don, şalvar tikilməz” deməkdir. Çünki yad adamın subaya ürəyi yanmaz, ona evlənməsi üçün öyüd – nəsihət verməz, yaxşılığını

istəməz. Bu söz evlənməyi təşviq etmək üçün söylənir (63,177). Bu məsələdə də məcazi mənə ikikomponentlidir. Birinci komponentdəki mənə eksplikativdir, açıqdadır, ikinci komponentdəki mənə implikativdir, gizlindədir, qapalıdır, maddi söz cildi şəklində ifadəsimni tapmamışdır. Eksplistik şəkildə subay, ərğən adam üçün nəsihətin, öyüdün verilməsi yad adama şamil edilir və bunun özünü doğrultmadığı iqrar olunur və onun səbəbi də göstərilir, çünki yad adam subayın, ərğənin yaxşılığını istəməz. İkinci komponentdə subay adama qohumun öyüd-nəsihəti implist şəkildədir, qohumun nəsihəti, yaxşılığı təlqin edilir və beləliklə, folklor mətnində enantiosemik iki cəhət qarşılaşdırılır: subay adama yadın nəsihət verməsi ilə yaxın qohumun öyüd verməsi. Yad və qohum sözlərinin, eyni zamanda birinin eksplistik, digərinin implistik şəkildə qarşılaşdırılması yolu ilə əks qütblər inikas etdirilir və bunlar da enantiosemiya hadisəsinin yaranmasına şərait yaradılır.

“Divan”da xeyli sayda atalar sözləri və məsələlərin tərkibində fəsil adlarının ifadəsi ilə formalaşan şeir mətnləri yazıya alınmışdır. Fəsil, təbiət hadisələrinin ifadəçiləri olan sözlərin məcazi mənası ilə müstəqim mənası qarşılaşdırılır, lirik “mən”in məqsədindən asılı olaraq bu mənaların birinə ya üstünlük verilməklə, ya da qarşılıqlı semantik ziddiyyət yaradılmaqla enantiosemik səciyyəli mənə yaradılır. Şeir mətninə baxaq:

*“Kış yay bilə tokuştu,
Kınqır gözün bakıştı,
Tutuşkalı yakıştı,
Utğalimat oğraşur”
Qış yay ilə toqquşdu,
Qızmışgözlə baxışdı,
Tutuşmaqçın yaxlaşdı,
Bir-birini udmağa əlləşir.*

(Yay ilə qış bir – birilə döyüşə girişdilər, qəzəblə bir-birini süzdülər, tutuşmaq üçün yaxınlaşdırılan, biri digərini udmaq üçün əlləşir) (63,222). Bu şeir mətni başdan-başa metaforik donə bürünmüş şəkildədir. “Qış” və “yay” fəsil adlarını bildirən leksik vahidlər şeirin lirik obrazlarıdır, metafora funksiyasında çıxış edirlər. Hər iki

leksik vahid statik vəziyyətdə də əks-zidd qütblərdə dayanır. Metaforikləşmə prosesində bunlardan biri mərc, qumar və s. Oyunlarında udan və uduzan tərəfləri simvolizə edir və belə metaforalaşma, yaxud işarəvilik yolu ilə enantiosemitik çalar formalaşdırılır. Qış və yayın “udmaq” və “uduzmaq” kimi keyfiyyətlərinin qarşılaşdırılması şeir mətninin məzmununa xüsusi bir ziddiyyət çaları, eyni zamanda semantik dərinlik və vüsət vermişdir.

Mahmud Kaşğarının yazıya alıb bu günümüzdə ərnağan etdiyi atalar sözləri və məsəllərin bəzilərində bir neçə enantiosemitiya hadisəsinin gerçəkləşdirilməsinə xidmət edən antonimik vasitələrə təsadüf edirik və buna hikmətli kəlamların tərcümə variantlarında rast gəlirik. Aşağıdakı etimoloji təhlilə diqqət yetirək: “Ədhirdi: ayırdı. Ol edhgünü yavlaqtan ədhirdi = o, yaxşını pisdən, düzü əyridən, xeyiri şərdən ayırdı”. Bu məsəldə də işlənmişdir : ətli tırnaqlı ədhirməs = ət dırnaqdan ayrılmaz”. Bu söz ətin dırnaqdan ayırmadığı kimi, qohumların da bir-birindən ayrılmayacağını bildirmək üçün deyilir, ədhirür - ədhirmək) (63,328). İnsanın bədən üzvlərindən olan “ət” və “dırnaq” onun əl və ayaq hissələrində mövcuddur. Məsəldə “ət” məcaziləşərək yaxşı, müsbət, düz, xeyir “dırnaq” isə pis, əyri, şər” kimi mənfi əməlləri işarələyir. İnsana məxsus bu müsbət və mənfi keyfiyyətlər qarşılaşdırılır. İmplistik cəhətlər süüraltı olaraq beynimizdə belə təsəvvür yaradır ki, qohum nə qədər pis, əyri, şər olsa da, yenə də o qohumdur, ətlə dırnaq kimidir, ayrılmazdılar. Müasir dövrdə müəyyən qohumların çox mehriban, çox səmimi olduqlarını işarələmək üçün “Onlar çox mehriban səmimi qohumdular, ətlə dırnaq kimi ayrılmazdılar” – məsəlindən də istifadə olunur. Digər bir məsəl də bu deyimə sinonim olaraq işlədilir: “Qohum dırnaq deyil ki, uzananda kəsib atasın”. Fikrimizcə, “dırnaq” keyfiyyət etibarilə bərk olduğuna görə qohumların birliyindəki möhkəmliyi, “ət yumşaq, incə həssas olduğundan qohumlar arasındakı səmimiyyəti, mehribanlığı rəmzləşdirir ki, bu semantika da sözlərin olduqca dərin alt qatında gizli şəkildədir.”

“Divan”da qeydə alınmış hikmətli kəlamların bəzilərində müşahidə olunan enantosemitiya hadisəsi söz və ifadələrin çoxmənalılığından doğur. “Çoxmənalılıq dildə müəyyən səbəblərlə bağlı olaraq yaranır. Sözlər əvvəl tək-mənalı olur, müəyyən

tarixi dövrdən sonra çoxmənəlilikə doğru inkişaf edir. Burada məcazlaşma üstünlük təşkil edir” (58, 158-159). Müdrik kəlamlarda məcazlaşma digər semantik vasitələri yaratdığı kimi enantosemiya hadisəsini şərtləndirir. Digər bir etimoloji yozuma diqqət yetirək: “İçürtdi: içirdi: ol manqa suv içirdi = o mənə su içirdi”. Başqası da belədir (içtürür – içtürmək). Bu mənada icürdi də deyilir. “Suv içürməksə süt ber” sözündə də işlənir. “Su içirməyəne süd ver” deməkdir. “Sənə pislik edənə yaxşılıq et” yerindədir (63, 260). Kaşğari variantında “suv” (süd) leksik vahidləri qarşılaşdırılaraq bir-birinə semantik transformasiya olunur, yaxud, hər iki leksik vahid (suv-süt) isim kimi konversiya edilir. Həm transformasiya, həm konversiya da semantik hadisələr kimi dilin semantik inkişafı, təkamülü ilə sıx bağlıdır. “Başqa sözlə desək transformasiya və konversiya dilin təkamülündəki keçid prosesinə xidmət göstərir. Bu xüsusda O.A.Polçov qeyd edir ki, “keçid prosesi bir nitq hissəsinin digərinə keçməsinin dərəcələrini öyrənir. Burada okkazional – fərdi mənə kontaminasiyası əsasdır” (112, 34). İkikomponentli və şərt məzmunlu bu atalar sözündə ismin (suv - su), ismə (süt - süd) keçidi özünü göstərir. Birinci komponentdəki su sözü ilə ikincisindəki “süd” sözü semantik nöqtəyi-nəzərdən əks qütblərdə dayanır, “su” pislili, “süd” isə məcazi mənada yaxşılıqlığı işarəliyin. Yaxşı və pis əməllər qarşılaşdırılır, paradigmatik formada “sənə pislik edənə yaxşılıq et” – yerində işlədilir. “Pis” və “yaxşı” sözləri mətn mühitindən kənarında semantik cəhətdən sifətdən ibarət keyfiyyət, əlamət bildirən leksik vahidlərdir. Antonimik mənə kəsb edən sözlər mətn mühitinə düşərək eyni zamanda, “müəyyən morfoloji göstəricilər qəbul edərək sifətdən ismə konversiya olunur: pis-yaxşı; pislik-yaxşılıq sözləri şəkilçi qəbul etməklə sifətlik funksiyasını itirərək ismə transformasiya olunur” (99, 34). Transformasiya, yaxud, konversiya prosesində “söz yeni mühitə düşməsi ilə, həm də morfoloji dəyişməsi ilə yeni paradigmatlar yaranmış olur” (118, 41). Kaşğarinin qeydə aldığı “suv içürkməksəkə süt ber” – atalar sözünün dilin tarixi inkişaf və təkamülü ilə bağlı, həm də həmin kəlamın mənə və məzmununa uyğun bir sıra sinonim variantları dayaranmışdır: *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir*. Geniş formada olan bu atalar sözü çoxkomponentlidir: 1) Yaxşılıq edənin əvəzində ona yaxşılıqla cavab verilməsi. Bu

əməl dilxarici aspektdən yanaşılarda bir qədər asandır. Burada sintaktik səviyyədə “yaxşılığa yaxşılıq” sintakmatik təkrar növündən istifadə olunaraq “yaxşı” sifəti substantivləşdirilmişdir. Əşyaviləşdirilmiş “yaxşılığa” kəlamın bir komponentini, “yaxşılıq” isə digər komponentində işlənərək omonim funksiyada çıxış etmişdir.

2) *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işi* olduğuna görə həmin mücərrəd anlayışla “kişi”, “insan” qarşılaşdırılır; 2) Bu komponentdə bir-birinə zidd, yəni antonimik mahiyyətli “yaxşılıqla” “yamanlıq” mücərrəd anlayışları qarşılaşdırılır, əks mənəli sözlər substantivləşdirilərək sifətlik funksiyasından çıxarılır, sözlər ismə konvensiya olunur (56, 103); 4) Konvensiya olunmuş leksik vahidlər “*ər kişinin işi*” ilə qarşılaşdırılır. Türkologiyada Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərdə nəinki konvensiya, transformasiya hadisələri, həmçinin enantosemiyanı şərtləndirən cəhətlər, vasitələr barədə də demək olar bir kəlmə olsun belə danışılmamışdır. Halbuki, Kaşğarının qeydə aldığı hikmətli kəlam mətnlərində enantiosemiyanı və yaxud konvensiyanı gerçəkləşdirən linqvistik vasitələrin tədqiqi günümüzün ən vacib və aktual problemlərindən olub öz layiqli tədqiqini gözləməkdədir. Mən bu elmi tezisimlə müasir gənc tədqiqatçılar üçün yeni mövzuların işlənmə istiqamətinə yönəltmək fikrindəyəm. “Divan”da müəyyən sözlərin əks mənada işlədilməsi yolu ilə yaranan enantosemiyaya xeyli sayda hikmətli kəlamalarda təsadüf olunur və “*üştərdi*” sözünün etimoloji edütünə nəzər salaq: “*Üştərdi: ol kılmış ışıq üstərdi*” = *elədiyi işi dandı*: (üstərür-üstərmək). Hər hansı bir məsələdə tanınma və inkar da belədir. Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: “*tüzün bizlə uruş, utun bizlə ütərmə = xoşxasiyyət adamla lap vuruş, ancaq alçaq adamla heç yarışma da, çünki qabarar, pislilik edər*” (63, 362). Bu atalar sözünün həm qədim, həm də tərcümə edilmiş variantlarında zidiyyətli qarşılaşdırma xoşxasiyyət adam və bədxasiyyət adam (tüzün birləutun birlə) söz və ifadələri ilə həyata keçirilərək antonimik enantosemiya hadisəsi reallaşdırılır.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əks tapmış atalar sözləri və məsəllərin semantik istiqamətdə araşdırılması əsas verir deyək ki, Azərbaycan, o cümlədən digər türkçələrdə enantosemiya hadisəsi olduqca qədim tarixi-linqvistik bir hadisədir. Dillərin tarixi inkişaf və təkamülü ilə bağlı olaraq müəyyən dil vahidləri

omonimləşir, antonimləşir, sinonimləşir, sinonimləşir və belə semantik proseslər adverbiallaşma, isimləşmə, əşyaviləşmə, sustantivləşmə, konversiya kimi söz və məna yaratma üsulları kimi çoxmənalılıq yaradır. Bu cür proseslərdə enantosemiya hadisəsi də meydana çıxır ki, belə semantik linqvistik təhlilini vermək işini bir növ zəruriləşdirir. Mövzunun aktuallığı bir daha onunla şərtlənir ki, enantosemiya hadisəsi türk dillərində universal səciyyə kəsb etdiyi kimi, müxtəlif sistemli dillərin semantik resursları üçün də xarakterikdir.

“Divan” da və “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanlarında leksik paralellərin müasir türkcələrlə tarixi-müqayisəli müstəvidə linqvistik təhlili. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə Mahmud Kaşğarının “Divan”ının yaranma tarixini bir-birindən təxminən 400 illik zaman məsafəsi ayırır. Çağdaş zamanımızla “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının yaranmasını, 1300 ildən çox, “Divan”ının yazılmasını isə 900 ildən artıq zaman məsafəsi bizdən ayırır. Hər iki qədim abidə bütün türk xalqlarının etnik tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, dilləri, folkloru, mifologiyası, bir sözlə, türk mədəniyyətinə qədim güzgü tutan ensiklopedik məlumat örnəyi kimi bu gün də ən qiymətli və dəyərli istinad mənbəyi olaraq qalmaqdadır. Uzun illərdir ki, dastan və “Divan” mətnlərinə müxtəlif linqvistik aspektlərdən yanaşılmış, türkdilli xalqların, o cümlədən rus və Avropa tədqiqatçıları tərəfindən maraqlı araşdırmalar aparılmışdır. Hər iki qədim mədəniyyət abidəsi türklərin ortaq mədəni irsi olması baxımından heç bir vaxt öz qiymət və əhəmiyyətini itirməmiş, tarixi sınaqlardan çıxaraq bu günümüzdə qədər uzun bir yol dəf etmişdir. Hər iki abidədə türklərin qədim tarixini – islamdan əvvəlki dövrdə (Dədə Qorqud”da – M.H), islamın qəbuluna başlandığı dövrdə (“Divan”da) – M.H) dil mədəniyyətinin mənzərəsini əks etdirən sayısız-hesabsız fonetik, leksik, semantik, sintaktik vahidlər mövcuddur. Bunlardan bəzi leksik vahidlərin hər iki abidədə necə əks olunmasını, hansı semantik mənalara kəsb etməsini, müasir türkcələrdə işlənmə formalarının aşkar edilməsi, bir sözlə, hər iki abidəyə səpələnmiş leksik layın müasir türkcələrlə tarixi aspektdə izahının vacibliyinə ehtiyac duyulur. “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanlarının və M. Kaşğarının “Divanı –

lüğət – it - türk” əsərlərinin lüğət tərkibi türkcələrə məxsus leksik vahidlərlə olduqca zəngindir. Dastanda bunların əksəriyyəti bədii mətnlərin formalaşdırılması məqsədilə işlədilmişdir. “Divan”da isə belə leksik vahidlərin fonetik, semantik, morfoloji, etimolojişədmə tərəflərinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Hər iki qədim abidənin mətnlərində əksini tapan, böyük bir mədəniyyət xəzinəsini xatırladan bəzi leksik vahidlər üzrə müqayisəli təhlillər aparmaq müasir dövrdə böyük önəm kəsb edən məsələlərdəndir.

Müasir türkcələrdə paralellik yaradan zəngin leksik qatın “Kitabi – Dədə Qorqud” və M. Kaşğarının “Divan”ı əsasında struktur – semantik və tipoloji aspektlərinin müqayisəli planda öyrənilməsi aktualıq kəsb edən problemlərdəndir. Tarixi – müqayisəli təhlillərin hər iki mənbə əsasında aparılması qədim leksik layın açılmasına, müasir türkcələrdə işlənmə forma və mənalərinə imkan verir, onların semantik təbəqələşmə aspektlərinin çözülməsinə şərait yaradır. Hər iki qədim mənbə əsasında tarixi – müqayisəli təhlillər aparmaqla hazırda mövcud olan 60-dan çox müasir türkcələrin tarixi leksikologiya, ortaq ünsiyyət dili probleminin müəyyən tərəflərini həll etmək mümkündür. Ümumtürk dillərin tarixi və müasir nəzəriyyəsinin müqayisəli aspektdə dəqiqləşdirilməsi işində də hər iki mənbənin böyük faydası haqqında türkoloji arenada saysız-hesabsız elmi fikirlər söylənilmişdir. Hər iki abidənin lüğət tərkibi üzərindəki uzunmüddətli müşahidələrimiz əsas verir deyək ki, onlarda həmin mənbələrdə alınmalar olduqca azlıq təşkil edir, çünki həmin dövrlərin türk dili və ləhcələri yad dillərin təsirindən uzaq olmuşlar. Kaşğarının “Divan”ında az da olsa alınmalar müşahidə olunsa da, bunlar ərəb sözləridir, lüğət müəllifi yeri gəldikcə bunları yad dilin sözləri kimi qiymətləndirir. Fikrimizcə, yad sözlərin türk dilinə daxil olması XI əsrdə islamın qızğın təbliği ilə də bağlı ola bilər. “Dədə Qorqud” dastanları yarandığı dövrdə (VII əsr) onun da lüğət tərkibində alınmalar olduqca azlıq təşkil edirdi, fikrimizcə, miqdarca azlıq təşkil edən sözlər çox sonralar dastanı yazıya alan katiblər tərəfindən oraya daxil edilmişdir. Başqa yöndən yanaşdıqda dastan müxtəlif dövrlərdə ərəb qrafikası ilə yazıya alındığından bəzi qorqudşünaslar mətnlərdəki sözləri ərəb transkripsiyasına uyğun şəkildə verməyə -oxumağa çalışmışlar. Sevindirici haldır

ki, müasir dövrdə bu səhv oxunuşlar – transkripsiyalar aradan qaldırılmışdır. Bizcə, müəyyən sözlərin səhv transkripsiyasına – oxunuşuna şərait yaradan ərəb dilində çoxlu sayda sözlərdəki müəyyən sait səslərin üzərinə qoyulan “zəmmə” işarəsi olmuşdur. Ümumtürk dillərinin müəyyən fonetik, leksik, morfoloji, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri bu abidələrin hər ikisinin lüğət fondunda öz əksini tapmışdır. Bu mənbələrdə müasir qohum türkcələrdə işlənən paralel çoxlu sayda leksik vahidlər vardır ki, onların tarixi inkişaf və təkamülünü izləmək, tarixən və indiki şəraitdəki qarşılıqlı əlaqəsini aşkarlamaq xüsusi önəm daşıyır. Məsələn “Dədə Qorqud”da işlənən “ağayıl” sözünü götürək: Aqayılda tümən qoyun sənin gedər” (39,9) “Ağayıl” sözü dastanının 1988 – ci il Bakı nəşrində “yaylaq” kimi sadələşdirilmiş və həmin anlamdan izah edilmişdir (95,9). Bu, “Kitabın izahlı lüğəti”ndə də belə mənə və formada əks olunmuşdur (1,18). “Aqayıl” sözünü M.Engin dastanın Drezden nüsxəsindəki yazılış şəklini nəzərdə tutaraq belə transkripsiya etmişdir: Ağayulun, Ağayılda, Ağayıldan, Ağayılum (39,262). Türkoloji dilçilikdə “ağayıl” sözünün transkripsiyası və etimologiyası ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Bu sözü S. Əlizadə belə şərh edir : “Bizcə, ağayıl sözü mürəkkəb quruluşa malik olub, ağ və ayıl komponentlərindən ibarətdir və “hündür oba, yaylaq” mənasındadır. Təsadüfi deyil ki, dastanın Drezden nüsxəsinin katibi “ağıl” sözündə ikinci saitin üstündə “zəmmə” işarəsi qoymaqla onun “aul” kimi tələffüz edildiyinə işarə etmək istəmişdir” (44, 229). O.Ş.Gökyay “ağ ayıl” sözünün transkripsiya şəklinə şərh verərkən qeyd edir ki, müasir dövrdə işlənən “ağıl” sözünü həmin vahidin “ağayılın” tərkibində axtarmaq lazımdır” (6, 159). V.V.Bartold “ağayıl” sözünü konkret şərh etməsə də, “qara ayıl” sözünü etimolojişdirmiş, onu “böyük çəpər, hasar, barı” (9,16,76) anlamında izah etmişdir. “Ağayıl” sözünün izahı barədə V.V. Bartolddan başlamış Ə. Tanrıverdiyə qədər bütün etimoloji izahlarda yanlışlıqlar mövcuddur. Etiraf etməliyik ki, bu izahların bəzilərində düzgünlüyə işarə edən cəhətlər də az deyil. Konkret olaraq “ağayıl” sözünün formasının “ağ yal”, “ağ aul” (S.Əlizadə, V.V. Bartold, Ə. Tanrıverdi) şəkillərində transkripsiya etmək, oxumaq özünü doğrultmur. Bizim fikrimizcə, “ağayıl” sözünü “ağağıl” formasında transkripsiya etmək daha ağlabatan

görünür. Mürəkkəb struktura malik bu sözün “Dədə Qorqud”un dilində sözün “ağ – ayıl” şəklində verilməsi ya dastanı yazıya alan katibin səhvi, ya da sözün canlı danışq dilinə uyğunlaşdırma forması ola bilər. Tədqiqatçıları çaşbaş salan sözün ikinci saitinin üstündə qoyulan “zəmmə” işarəsi də ola bilər. Həmin sözün həm fonetik tərkibinə, həm də mənalarına tarixi – müqayisəli müstəvidə nəzər salsaq görürük ki, sözün birinci komponentində çıxış edən “ağ” leksik vahidi dastan mətnlərinin müvafiq yerlərində “hündür”, “böyük”, “geniş” mənasında sifət kimi işlənir: “Ağ ban evli -hündür evli. “Alar sabah sapa yerdə dikiləndə ağ ban evli”; Ağ saz böyük meşə. “”Ağ sazın aslanında bir köküm var. Ağ orman – geniş orman. “Alan sabah turmuşsan, ağ ormana girmişsən” (1,10). “Ağayıl” sözünün birinci komponentində işlənən ağ sözü “hündür” mənasını bildirir. İkinci komponentdə fikrimizcə, “ayıl-ağıl” y-ğ samit əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu hadisə ümumtürk dillərinin həm tarixi, həm də müasir dövrləri üçün qanunauyğun fonetik əvəzlənmələrdən hesab olunmalıdır. “Hündür” sözü, yaxud onun qədim mənə ifadəçisi olan “ağ” sözü “ağıl”ın yerləşdiyi coğrafi relyefin əlamətini işarələyir.S. Əlizadənin “ağayıl” sözünü “hündür oba, yaylaq” anlamındakı izahını biz də qəbul edirik (44,134), lakin tədqiqatçının həmin sözü “ağ aul” şəklindəki oxunuşu qəbuləilməzdir, V.V. Bartoldun kserokopiyasından başqa bir şey deyildir. M.Kaşğari ağ sözünü qeydə almış və onun həmin dövrdə 8-ə qədər mənada işlənməsini göstərmişdir ki, onlardan biri də “yüksək” (64,20) anlamını bildirməsidir. Hündür sözü ilə yüksək sözü sinonim variantlar kimi bu gündə işlənməkdədir və həqiqətən də “yaylaq” sözünün semantikasında hündürlüyə işarə çaları vardır. Deməli, “ağ” sözü ilə “ayıl”ın, bizim nəzərimizcə, “ağıl”ın yaylaqda – hündür yerdə yerləşməsinə işarə edilir. “Ayıl” sözünün “ağıl” şəklində dastanda verilməməsi şübhə etmirik ki, ağ + ağ + ıl söz və heca hissəsinin ardıcıl şəkildə gəlməsi səbəb olmuşdur ki, bu forma sözün səslənməsini ağırlaşdırır. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanları ilə M. Kaşğarinin “Divan”ı 400 illik zaman məsafəsi ayırsa da, görkəmli lüğətçi “ayıl” adlı nominativ vahid qeydə almamışdır. Lüğətdə “ağıl” sözünün oğuzcada işləndiyi göstərilmiş, “qoyun yatağı, qoyun küzü; qoyun qığı” mənaları əks olunmuşdur (10, 21). Dastanda rast gəldiyimiz cümlədə (“Ağayıldı

tümən qoyun sənin gedər”) qoyuna da işarə edilmişdir. Beləliklə, dastanda işlənən “ağayıl” sözünü “ağ və ağıl” fonetik tərkibində oxumaq və “yaylaqda (hündür yerdə, dağda) qoyunların saxlandığı yer” mənasında izah etmək daha məntiqli səslənir. M. Kaşğarinin oğuzcalarda aid etdiyi “ağıl” sözü müasir qıpçaqlarda da işlənərkəndədir. Belə ki, müasir oğuzcalardan olan Türkiyə və Azərbaycan, türkmən, qaqaüz dillərində “ağıl” sözü, cüzi fonetik əvəzlənmələrlə qıpçaq dillərindən olan başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində də işlənir (57,78). Bu söz Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olmayıb, onun qərb qrupu (Tovuz, Qazax, Çəmbərək, Dərələyəz, Vedi, Zəngibasar) dialekt və şivələrində “ağı” (l – samitinin düşməsi – M.H) fonetik tərkibində işlənir və “yaylaqda qoyunların saxlandığı yer”, “hər tərəfi hasarlanmış yer” mənasını bildirir (132, 35). Maraqlı cəhət budur ki, Azərbaycan dilinin göstərdiyimiz dialekt və şivə arealı üçün spesifik olan “ağı” fonetik tərkibi müasir qırğız ədəbi dili ilə paralellik yaradır. Belə fonetik variant digər qohum dillərdə müşahidə olunmur. Bunlardan əlavə, Azərbaycan dilinin Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Zəngilan şivələrində ağıl sözü “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafi hasarlanmış üstü açıq yer”, Şirvan şivəsində “qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilən yer”, Şəki dialektində “tövlə” mənasını bildirir ki, (94,14) bu mənalara ümumtürk dillərinin əksəriyyətində rast gəlinir.

“Dədə Qorqud” kitabının dilində qohumluq münasibəti bildirən leksik vahidlərdən biri “dədə” sözüdür və bu söz dastanın adında da işlənir: “Kitabi – Dədə Qorqud”, yəni dədə, ata kitabımız. Akademik T. Hacıyev məqalə və əsərlərinin demək olar ki, hər yerində doğru olaraq “dastan” terminindən deyil, “kitab” sözündən istifadə edir : Türkün tarix kitabı – ata dərslisi (53,94 -108). “Dədə” sözü kitabda Qorqudun adıdır, Kitabda “dədə” sözü Qorqud sözü ilə birgə 4 dəfə ata sözü ilə, 50-dən çox “Dədə (m)” sözü ilə işlənir. Kitabın mətnlərində 18 dəfə “Dədə” adına və cəmi bir dəfə “Dədə Sultan” ifadəsinə rast gəlinir (95,61). “Dədə” sözünün antroponimlərə görkəmli şəxsiyyətlərinə qoşularaq işlədilməsinin ənənəsi qədim dövrlərdən çağdaş zəmanəmizə qədər davam etməkdədir : Dədə Qurbani, Dədə Ələsgər, Dədə Şəmşir, Dədə Həsən, Dədə Süleyman, Dədə Qasım və s. Azərbaycan dilinin dialekt və şivə arealında “dədə” sözü 4 mənada işlənir : !)

atanın atası; 2) Ata ; 3) Dərvişlərin piri; 4) İxtiyar yaşlı; hörmət mənasında nitq etiketi kimi ixtiyar kişilərə müraciət (56,120). “Dədə” ata mənasında İraq – türkman ləhcəsində də işlənir (59,356). M.Kaşğarının qeydinə görə, “dədə” sözü oğuzcada işlənmiş və “ata” mənasını bildirmişdir (118, 157). Müasir oğuzcalardan və qıpçaqlardan olan türkcələrdə “dədə” sözünün işlənmə forma və mənə mənzərəsi belədir: baba (türkcə), ata, baba, ixtiyar qoca (azərbaycanca), atay, ata (başqırdca), əkl, ata (qazaxca), ata (qırğızca), ata (özbəkca), əti, ata (tatarca), kəka (türkməncə), dada, ata (uyğurca) (61,42-43). Lüğətdə əksətdirmə mənzərəsindən də aydın şəkildə görünür ki, “Dədə Qorqud” və Kaşğari “Divan”ında işlənən “dədə” sözünün “ata” mənası bütün türkcələr üçün ortaqlıq yaradır, lakin həmin sözün “dədə//dada//dede” formaları Azərbaycan, uyğur, qaqauz, türkman dilləri üçün xarakterikdir.

Mahmud Kaşğari “Divan”da konkret olaraq Qorqud sözünü qeydə almamışdır. Müasir türkologiyada bu antroponimlə bağlı xeyli sayda etimoloji təhlillərə rast gəlmək olur (55, 63; 94, 94; 30,61). Bu etimoloji təhlillərin əksəriyyətində ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. F. Bayatın nəzərincə, Dədə Qorqud Orta Asiya türkləri arasında, əsasən də qazaxlarda babaxsıların (şamanların) hamısı, qopuzun ilk təsisçisi kimi yad edilir (30,61). V.M. Jirmunski və A.K.Boronovanın fikrincə, Qorqud sözü “qorxutmaq” appelyativi əsasında yaranıb (118, 164). Ə. Cavadova görə, “Qorqud sözü “qor”dağ, “qut” laçın quşu anlamını verir” – etimoloji təhlili antropnimin yaranma əsaslarına uyğun gəlmir (118,88). Jirmunski və Borokova sözü etimolojişdirərkən Kaşğarının “Divan”ında əks olunmuş “korkut” sözünə əsaslanmışlar. Həqiqətən “Divan”da konkret olaraq belə formada söz qeydə alınmış, “qorxutmaq” (118, 315) mənasında izah edilmişdir. Digər tədqiqatçılar da türk ad sisteminin yaranma əsaslarını düzgün müəyyənləşdirə bilməmişlər. Çoxlu sayda “Qorqud” şəxs adı ilə bağlı etimoloji təhlillər arasında Ə. Dəmirçizadənin mülahizələri inandırıcı görünür və qorqudşünas – alim “qor” və “qut” sözlərini ayrılarda təhlilə cəlb edərək göstərir ki, “Qorqud” sözü əslində “qorumaq” və “qut” sözləri birləşməsindən “xeyir qoruyan” mənasında formalaşdırılmış bir ad kimi şöhrət qazanmışdır (36,139). M.Kaşğari “Divan”da “koruqçı” (qoruqçu, bir qoruğu qoruyan) (118, 317), “kut” (qut – xeyir, bərəkət) sözlərini izah etmişdir ki, Ə.

Dəmirçizadə söylədiyi fikirləri buna istinad olunmuşdur. “Qorumaq” sözü, feili müasir Türkiyə türkcəsində “korımak”, qazax türkcəsində “korğav”, qırğız türkcəsində “korğo”, özbək türkcəsində, “korımak”, türkmən türkcəsində “ğoramak”, uyğur türkcəsində “koğrimal” (61, 502-503) fonetik tərkiblərində işlənir. Azərbaycanın keçid (Ağdaş, Cəbrayıl, Göyçay) şivələrində “qut” sözü “çörəyimin, suyumun qutu yoxdur, sözüm keçmir” (25,41) – frazeoloji deyiminin tərkibində işlənəkdir. Bu xalq deyiminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, çörəyimin, suyumun müqəddəsliyi itiyinə görə sözüm keçmir, yəni əzməyi, zəhməti itirən adam haqqında söylənir. Bundan əlavə, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Abasqulu ağa Bakıxanovun “qüdsi” təxəllüsü “qut” sözü ilə bağlı olub “müqəddəs, toxunulmaz” deməkdir. Azərbaycanın Quba, Qusar rayonları ərazisindən axan “Qudyal” çay adının birinci komponentindəki söz qədim “qut” sözü ilə bağlı olub, “müqəddəs su” anlamını bildirir. Azərbaycan müxtəlif ərazilərində mövcud olan “Qurdtepə, Qurdyal (Füzuli), Qutdağ (Laçın), Qurdqaya (Ağdam) oronimlərinin birinci komponentindəki sözlər qurd sözü ilə səhv olaraq etimolojişdirilmişdir. Halbuki, xalq arasında gəzən əssamə və rəvayətlərə görə, bu yerlərdə müqəddəs ocaqlar, pirlər mövcud olduğundan onları “müqəddəs yer” mənasında izah etmək daha düzgün olardı. Digər səhvə indiyə kimi tərtib edilmiş “ərəb – fars lüğət”lərində yol verilmişdir. “Qut” sözü xalis, qədim türk sözü olmasına baxmayaraq, onu əsəbləşdirməyə meyl izahlı lüğətlərdə əksini tapmışdır. Baxaq: 1985 – ci ildə işıq üzünə görə “ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə “qut, qüts, qüds” şəklində qeydə alınmış, ərəb sözü kimi göstərilmişdir; 2 mənada izah olunmuşdur : 1) müqəddəslik, müqəddəs; 2) pakizə, pak (46, 131). Fikrimizcə, qut//qüts sözü VII əsrdən bir qədər sonra ərəb dilinə keçən türk sözlərindən biri kimi həmin dilə transkripsiya edilmişdir. Azərbaycan dilinin şivə arealında işlənən “qud, qut” sözü Türkiyə türkcəsində kut, başqırd dilində “kot” qazax dilində “kut”, qırğız dilində “kut”, özbək dilində “kut”, tatar dilində “kot”, türkmən dilində “qut”, uyğur dilində “kut”, qaqauz dilində “qut”, qaqauz dilində “qut” fonetik tərkiblərində işlənir (61, 522-523). Ümumtürk dillərində kut // qut sözü müəyyən morfoloji göstəricilər qəbul edərək “müqəddəs, kəramətli, övliya” mənalarını bildirir və bu mənaların hamısı

ərəb və fars dilinə məxsusdur. Həmin sözün Türkiyə türkcəsindəki mənasını götürüb digər türkcələrdəki uyğunlaşdırılmış formalarını belə göstərmək olar: kutsal (türkcə) → müqəddəs (azərbaycanca), mökətdəs (başqırdca), ävliye (qazaxca), ıyık (qırğızca), mukəddäs (uyğurca) (61, 522-523). Bütün bu təhlillərimiz onu deməyə əsas verir ki, Ə.Dəmirçizadənin “Qorqud” adı ilə bağlı etimolojişdirməsi qəbul ediləndir.

Müasir türk xalqlarının dil tarixini izləməkdə “Dədə-Qorqud kitabı”nın və M.Kaşğarının “Divan”ının əvəzsiz rolu vardır. Bu qədim qaynaqlar əsasında müasir türkcələrdə səciyyəvi inteqrasiya əlamətlərini, ortaqlıq təşkil edən leksik yarusları üzə çıxarmaq mümkündür. Düzdür, qədim türkün leksik qatını üzə çıxararkən türkologiyada bu qədim mənbələrə istinad indiyə kimi çox olsa sa, bir türkcənin dialekt sözləri götürməklə digər türkcələrlə müqayisəli müstəvidə təhlilə cəlb edilməmişdir. “Qorqud kitabı” və Kaşğari “Divan”ın materialları əsasında ümumtürk dillərinin qarşılıqlı inteqrasiya cəhətlərini mükəmməl şəkildə ortaya çıxarmaq olar ki, bütün bunlar qohum xalqların etnosiyası və kulturoloji mədəniyyətinin bir sıra vacib məsələlərinin aydınlıq gətirilməsində böyük önəm kəsb edir.

“Divan”da sözlərin tarixi antonimliyi. Mahmud Kaşğarının “Divan” mətnlərində çoxlu sayda sintaktik vahidlər təzad və kontrast səciyyəvidir. Bunların bəziləri feilin təsdiq və inkar formalarının qarşılaşdırılmasından ibarət grammatik antonimlik, təzad yaratmağa xidmət göstərir. Leksik vahidin ilkin forması ilə yəni eyniköklü sözlərlə inkari məzmunlu morfoloji göstəricilik forması poetik mətndə - atalar sözləri və məsəllərdə təzad təşkil edir. Belə müdrik kəlamalarda leksik və grammatik təzad növləri bəzən birlikdə təzahür edir ki, belə məqamlarda mətnlərdə daha təsirli, obrazlı, güclü qarşılaşdırmalar yaradılır. Bu barədə epizodik fikirləri çıxmaq şərtilə türkologiyada əsaslı və fundamental tədqiqat işləri aparılmamışdır. “Divan”da antonim vahidlərin təzad yaradıcılığındakı imkanları demək olar ki, müasir türkcələrdəki işlədilmə xüsusiyyətləri ilə bir o qədər də fərqlənir. Fərqlilik yalnız antonimik qarşılaşdırmalardakı leksik vahidlərin arxaikləşib,

arxaikləşməməsindədir. Antonimik vahidlərin eyni mətnin tərkibində hansı morfoloji və sintaktik vəzifələrdə çıxış etməsi də olduqca geniş və hərtərəfli araşdırmaya ehtiyacı olan problemlərdəndir ki, məqalədə bu və ya digər məsələlər şərh edilir.

“Divan”ın leksikasının müəyyən bir qismini əksmənalı sözlər-antonimlər təşkil edir. Real varlıqda maddi və mənəvi aləmlə bağlı olan hər şeyi əhatə edən antonimləri də qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarmaq mümkündür. Müəyyən məfhumların ziddiyyətlə əlaqədar olması məntiqi cəhətdən antonimləri gerçəkləşdirir. “Leksik kateqoriya kimi antonimlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, təzad antonim sözlərin leksik mənasından irəli gəlir və leksik mənanı təşkil edir. Antonimlər Kaşğarının “Divan”ında da müəyyən qədər əks olunmuşdur və bu leksik vahidləri həm ayrı-ayrı sözləri qarşılaşdırmaqla, həm də mətnin məzmunu ilə müəyyənləşdirmək olur. Məs: “Alp yağıda, alçaq çoğıda”= alpadam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar (67, 115). Bu atalar sözündə alp (igid, bahadır, qorxmaz) adamla alçaq (ağciyər, qorxaq) adam təzadlı bir şəkildə müqayisə olunur, müqayisənin hər iki tərəfi əlamət və keyfiyyət bildirən leksik vahidlərlə reallaşdırılır və bu müqayisələr ziddiyyətli çalarları ilə oxucuda canlı təsəvvür oyadır və zidd cərgədə qarşılaşdırılan anlayışlar doğru-düzgün qiymətləndirilir. “Alp yağıda, alçaq çoğıda” qədim atalar sözünün müasir ekvivalenti “İgid döyüşdə bir dəfə, qorxaq döyüşdə min dəfə ölür” deyimidir və müasir formada da ziddiyyətli qarşılaşdırma mövcuddur və hər iki formadakı atalar sözündə anlayışlar sifət funksiyasını yerinə yetirir, sintaktik cəhətdən təyin vəzifəsində çıxış edir. Kaşğarının qeydə aldığı digər bir poetik önekdə ziddiyyətli anlayışlar “öldi” və “keçdi” feilləri ilə həyata keçirilir: “alp Ər Torqa öldimür?

Isız ajun kaldımı?

Alp Ər Tonqa öldümü?

Bu pis dünya qaldımı? (67, 116).

Müasir Azərbaycan dilində “ölmək” feilinə optimal təzad yaradan feil “yaşamaq” sözüdür. Qədim şeir mətnində bu sözün yerində üslubi məqamla bağlı

olaraq “qalmaq” feilindən istifadə olunmuşdur və əslində qədim formada da zididyyətli təzad olduqca qüvvətli bir şəkildə səslənir.

“Divan”dakı ayrı-ayrı mətnləri qarşılaşdırmaqla da antonimləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Mətnlər üzrə qədim “ölüg” sözü ilə “tirig” sözünün təzadlı qarşılaşdırmalarına nəzər salaraq Kaşğari qeyd edir ki, “tirig“ kəlməsi “tirildi” sözündən “ölüg” kəlməsi “öldi” sözündən düzəlmişdir (67, 65). “Ölüg”_üzü tumluğ=ölü üzü soyuqdur” (67, 451); Tirig əsən bolsa, tanq öküz körür=diri (yaşayan) adam sağlam olsa, çox şeylər görür” (67, 131). Ölüg tiriq təzad yaradan sözləri “Dədə Qorqud”un dilində də işlənmişdir: “Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz”. Orxon-Yenisey abidələrində də “tirig” sözü işlənmişdir: “Üçün gülük tirig ben”=söhrətli diri mənəm (61, 103). Bütün bunlar göstərir ki, “antonimlər dilin inikasının ilk dövrlərində yaranmışdır” (115, 65).

Müasir dilimizdə “ac, qarnı tox olmayan” mənasında işlənən “ac” sözü qədim dövrlərdə ç-c qohum samit əvəzlənməsi ilə “aç” şəklində “tok” sözünə (tox, ac omlayan) antonim kimi işlənmişdir: “Aç nə yeməs, tok nə teməs”=ac nə yeməz, tox nə acməz. Bu atalar sözünün müasir ekvivalenti “Toxun acdan nə xəbəri” deyimidir. Digər bir məsələdə “açı” sözü qədim –“ka” şəkilçisi ilə işlənmişdir: “Atan yükü”aş bolsa, “açka”_az görünür-asıta dəvənin yükü tamam yemək olsa belə, ac adama yenə də az görünər” (115, 143). Kaşğari aç və tok antonim cütlüklərini I növ təyini söz birləşməsində də işlətməmişdir: ac ər, tok ər=aç kisi, tok kişi (67, 345). Azərbaycan ədəbi dilində aç fonetik tərkibində işlənən bu söz müasir türk, qırğız, özbək, tatar, türkmən, uyğur dillərində aç, başqırd və qazax dillərində as//aş şəkillərində çıxış edir (117, 4-5). Bu sözə əks qütbədə duran “tox” sözü müasir türk dilində tok, başqırd dilində tuk, qazax dilində tok, qırqızcada tok, özbəkcədə tok, tatarcada tuk, türkməncədə dok, uyğurcada tok sait əvəzlənmələri ilə işlənir.

Çağdaş türkcələrdə olduğu kimi Kaşğari dövründəki türk ləhcələrində inkarlıq – ma, - mə şəkilçiləri ilə bərabər “yox, deyil =anq” köməkçi sözlərindən istifadə olunmuşdur. Qədim “anq” sözünə əks mənə bildirən “əvət” (bəli) köməkçi sözündən istifadə edilmişdir və bunların mətn mühitində yaratdığı inkar və təsdiq məzmununa nəzər salaraq: “Anq. “yox, deyil” deməkdir. Oğuzcadır. Bir şeyi etmək üçün əmr alan

adam “anq-anq”” desə “yox-yox” deməkdir” (67, 114). Burada qədim “anq” sözü inkar məzmunu bildirir və ona təsdiq məzmunu ifadə edən əks qütbədə duran “əvət, əvvət, yəmət” sözlərinin mətndə işlənmə məzmununa diqqət yetirək: “Əvət: “bəli, oldu” mənasında bir sözdür. Bunun üç cür tələffüzü var: “Yağma, taxşı, qırçaq, boyları “əvət”, oğuzlar, “əmət//əvət”, digər türklər “yəmət” deyirlər (67, 124). Qədim “anq” sözü müasir türkcələrdə arxaikləşmişdir, lakin onun mənasını bildirən Müasir Azərbaycan dilində mövcud olan “yox” ədatı Türkiyə türkcəsində “yok”, başqırd dilində “yuk”, qazax dilində “yok”; qırğız dilində “cok”, özbək dilində “yok”, tatatar dilində “yuk”, türkmən dilində “yök”, uyğur dilində “yok” fonetik tərkiblərində çıxış edir (12, 992-993). Təsdiq məzmununu ifadə edən “əvət” sözü Müasir Türkiyə türkcəsində “evet” fonetik tərkibində işlənərək öz qədim formasını qoruyub saxlamışdır (61, 228). Digər türkcələrdə hazırda da sözün sinonim varinatlarından istifadə olunur. Belə ki, Müasir Azərbaycan dilində “bəli, hə, yaxşı” təsdiq məzmunu ifadə edən sözlər Çağdaş Türkiyə türkcəsində “iyi”, başqırd, qazax, qırğız türkcələrində “iyi//iyä//öbä”, özbək və uyğur türkcələrində “hä”, tatar türkcəsində “ayi”, türkmən türkcəsində “hava” varinatlarında çıxış edir (61, 228-229).

Kaşğari qədim “ər” feilinin həm təsdiq, həm də inkar mənalarını bildirmə cəhətlərini göstərmişdir. Ər olmaq, var olmaq: Ol əvgə barqülk ərdi=o adam evə varmaqda, gəlməkjə hağlı idi (1, 24). Müəllifin qeydlərinə əsasən deyə bilərik ki, qədim “ər” sözü – di, - dim, - dinq, - ür, - sə, - kən şəkilçiləri ilə işləndikdə təsdiq məzmununu, “məs” şəkilçisi ilə işləndikdə isə inkar məzmununu ifadə edir, antonimik mənə qütbləri yaradır: Ol kəlür ərkən kördüm=onu gəlrkən gördüm (67, 120); Beş ərnqək tüz ərməs=beş barmaq bir olmaz (67, 181). Birinci nümunə təsdiqdə, ikinci nümunə inkardadır. İstər qədim, istərsə də müasir türkcələrdə eyniköklü sözlərlə inkarlıq şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində əks mənalar bildirən leksik vahidlərin antonim olub-olmaması haqqında mütəxəssislər müxtəlif fikirdədirlər. Bir qrup alimlər qrammatik vasitələr - morfem və şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gələn əksmənalı sözləri antonim hesab etdiyi halda (115, 66; 4, 61; 103, 52; 109, 103), digər qrup dilçilər, əksinə, bu cür sözlərin antonimliyinə inanmırlar

və antonimlik anlayışını yalnız müxtəlif köklü sözlər vasitəsilə ziddiyyətlər bildirən ifadələrlə bağlayır (7, 44-45; 9, 24). Azərbaycan dilçiliyində S.Cəfərov şəkilçilər vasitəsilə düzələr leksik vahidləri antonim saymadığı halda (10, 60), R.Məhərrəmov və T.Əfəndiyeva da belə morfoloji tərkibə malik sözləri antonimik qrupa aid edir (2, 120; 40, 68). Biz də öz növbəmizdə bədii dildə inkarlıq şəkilçiləri təzad yaratma xüsusiyyətinə malik olduqlarına görə onları antonim leksikaya aid etməyi məqsədmüvafiq hesab edirik.

“Divan”da qarşılaşma mənasında vaxt, zaman bildirən “tün” (gecə) və “kün” (gündüz) sözlər vasitəsilə kontrast yaradılır: Tün kün birle karışdı=gecə ilə gündüz qarşılaşdı (67, 586). Tün və kün əks qütblərdə duran leksik vahidlər bir beytdə də işlənmişdir:

*“Kışka etin, kələ kalı kütlüğ yay,
Tün, kün keçə alkınar ödhlək bilə ay
Qışa hazırlaş sən, gəlsə qutlu yay,
Gecə-gündüz keçərək başa çatar zamanla ay (67, 148).*

Bu beytdə tün və kün antonimləri ilə bərabər “kış və yay” əks qütblərdə duran sözlərdən də istifadə olunmuş və orijinal təzad yaradılmışdır. Digər qeydə alınmış beytdə “sakar=getdi, yıkar-qaldı” feilləri qarşılaşdırılır və əks mənalı sözlər ziddiyyətli çalar yaradır:

*“Bardı ərən, körük körüp kutka savar,
Kaldı yavuz, oyuk körüp əvni yıkar”=
Qonaq görüb bunu qut sayan ərənlər getdi,
Ouq görüb evini yaxın pislər qaldı (67, 150).*

Bu beytin birinci misrasında qonağı qutlu, müqəddəs sayan adaçlarla, qonağı görə namərd adam qarşılaşdırılır: məpd-namərd qarşılaşdırılmasının ikinci komponentindəki eyni kökə malik olan söz “-na” alınma və sözünü şəkilçisi ilə reallaşdırılır və bu, misralarda ifadə edilən müasir mənalarıdır. Qədim formada da ziddiyyətli məzmun olduqca qabarıq bir şəkildə səslənir. “Dİvan”da qeydə alınmış bir məsəldə antonimik qütblülük qədim “inqan” (dişi) və “botu” (erkək) sözləri ilə gerçəkləşdirilir: inqan inqrasa, botı bozlar=dişi dəvə inləsə, erkək dəvə hay verər

(67, 180). Bu məsələlər müasir sinonim dubleti – “İnək göz eləməsə, kələ hoppanmaz” deyimidir və struktur-semantik baxımından dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu məsələdə sözsüz ki, “inək” sözü “dişi” leksik vahidini “kələ” sözü isə “erkək” sözünün ekvivalenti kimi çıxış edir.

“Divan”da “uzun” və “kışqa” məsafə bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranmış bir məsəl qeydə alınmışdır: “uyğur, yığac uzum kəs, təmür kışğa kəs=ey uyğur, ağacı udun, dəmiri isə qısa kəs” (5, 40). Məsəl əmr cümləsi şəklindədir və ziddiyyət məzmunu “kışğa” və “uzun” sözləri vasitəsi ilə şərtləndirilir. Digər bir məsələ isə “oğlan” sözü kiçik, “uluğ” sözü isə “böyük” sözünü işarələyərək məcazi şəkildə antonimlik yaradır: “oğlan suv tökər, uluğ yanı sınır-uşaq su tökər, böyüyük bir yanı inciyər” (uşaq su tökər, bundan böyüyün ayağı sürüşüb qırılar).. Bu söz kiçiyin yol verdiyi diqqətsizlik üzündən böyüyün zərər görməsi zamanı söylənir” (5, 47). Semantik cəhətdən insanın bədən üzvlərinin adını bildirən “til” və “tış” sözləri qarşılaşdırma məqamında məcaziləşərək antonimik cütlük kimi bir atalar sözündə işlənmişdir: “Tılın türkmüsünü tışın yazmas-dillə düyülən dişlə açılmaz, dilin vurduğu düyünü diş aç bilməz”. Bu, verdiyi sözü yerinə yetirməsi lazım gələn adam üçün söylənir (5, 48). Müasir dövrdə bu atalar sözünün sinonim ekvivalenti “Dilin dediyi diş bilməməlidir” kəlamıdır ki, burada da qarşılaşdırma ziddiyyət məzmununadır.

Qrammatik göstəricilərin köməyi ilə yaradılan təzadlı qarşılaşdırma yolu ilə yaradılan ziddiyyət məzmunu “Divan”da qeydə alınmış müdrik kəlamalarda daha çox müşahidə olunur. Məs: kaldı (təsdiq)=kalmas (inkar): El kaldı, törü kalmas-el qalar, törə qalmaz (vilayətdən vaz keçmək olar, törədən vaz keçmək olmaz) (5, 52). Bu məsələ eyni zamanda “el” və “törə” sözləri də qarşılaşdırılır. “El” sözü “xalq, vilayət, ölkə” mənasında çağdaş türkcələr üçün univalsali olduğu halda, “törə” “adət-ənənə” mənasında yalnız Türkiyə türkcəsində işlənir (61, 900). Digər türkcələrdə bu sözün “adət” mənasından istifadə olunur.

Lüğətdə qədim “barığ (var) və “yokka” (yox) sözləri qarşılaşdırılaraq ziddiyyət məzmunlu cümlələr yaradılmışdır: Barığ otru tutsa, yokka sarmaş-var olan şey ortalığa qoyulsa, yox sayılmaz” (hazır nə varsa qonağa verilsə, bir şey verilmədi

sayılmaz (10, 54). İstər qədim, istərsə də müasir formasındakı bu deyim strukturundakı “var” və “yox” sözləri substantivləşməyə məruz qalmışdır. Müasir dövrdə bu məsəl həm struktur, həm də semantikasını dəyişərək “vaxtsız gələn qonaq öz kisəsindən yeyər” şəklində işlənir. “Divan”da qeydə alınmış mətn materialları əsasında qarşılaşdırma anlamında yaradılan antonimik vahidləri qısaca olaraq aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

Kiçik=kiçik//uluqca=böyük. Semantik cəhətdən həcm bildirən bu leksik vahidlər aşağıdakı məsəldə belə qarşılaşdırılaraq mənalı kontrast yaradılır: Kiçik uluqca turuşmas, kırğuy sonqurka kasırmas=kiçik böyüyə qarşı çıxma bilməz, qırğı şahinə qarışmaz” (igid olsa belə, kiçik böyüyə qarşı dura bilməz, gücü yetməz, elə də qırğı şahinə qarşı dura bilməz) (105, 126). Qədim təzadlar: kiçik-uluqca; kurğay=sonqurka. İki komponentli bir məsəldə iki anlayışı ifadə edən məzurların qarşılaşdırılması yolu ilə yaradılan kontrast. Adhak//baş İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildiren sözlərlə yaradılan antonimlik: Edhgülünghi suv qadhavında kəmiş, başında tilə=yaxşılığı su ayağında at, su başında istə” (103, 139).

Mahmud Kaşğarının “Divan” mətnlərində əksini tapmış antonimlər bədri-poetik və məntiqi-üslubi səciyyəyə daşıyaraq daha çox qədim atalar sözləri və məsəllərin tərkibində işlədilmişdir. Qədim türklər müəyyən linqvistik vahidləri qarşılaşdırmaqla məntiqi-fəlsəfi fikirlərini yığcam, qısa, lakonik formalardakı müdrək kəlamalarda ümumiləşdirmişlər. Dil faktı kimi müəyyən müdrək kəlamaların ifadəsinə antonimik vahidlər də qarşılaşdırma məqamında çox böyük və misilsiz rola malik olmuşdur.

“Divan”da bəzi leksik vahidlərin tarixi omonimliyi. Nəinki türkologiyada, o cümlədən bütün dünya dilçiliyində linqvistik qarşılaşdırma – müqayisə metodunun əsasını görkəmli ensiklopedik lüğətçi və linqvistoloq, dilşünas-alim Mahmud Kaşğari qoymuş, qədim türk ləhcələrindəki çoxlu sayda leksik vahidləri qarşılaşdırmaqla onların omonimliyini də müəyyənləşdirməyə, təyin etməyə çalışmış və bütün məqamlarda buna uğurlu bir şəkildə nail ola bilmişdir. Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim zamanlarda da omonimlər türk ləhcələrinin lüğət

tərkibinin müəyyən bir hissəsini təşkil etmişdir. “Divan”da qarşılaşdırılan omonim leksik vahidlər çağdaş türkologiyanın mərkəzi və aktual problemlərindən sayılır və araşdırmalarımız göstərir ki, bu sahədə türkologiya elmində qədərincə analitik təhlillər aparılmamışdır. Tarixi kateqoriya kimi omonimlər qədim türk ləhcələrinin təbiətinə uyğun olaraq əmələ gəlmiş, Kaşğariyə qədər və ondan sonrakı dövrlərdə əsrlər boyu mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Türk ləhcələrinin lüğət tərkibində mühüm yer tutan omonimləri Kaşğari türk oymaqlarını, ellərini, obalarını aylarla, illərlə gəzərək səbrlə, təmkinlə toplamış və gələcək nəsillərə ən qiymətli maddi-mənəvi sərvət kimi ötürmüşdür. “Divan” semantik keyfiyyətləri ilə səciyyələnən omonim sözlərdə zəngindir və onların çoxu müasir türkcələrdə ya omonimik əlamət və keyfiyyətini qoruyub saxlamış, ya da bəziləri bu əlamətlərini itirmişlər ki, məqalədə bu məsələlərə toxunulur.

“Divan”da türk ləhcələri üçün qədim və müasir türkcələrdə arxaikləşmiş 3 “Anq” sözü qeydə alınmışdır: 1) “Anq”=yanaq, “kızıl anq=qırmızı yanaq” (63, 114). Bu anq“ sözü insanın bədən üzvünün adı ilə bağlı yaranmışdır; 2) Anq=bir quş adı. Bu söz tarixən quşçuluqla bağlı olaraq formalaşmışdır: Yağından dərman düzəldilən bir quş adı. Onun yağı ovucun içinə sürtüləndə arxasına da keçirmiş (63, 114); 3) Anq=”yox, deyil” deməkdir. Hərəkət məzmunu ilə bağlı yaranmış, inkar məzmununu ifadə etmişdir. Oğuzcadır. Bir şeyi etmək üçün əmr alan adam “anq-anq desə”, “yox-yox deməkdir” (63, 114). “Divan”ın I cildinin səhifə 114-dəki snoska hissəsində birinci “anq” sözü haqqında belə bir qeyd verilmişdir: “Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü haqlı olaraq “ənq” kimi oxumuşlar” (45, 258). Çinlilər də “ənq” kimi vermişlər (38, 45). Həmin söz hazırda dilimizdə “əng” şəklində mövcuddur, yəni “ənq” sözünün tərkibindəki sağır nun iki müstəqil səsə - n və g-yə çevrilmişdir (63, 114). Hazırda Azərbaycan dilinin Salyan dialektində “çoxdanışan, əngiboş” mənasında “əngi” sifəti işlənir (4, 219). “Əngi” sözü insanın çənə hissəsinin adını ifadə edir və sağır nun hərfi ilə işlənir. “Anq” sözləri qədim dövrlər üçün ayrı-ayrı türk ləhcələrində eyni formada işlənib, müxtəlif mənalar ifadə etsələr də hazırda türkcələrin hamısında arxaikləşdiyindən omonimlik xüsusiyyətlərini itirmişdir.

“Divan”da 2 müxtəlif mənada və eyni şəkildə işlənən “art” sözü qeydə alınmışdır: 1) Art: dağ beli, təpə. ərməgunə eşik art bölür=tənbələ astana dağ beli olar; 2) Art: art saç=”arxa saç, gərdan saçı” (63, 116). “Dağ beli, təpə” mənasındakı “art” sözü Azərbaycan toponimlərinin tərkibində qorunub saxlanmışdır. Belə ki, “art” sözünə “ard” (t-a əvəzlənməsi ilə) şəklində Naxçıvanın Şərur rayonu ərazisində mövcud olan “Ardağlı” oronimin birinci komponentində rast gəlirik. “Azərbaycan toponimləri lüğətində göstərilir: “Ardağlı-Şərur rayonu (Naxç.MR) ərazisində dağ hündürlüyü 2228 m. Yerli məlumatlara görə, dağın adı Ərdağ olmalıdır. Keçmişdə burada yaylaq olmuş, yaylaq sahibləri və dağ da sonralar Ərdağlı adlanmışdır. Toponimin mənası hələlik izah olunmamışdır (25, 41). Fikrimizcə, lüğət müəllifləri “Ərdağlı” toponiminin izahında xalq etimologiyasına uyduqlarından səhvə yol vermişlər. Bizim nəzərimizcə, Ardağlı toponimi “Arddağlı” sözündən törəmişdir. Qoşa “d” samit ardıcılığına yol verməmək üçün Arddağlı toponimində canlı danışığı tərzinə uyğun olaraq həmin samitlərdən biri sözün tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq düşmüş və Ardağlı şəklində sabitləşmişdir. Toponimin mənası “dağ belində, təpəlikdə yerləşən yaylaq” deməkdir. “Ard” sözü Azərbaycan dilinin keçmiş şivələrində “dəyirman daşlarının arxasındakı boşluq” anlamında da işlənir (18, 40). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “arxa”, “tərəf, yan” mənalarında işlənən “ard” sözü Türkiyə türkcəsində “art”, başqırd türkcəsində art//art yakut, qazax türkcəsində art, qırğız türkcəsində art//art uyğur, özbək türkcələrində “arkä”//arkä türkmən, tatar türkcəsində art//art yakut, türkmən türkcəsində ärt//arta tarap, uyğur türkcəsində art//arka formalarında çıxış edir (61, 26-27). Kaşğarının “art saç” şəklində qeydə aldığı I növ təyini söz birləşməsi modeli müasir Türkiyə türkcəsində art saç, Azərbaycan türkcəsində saç ardı (saçın arxa hissəsi, boyun) işlənir. “Saç” sözü başqırd türkcəsində “säs”, qazax türkcəsində “saş”, qırğız türkcəsində “çaç”, özbək türkcəsində “säç”, tatar türkcəsində “çäç”, türkmən türkcəsində “saç”, uyğur türkcəsində çaç//saç fonetik tərkiblərində işlənir (61, 717-720). Hər iki omonim səciyyə kəsb edən “art” sözləri tarixi dövrlərdə olduğu kimi müasir türkcələrdə də işlənir, tarixi omonimliyini qədim dövrlərdə olduğu kimi, çağdaş türksistemli dillərdə də qoruyub saxlamışdır.

“Divan”da omonimik səciyyə kəsb edən leksik vahidlərdən biri də qədim “üç” sözləridir və bu leksik vahidlər eyni cür səslənsə də müxtəlif mənə bildirmə baxımından olduqca xarakterikdir: üç: ir şeyin üçü: “butak uçu=budaq ucu”; uç: uç el= uc el, ucdakı, sərhəddəki el“; uç: bir şeyin tükənməsi. Oğuzca. Boyda nə üç bar=”boyda, xalqda çoxluğu səbəbilə tükənmə yoxdur” (63, 118). Uç sözünün həm tarixilik, həm də müasirlik nöqteyi-nəzərindən qarşılaşdırılmasından aydın şəkildə görünür ki, bu leksik vahidlər leksik sistemdə tam semantik xarakterli bərabərlik təşkil edir. Tarixi dövrdəki “uç” sözü ilə müasir dövrdəki “uc” leksemi arasındakı fərq ç→c samit əvəzlənməsidir. Bu da sözlərin tarixi inkişafı və fonetik şəraiti ilə bağlı məsələ olub, sözlərin bir cür səslənməsinə və müxtəlif mənalar ifadə etmə işinə heç bir əngəl törətməmişdir. Birinci və ikinci uç sözləri arasında mənə baxımından cüzi yaxınlıq var, üçüncü uç sözü isə hər ikisindən semantik cəhətdən kəskin şəkildə fərqlidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “son, qurtaracaq” anlamında işlənən uc sözü müasir Türkiyə, qırğız, özbək, uyğur türkcələrində uç fonetik tərkibində işlənərək qədim forma və mənasını qoruyub saxlamışdır. Bu qədim söz müasir başqırd dilində oş, qazax dilində ış (ı), tatar dilində oç, türkmən dilində üç fonetik variantında işlənərək “son” mənasını bildirir (25, 912-913). Müasir türkcələrdə uc sözü söz birləşmələrinin tərkibində də işlənə bilər. Türk və Azərbaycan türkcələrində çıxış edən “ip ucu” söz birləşməsi “dəlil” mənasında başqırd dilində “dəlil, yip oso”, özbək dilində upninq uçı, də lil“, tatar dilində “dalil, cip oçı”, uyğur dilində “delil, yip uçı” formalarında işlənir (25, 396-397). İkinci “uç el=uc el” “ucdakı, sərhəddəki el” mənasını bildirir. Bu mənə və formalarda müasir türkcələr üçün səciyyəvidir. XI əsrdəki “uc el”=ucdakı, sərhəddəki el” mənası Ucar oykonimində qorunub saxlanılmışdır. Ucar toponimi həqiqətən “uc hissədə, sərhəd ərazidə yerləşən el” mənasını bildirir. Bu toponimlə bağlı digər etimolojişdirmələr güman və fərziyələrdən başqa bir şey deyildir. Üçüncü uç sözündə səbəb bildirmə funksiyası aşkar şəkildədir və verilmiş cümlənin məzmunu ilə gerçəkləşdirilir.

Tarixi semantik kateqoriya kimi omonimlər çox güman ki, türk dili ləhcələrinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranmışdır. Omonimlər türk ləhcələrinin səciyyəvi leksik-semantik kateqoriyası olmaqla yanaşı, həm də ifadəli bədi

vasitələr rolunu oynamışdır. Məsələn, “Divan”da “qədim” “el” sözü ilə bağlı 6 omonim leksik vahid qeydə alınmışdır: 1) El: vilayət, el: bəğ eli= “bəyin hakim olduğu vilayət” (63, 122). Ümumtürk dillərinin hazırkı dövründə “el” sözü ilə yanaşı, bu sözə sinonim varinatlar kimi “ölkə, diyar, yer, məkan” kimi leksik vahidlərdən istifadə olunur. el, ülke (türkcə), el, ölkə (azərbaycanca), il, yir, ölkä (başqırdca), el, öлке, məkan (qazaxca), ölkö (qırğızca), ölkä, diyar (özbəkca), il, türkməncə, ölkä (tatarca), il (türkməncə), äl, diyar, ölkä (uyğurca) (61, 208-209). 2) el: açıqlıq, boşluq, kapuğ el= “qapı önündəki açıq, boş sahə, meydança” (63, 122). Bu “el” sözünün mənə və forması müasir türkcələrdə arxaikləşmişdir; 3) el: at bildirən bir isimdir. Çünki at türkün qanadıdır. Atlara baxan seyizz (=mehtərə) elbaşı deyirlər ki, “vilayətin başı, başçısı” deməkdir. Bu sözlə ata baxan adam vəsf edilir (63, 122). Bu söz də müasir türkcələrin çoxunda arxaikləşsə də, semantikasını (başbakan, icra başçısı, ölkə başçısı, türkmənbaşı və s.) qoruyub saxlamışdır. Bu sözün sinonim ekvivalenti “mehtər” sözü ərəb dilindən alınmadır; 4) el: iki bəy arasında bırıq. İki bəğ birlə el böldü=“iki bəy bir-birilə barışdı” (63, 122). Bu forma və mənə da müasir türkcələrdə işlənmir; 5) el: el kişi= “yaramaz, dəyərsiz adam” (63, 122). Bu söz də müasir türkcələrdə çıxış etmir; 6) el: el nuş=qartala bənzər alacalı bir quş (63, 122). Fikrimizcə, buradakı “el” sözü müasir dövrdəki “ala” rəng biçdirən leksik vahidinə uyğun gəlir ki, həmin söz çağdaş türkcələrdə işlənməkdədir.

Qədim türk ləhcələrində omonimlər eyni səs tərkibinə, müxtəlif mənələrə uyğunlaşdırılaraq işlədilmişdir. Məsələn, müasir dövrdə “yuva” mənəsində “hin” sözü işlənir. “hin” sözü lüğətdə “in” fonetik tərkibində qeydə alınmış və onun müəyyən ləhcələrdə “yin” şəklində işləndiyi də göstərilmişdir. Digər bir “in” sözüne də Kaşğari eyniadlı leksik vahidlə qarşılaşdırmış, onun da fonetik qabığını “yin” kimi göstərmiş “qoyun qığı” mənəsində etimolojişdirmişdir (63, 122). “Divan”dakı “in” forması (“yuva” mənəsində) müasir Türkiyə türkcəsində, qazax, özbək, uyğur dillərində heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan “in” şəklində işlənir. Müasir Azərbaycan dilində “hin” fonetik tərkibində işlənən forma müasir başqırd dilində “ön”, qırğız dilində “iyin”, taar dilində “ön”, türkmən dilində “hin” fonetik varinatlarında işlənir və “yuva, mağara” mənəsini bildirir (6, 388-389).

“Qoyun qığı” mənasını ifadə etmək üçün çağdaş türkcələrdə müxtəlif fonetik qabıqda olan sözlərdən istifadə olunsa da, qədim “in/yin” formalarına, yəni birinci in/yin sözünün omonim qarşılığına rast gəlmədik, ola bilsin ki, müasir türkcələrin müəyyən bir dialektində bu qədim söz öz izini qoruyub saxlasın.

Mahmud Kaşğari lüğətdə eyni fonetik tərkibə malik 5 “oğur” sözünün qeydə almış və onların müxtəlif və rəngarəng mənalarda işləndiyini göstərmişdir: 1) Oğur: vaxt: nə oğurda kəldinq= “nə zəmn gəldir” (63, 126); 2) Oğur: dövlət. Bəg oğunda məninq iışı etildi=bəyin dövləti sayəsində isim düzəldi (63, 126); 3) Oğur: bir işdə imkan və fürsət: bu iş oğurluq boldı=bu iş uğurlu oldu (63, 126); 4) Oğur: qarşılıq, əvəz, bədəl. Oğnaca: atka oğuz acdım=ata əvəz aldım (atın yerinə əvəzini aldım); 5) Oğur: xeyir, bərəkət. Oğurca. Yolçuya yol oğuz bölsün deyilir ki, “yol uğurlu olsun” deməkdir. Bu, yalnız yolçuluq zamanı işlənir. Aydın şəkildə sezilir ki, qədim “oğuz” sözünün ikinci, üçüncü, beşinci mənaları arasında semantik yaxınlıq vardır, çünki var-dövlət, xeyir-bərəkət. İmkan və fürsətlə qazanılır. Birinci və dördüncü sıradakı “Oğur” sözü müasir türk dilləri üçün arxaikləşmişdir, türkcələrin lüğət tərkibini tərk etmişdir. Müasir Türkiyə və Azərbaycanın dilləri üçün qədim “Oğur” sözünün çağdaş şəkli “uğur” sözüdür. “Uğur” sözü başqırd dilində “ırım, yurav”, qazax dilində “ırım, belgi, ayan”, qırğız dilində “ırım-ırım”, özbək dilində “hasiyyāt”, tatar dilində “ırım, yurau, türkmən dilində “hisən, aləmat”, uyğur dilində “nişan, aləmat” formalarında işlənir (25, 914-915). Müasir Azərbaycan onomastik sistemində işlənən “Uğur” şəxs adı çağdaş özbək dilində “Oğur” fonetik tərkibində çıxış edir ki, bu da həmin qohum türkcədə “o”-laşma fonetik hadisəsi ilə bağlıdır. Belə leksik vahidlərin şəxs adlarına transformasiyası bütün türkcələrdə müşahidə olunan linqvistik haldır. Qədim dövrlərdə də türk ləhcələrində bəzi ümumi sözlərin xüsusi adlara transformasiyası aktiv şəkildə özünü göstərir. Kaşğari dövründə düzəltmə isim kimi (“at+ış”) işlənən söz (atış, atışsa mənasında) həmin dövrdə “Atəş” kişi adı kimi işlənərək omonimlik yaratmışdır.

“Divan”da leksikanın başqa kateqoriyaları kimi “sözün semantik sərhəddini təşkil edən omonimlərin də əsil təbiəti cümlə daxilində, mətndə aydınlaşır” (104, 120). Məhz bunu nəzərə alan Kaşğari hər bir leksik vahidin qarşısında həmin söze

uyğun mətnlər vermişdir ki, bu yolla müəyyən leksik vahidlərin omonimliyini müəyyənləşdirmək çətinlik törətmir. Lüğətdə qeydə alınmış “adhıq” sözlərinin omonimliyinə nəzər salaq: 1) Adhıq: ayı: Avçı neçə al bilsə, adhıq ança yol bilir= “ovçu neçə al bilsə, ay onca yol bilir; 2) Adhıq: ayıq, sərxoşluqdan ayılan adam, əsrük adhıq= “sərxoş ayıq”. Adhıq: bizim eldə bir kənd (63, 133) deməkdir. Bu omonimlər tarixi polisemiya-çoxmənalılıq əsasında əmələ gəlmişdir. Leksik vahidlərin hər birində ayrı-ayrılıqda “dh” samit birləşməsi türk ləhcələrinin tarixi dövrləri üçün xarakterik fonetik hallardan olub, bir samit səsin, yəni “y” samitinin əvəzində işlənmişdir. Türk ləhcələrinin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq müəyyən bir dövrdə “dh” samitləri öz yerini “y” samitinə vermişdir. Belə samit əvəzlənməsinin konkret və dəqiq şəkildə hansı dövrdə baş verməsini təyin etmək, müəyyənləşdirmək çətinidir. Müasir türkcələrin lüğət tərkibi üzərindəki müşahidələrimiz əsas verir deyir ki, “adhıq” sözü hazırda Türkiyə və Azərbaycan dillərində “ayı”, başqırd dilində “ayü”, tatar dilində “ayu”, türkmən dilində “ayı” fonetik variantlarında açıq şəkildə işlənir. Başqırd dilində bu söz qapalı formada “ayıv”, qazax dilində “ayuv”, özbək dilində “ayık”, uyğur dilində “eyik” şəkillərində işlənir (45, 36-37). Omonim qarşılaşdırmanın ikinci tarixi “adhıq” sözündə də “ah” samitinin “y” səsinə keçid prosesi baş vermiş və bu söz “sərxoş, hüşyar” mənasında Türkiyə türkcəsində “ayık”, Azərbaycan türkcəsində “ayıq”, başqırd türkcəsində “ayık, aynık”, qazax türkcəsində “ayık”, qırğız türkcəsində “çetik”, tatar türkcəsində “ayık, aynık” fonetik variantlarında işlənir (6, 36-37). Bu söz müasir özbək, türkmən, uyğur dillərinə uyğunlaşmadığından hazırda işlənməsə də, onun mənasını ifadə edən sözlər “hüşyar, sersağ” (sərxoş) işlənməkdədir. Omonim qarşılaşdırmanın üçüncü sözü “Adhıq” Kaşğarının qeydinə görə bir kənd, el adıdır. Kaşğarişünaslar belə güman edirlər ki, Mahmud kaşğari bu kənddə və ya bu məhəllədə doğulmuşdur (63, 133). Fikrimizcə, tarixi “Adhıq” sözü yaşayış məntəqəsinin adını özündə əks etdirməklə heyvan adı olan “ayı” sözü əsasında formalaşmışdır. Qədim və müasir türkcələrdə “ayı” sözü ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda oronim, hidronim, oykonimlərə tarixin bütün dövrlərində rast gəlmək olur. Qədim “Adhıq” sözü qohum dillərin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq toponimlərə də transfer olunmuşdur. Kaşğari qarşılaşdırma

yolu ilə lüğətdə omonim funksiyasında işlənən 3 eyni səs tərkibinə malik olan və müxtəlif mənalar ifadə edən “azuk” leksik vahidi qeydə almışdır: 1) Azuk. Azuk ok= “haradan və kimin atdığı bilinməyən ox” (63, 135); 2) Azuk azuk munk= “qaçan, azan, yoldan çıxan” (63, 135); 3) Azuk. Azuqə: sarnıq azını arıq bolsa, yol üzrə yer= satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər” (63, 135). “Birinci və ikinci” qarşılaşdırılan sözlərin özləri deyil, mənaları müasir türkcələrdə işlənir. “Azan ox və azan adam” mənaları müasir oğuzcalar üçün səciyyəvi olub “azmaq” sözü ilə bağlıdır. Müasir türk, Azərbaycan, qaqauz, türkmən, uyğur dillərində bu söz “azmaq, azmak” şəkillərində çıxış edir. Üçüncü qarşılaşdırılan “azuk” sözü “azuqə, ərzaq” mənasında müasir türkcələrdə işlənir. Qədim “azuk” sözü müasir türk dilində “azık”, Azərbaycan dilində “azıq, ərzaq”, başqırd dilində “azık, asamlık, rizik”, qazax dilində “azık”, qırğız dilində “azık” özbək dilində “azık-äkvät”, tatar dilində “aş, aşamlık, rizik, ehik”, türkmən dilində “azık, iymit”, uyğur dilində “ozuk-tuluk” formalarında çıxış edir (61, 40-41).

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında leksik-semantik kateqoriya kimi omonimlərin əsas xüsusiyyəti eyni cür səslənib müxtəlif mənalar bildirməsidir ki, bunlar omonim sözlərin çoxmənalılığından irəli gəlmişdir. “Divan”da omonimlər müntəzəm və aktiv şəkildə qeydə alındığına görə, eyni cür səslənən, müxtəlif mənə ifadə edən sözlər tez, dərhal diqqəti cəlb edir. Omonimlərə xas xüsusiyyətlərin “divan” mətnləri əsasında müasir türkcələrlə tutuşdurulmasını, qarşılaşdırılmasını araşdırmağı bu yığcam təhlillərlə yaxınlaşdırmaq düzgün olmazdı. Bu problem türkologiyanın qarşısında böyük araşdırma tələb edən vacib mövzulardan biridir.

“Divan” da sözlərin tarixi çoxmənalılığı. Çağdaş dövrdə olduğu kimi, qədim dövrlərdə də sinonimlik, antonimlik, omonimlik polisemiya ilə bağlı hadisədir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında çoxmənalılığa xidmət edən leksik-semantik söz qruplarının əmələgəlmə yolları rəngarəngdir. Sinonim, antonim, omonim vahidlərin əksəriyyəti mənşə etibarilə dövrün ayrı-ayrı türk ləhcələri hesabına yaranıb, formalaşmışdır. Sinonim, omonim, antonim sözlər də “Divan”ı zənginləşdirən semantik söz qruplarından olub bəziləri mənşəcə alınma sözlərə

aiddir və bunlar olduqca azlıq təşkil edir. Tarixi dövrlərdə də çoxmənalılıq keyfiyyəti sözə bir neçə sinonimik, omonimik, antonimik cərgəyə daxil olmağa şərait yaratmışdır. Bu semantik söz qruplarının zənginləşməsində rəngarəng forma və mənalara malik olan sözlər, nitq vahidləri olduqca mühüm rol oynamışlar. Burada daha çox sinonimlərə diqqət yetirilir və onu yaradan qədim söz formalarının mənalarından danışılır, çağdaş türkcələrdə onların mənaları, formaları müqayisə edilir.

Qədim türk dili və ləhcələri zəngin çoxmənalılıq xüsusiyyətlərinə malik olmuş, bu da onun lüğət tərkibindəki sözlərin elastikliyi, çevikliyi, ifadəliliyi səciyyələndirən keyfiyyətlərdən biri kimi xarakterizə olunmalıdır. Çoxmənalılıq keyfiyyət və xüsusiyyətinə malik qədim leksik vahidlər mənə çalarlarına görə birbirindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Müəyyən bir sözün tarixi dövrlərdəki çoxmənalılığı ilə çağdaş türkcələrlə müqayisəli linqvistik təhlili bu keyfiyyətləri əsaslı şəkildə aydınlaşdırma bilər. Məsələn, “Divan”da “çalmaq” feili ilə bağlı 3 leksik vahid, yaxud hərəkət məzmununu özündə ehtiva etdirən söz qeydə alınmışdır: 1) “Çaldı: ol anı çaldı”= o onu yerə çaldı, məğlub etdi (1, 50). “Çalmaq” sözü Azərbaycan dilinin Çəmbərək və Cəbrayıl şivələrində həm qədim formasını, həm də mənasını qoruyub saxlamışdır: - Əhmət oğlun yaman çaldı böyünnəri (2, 90). 2) “Çaldı: “Ol sözüg məninq kulakka çaldı = o, sözü mənim qulağıma eşitdirirdi”. Bu söz məsələdə də işlənmişdir: Çarsa tütnür, çalsa bilnür = çaxmaq çaxılsa, tüstü çıxar, söz qulağa çatsa, bilinər, arzu-dilək anlaşılır” (5, 50). Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün qədim “kulanka çaldı” (qulağın söz eşitməsi) xarakterikdir. Fikrimizcə, bu forma və mənə Novruz bayramında qulan salına gedərkən eşidilən sözün arzu-diləkcə anlaşılması kimi başa düşülə bilər. Müasir dövrdə “Qulaq gündə bir söz eşitməsə, kar olar” məsəli qədim formanın dəyişikliyə məruz qalmış ekvivalenti də ola bilər. 3) “Çaldı: tonuğ taş üzə çaldı= paltarı yumaq üçün daşa çırpdı”. Bu söz aşağıdakı şeir mətnində də işlədilmişdir:

İtim tutup kudhu çaldı,

Anınq tüsin kıra yoldı,

Basın alıp kudhı saldı,

Boğuz alıb tünəl bağdı”.

İtim onu tutub yerə çaldı,

Tüklərin tamam yoldı,

Başından tutub aşağı basdı,

Boğazından yapışıb tamam boğdu (5, 50-51).

Qədim dövrlərdə tonu (paltarı) çay kənarında, bulaq başında yuyarkən onları iri, qəmbər daşlara çırpmaq bir ənənə halı idi və bu ənənə türk xalqlarında çağdaş dövrdə davam etməkdədir. Hazırda Azərbaycanın dağlıq bölgələrində pal-paltarı çay kənarında daha təmiz olmaq üçün ya toqqaşla döyəcəyir, ya da ki, onu aşağı-yuxarı qaldırıb çırpmaqla həyata keçirirlər ki, bu əməliyyat “çalmaq (vurmaq, döyəcləmək, çırpmaq)” sözünün ekstralinqvistik əlamətidir. Linqvistik əlamətinə gəldikdə isə “çırpmaq” mənasında bu söz Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün səciyyəvidir. Qədim “çalmaq” feili çağdaş türkcələrdə öz mənə postulatlarını daha da genişləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, İsmayilli şivələrində “oğurlamaq, xəlvəti götürmək” anlamında işlənən bu söz eyni mənada “çalmak” şəklində Türkiyə türkcəsində də çıxış edir. Bu söz “oğurlamaq” mənasında başqırd dilində “urlav, saldiriv, qazax dilində “urlav”, qırğız dilində “ürdö komtü”, özbək dilində “oğurləmək”, tatar dilində “urlav, urlasu, çaldüri”, türkmən dilində “çilmək, oğurləmək”, tatar dilində “urlav, urlasu, çaldüri”, türkmən dilində “çilmək, oğurləmək”, uyğur dilində “oğurlamak” şəkillərində işlənir (61, 114-115). Musiqi alətində “çalmaq” sözü Türkiyə türkcəsində, Azərbaycan, özbək, türkmən, qaqaüz, uyğur dillərində “çalmak” fonetik tərkibində işlənir (61, 114-115). “Çalmaq” sözünün “süpürmək” mənası Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələri, “südü mayalamaq” mənası isə Ağdam, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Gədəbəy şivələri üçün səciyyəvidir (18, 90). Bunlardan əlavə “çalmak” sözü Salyan şivəsində həm “oxşamaq, bənzəmək”, həm də “eşitmək, xəbər tutmaq” mənalarını ifadə edir (19, 88). Bir söz üzərində apardığımız tarixi-linqvistik təhlillər göstərir ki, tarixi çoxmənalılıq keyfiyyəti sözə

bir neçə omonimik variantda daxil olmağa şərait yaradır və bu keyfiyyət türkcələrin tarixi inkişafı ilə sıx bağlı olan mühüm bir cəhətdir.

İstər tarixi, istərsə də çağdaş türkcələrdə çoxmənəlilik formalaşdıran linqvistik hadisələr omonim, sinonim, antonim sözlərdir və “bu semantik söz qruplarının sərhəd məsələsi birinci növbədə polisemiyadan asılıdır” (114, 98). Çoxmənəlilik reallaşdıran leksik-semantik söz qruplarının qədim dövrlərdə əmələ gəlmə yolları olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Məsələn, “Divan”da “kök” sözünün 5 mənada işləndiyi göstərilir ki, tarixi omonimliklə səciyyələnən bu leksik vahidlərin eyni cür səslənib müxtəlif və rəngarəng mənə ifadə etmə xüsusiyyətini linqvistik təhlilə cəlb etmək olduqca maraqlıdır: 1) Müasir dövrdə “göy” fonetik tərkibində “hava, səma” mənasındakı söz lüğətdə “kök” fonetik tərkibində qeydə alınmışdır: ayas kök=açıq hava, açıq göy (5, 182); 2) Çağdaş türkcələrdə “göy rəngi, göy rəng” mənasında işlənən “göy” sözü “kök” fonetik tərkibində işlənmiş və lüğətdə bu söz sifətin çoxaltma dərəcəsinin morfoloji göstəricisi ilə göstərilmişdir. Kaşğari qeyd edir ki, “rənglərdə və bu şeyin vəsfində mübaligə, şiddətləndirmə dərəcəsi” yaratmaq üçün bütün türk dillərində sifətin ilk hərfi alınır və onu p hərfi artırılır. Bu iş oğuzlada m hərfinin vasitəsilə həyata keçirilir. Tünc göy rəngdə olan nəsneyə türklər “köp kök”, oğuzlar isə “köm kök” deyirlər ki, hər ikisi “gömgöy” mənasındadır (5, 342). 3) “Divan”da “şəhərin dörd yanını saran yaşıl bölgə” anlamında “kök” sözü qeydə alınmışdır: “kənd köki = şəhərin dörd yanında yerləşən bağlar, bostanlar; şəhərin qaraltısı”. Bu sözlə ağacların yaşıllığı murad edilir (64, 139); 4) lüğətdə “yəhər bağı” mənasında digər bir “kök” leksimindən bəhs olunmuşdur: “Kök” sözü həmin dövrdəki bir məsələdə də işlənmişdir: “ər sözü bir, ədhər köki üç= kişi sözü bir olur, yəhər bağı - üç” (kişilik əlaməti sözündən dönməmək, sözünün üstündə durmaq, sözü bir olmaqdır). Eləcə də yəhərin bağı, yəhərin qabırğasının bağı üç olur. Üçdən artıq olsa, deşiyin çoxluğu ucundan yəhərin qaşığı qırılır, üçdən az olsa, yükə dayanmaz. Bu məsələ verdiyi sözü yerinə yetirməli olan adam haqqında söylənilir” (5, 229). Bu məsələnin müasir ekvivalenti “kişinin sözü bir olar” – deyimidir. 5) Lüğətdə “kök” sözlü “kök, əsil” mənasında izah olunmuşdur: kökün q kim=əslin, kökün kimdir, hansı boydasan? (5, 279). Bütün bu nəzərdən keçirdiklərimiz qədim

“kök” sözünün omonim variantlarıdır. İndi isə həmin sözün verdiyi mənaların sinonim variantlarına nəzər salaq: “Yəhər bağı” söz birləşməsinin ikinci komponentindəki “bağ” sözü eyni formada qeydə alınmış, “bağ, düyün, ip, örkən, çatı” mənalarında izah edilmişdir. Qədim dövrdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin dialekt arealında “göy” sözünə sinonim olaraq “yaşıl” sözündən istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində qədim “kök” (göy) sözünün mənə variantları daha da genişlənməmişdir: I. Göy=hava, səma, asıman, ərş; II. Göy= mavi, yaşıl; III. Göy=xəsis, zəllə, simic; IV göy = kal, yetişməmiş; V. Göy=göyümtül, göymtraq, gömgöy, göpgöy, mamitraq, mavimsov, göyümsov; VI. Kök = bitki; kök=arıq, cılız sözlərinə antonim; kök=əsil, soy. Nəsil, boy (93, 107). Qədim “kök” sözünün mənə variantlarını çağdaş türkcələrlə qarşılaşdırmaq və onların həm omonimliyini, həm sinonimliyini, həm də antonimliyini müəyyənləşdirmək olar. “Hava, asıman, ərş, səma, göy” mənasında “Divan”da əksini tapan “kök” sözü heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan müasir qazax, qırğız, özbək, uyğur dillərində işlənməkdədir və sinonim variantları müasir qazax dilində “aspan, avl”, qırğız dilində “asman”, özbək dilində “əsmən”, tatar dilində “hava”, uyğur dilində “asıman” sözləridir. Çağdaş Türkiyə türkcəsində qədim “kök” sözü “göy”, başqırd türkcəsində “kük”, tatar dilində də “kük”, türkmən türkcəsində “göy” fonetik variantlarında çıxış edir (61, 228-229). Kaşğari dövründə “kök” sözünün “kal, yetişməmiş” və yaxud “xəsis, simic” mənaları yaranmamışdır. Bu və ya digər mənalar həmin sözün tarixi inkişafının sonrakı dövrlərinin məhsuludur. Əsasını qədim “kök” sözü təşkil edən çağdaş “göy” sözü Azərbaycan dilinin dialekt arealında, həmçinin qohum türkcələrdə öz mənə postulatlarını genişləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Kalinino şivələrində “kürəkən” mənasında işlənən “göy” sözü İraq türkmən ləhcəsində də eyni mənada çıxış edir (59, 363). “Göy//küəy” – “kürəkən, yeznə” mənası bildirən bu söz demək olar ki, dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində işlənir və qohumluq bildirir. Küyü, küyöö, küen, kuev kimi formalarda Altay dillərində, qazax, qırğız, qapaqalpaq və özbək dillərinin lüğətlərində qeydə alınmışdır (132, 285). “Göy” sözünün “yetişməmiş, kal” mənəsi da Kaşğari dövründə işlənməmişdir ki, bu da türkcələrin tarixi inkişafı nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Tarixi dövrlərdə

çoxmənalılığı yaradan leksik-semantik söz qruplarından biri də sözlərin sinonimliyi.

Sözlərin tarixi sinonimliyi. “Divan”da eyni mənalı sözün quruluşca müxtəlif variantları olur və bu variantlar tarixi sinonimliyi səciyyələndirir. Məs.: büdik=hoppanma, oynama, atılıb – düşmə (63, 410); büdhi = oynamaq, rəqs etmək. Būthidi: kız būthidi=çariyə rəqs etdi, oynadı” “Dīvan”da qeyd edilir ki, başqa da belədir (būdhir – būdhimək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: kurtağa budhik bilməz, yerim tar ter = qarı oyun bilməz, yerim dardır deyər”. Bu söz bir şeyi ən yaxşı şəkildə bacardığını iddia edən, ancaq məqamı çatanda edə bilməyən və müxtəlif uydurmalarla işin içindən çıxmağa çalışan adam haqqında söylənir (64, 241). Būdik, būdhi, budhir qədim söz formaları feillərdən ibarət sinonimlərdir.

“Divan”da “əmr. buyruq, fərman” mənasında “”buyruk və “bıruk” sözləri qeydə alınmışdır (4, 116). Sözün sinonim variantının ikincisi, yəni, ”biruk” sözü XI əsrdə adamları dərəcəsinə görə şahın hüzuruna alan, yer göstərən adamın adı: hacib, təşrisatçı, seremonyustar, qosmeystar. Bu sözün əsli “buyruk”dan gəlir, əmr mənasındadır. Çünki xanın yanına gələnlərə əmri o verir” (63, 380). “Əmr, buyruq” mənasında “Divan”da qeydə alınmış “buyruk” sözü çağdaş dövrdə Türkiyə türkcəsində sinonim variantları ilə “buyruk”, Azərbaycan dilində “buyruq, əmr, fərman”, başqırd dilində “boyorv, kusıv, boyorok biriv”, qazax dilində “buyurmak, amir etüv”, qırğız dilində “bıyrü, carlık kılı”, özbək dilində “buyurmak”, tatar dilində “boyıtık birü, boyıru, amir birü”, türkmən dilində “buyurmak, permän bermek”, uyğur dilində “buyurmak” şəkillərində işlənir (61, 86-87). Sinonimlərin tarixiliyi ilə müasirliyinin müqayisəsi göstərir ki, türkcələrin tarixi inkişafı nəticəsində sinonim sözlərin variantları genişlənmiş, çoxüzlü sinonim variantlar yaranmışdır. Müasir dövrdə olduğu kimi, XI əsrdə də sinonim sözlərin əsas xüsusiyyəti eyni məfhumu müxtəlif leksemlərlə ifadə etməsidir: buyun, budun, budhun sinonim sözləri lüğətdə “boy, qövm, ulus” mənasında qeydə alınmışdır. Bu üçüzlü sinonimin sözlərin tarixi varinatlarına və mənə çalarına nəzər salmaq: Uluş: kəndi Çigillə. Balasağun və onun yaxınlığındakı Arğu şəhərlərinin əhalisi şəhərə

“ulus” deyir. Balasağun şəhərinə “Kuz uluş” da deyilir (63, 132). “Xalq” mənasında “budun” sözü şeir mətnində də işlənmişdir: Ərtiş suvın keçədi, Budun anın ürküşür=İrtiş suyun keçmək istədi, Xalq bundan ürküsüz” (63, 209). Budun bir ikindininq əvlərin örtəşdi= xalq bir-birinin evlərini yandırdı (63, 269). Qədim “ulus” sözü Müasir Azərbaycan dilində “xalq, millət, el” sinonim varinatları ilə işlənir. Müasir Türkiyə türkcəsində qədim “ulus” sözü “ulus” (s-ş samit əvəzlənməsi ilə) eyni fonetik tərkibdə Azərbaycan dilində işlənir. “Uluş” sözü müasir qazax dilində ult, ulıs, qırğız dilində “ulut, ulus”, fonetik tərkibində işlənərək qədim formanı qoruyub saxlamışdır (61, 916-917). Müasir qazax və qırğız dillərində “ult/ulut” fonetik variantları “millət” mənasında işlənir ki, bu söz digər qohum türkcələr üçün univarsalidir. Bu fikri həmin sözün “el, xalq” sinonim dubletləri haqqında da söyləyə bilərik.

“Divan”da “tuluq kimi şeylərin büküntüsü” mənasında sinonim variant yaradan “buğul//biğul//biğuqa leksik vahidlər qeydə alınmışdır (4, 108). Bu qədim formalar Müasir Azərbaycan dilində də öz mənaları ilə “büküntü, qırıntı-çıxıntı, qırış” şəkillərində çıxış edərək sinonim variantlar yaradır. Sözsüz ki, bu forma və mənalar “tuluq və ona bənzər qablar dolarkən əmələ gələn şeylər” haqqında söylənilir.

Lügətdə “yulğunabənzər ağac, dəvələr yeyir” mənasında “yulğuna və malğuna” ikiüzlü sinonim sözlər əks olunmuşdur (4, 111). “Divan”ın ikinci cildində qeyd olunur ki, “bulğuna” yulğun koluna bənzər kövrək, qırmızı bir ağacdır, dəvələr yeyir, malğuna da deyilir” (5, 477).

“Divan”da “dəri və dəri kimi şeylərin bürüşməsi” anlamında “burkuğ və buruş” sinonim sözlər qeydə alınmışdır (4, 113). Sözün qədim sinonim variantı “burış” sözü “dəridəki və paltardakı qırış, buruşuqluq” mənasında işlənmişdir. Bu qədim sinonim variantlardan biri dəriyə, digəri isə paltara aid edilir.

“Divan”da “islatdırmaq” anlamında “çıylat”, “tərlətdirmək” mənasında “çilat” sinonim sözlər əks olunmuşdur ki, bunlardan biri paltara, digəri isə ata aid edilir (4, 144-145). Türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq bu qədim sözlər semantik baxımından öz sinonim cərgəsini daha da genişləndirmişdir ki, bunlara nümunə

olaraq, “yaş, tər, nəm, nəmiş, höyüş, rütubət, islaq” sinonim variantlarını göstərə bilərik (93, 216). Müasir türkcələrin hamısında bu forma və mənalar işlənməkdədir.

Dilin başqa leksik-semantik kateqoriyaları kimi çoxmənalı söz qruplarından olan sinonimlər də tarixi bir hadisədir və Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əks olunma və ya qeydə alınma baxımından zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Araşdırmalarımızdan əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, türk dillərinin inkişafı nəticəsində sinonimik cərgə həm genişlənə bilər, həm də əksinə, onun sərhədi daha məhdud, dar bir şəkil ala bilər. Odur ki, müasir dövrdən fərqli olaraq tarixi dövrlərdəki sinonimik cərgələrin qədim türk lüğətləri üzrə araşdırılmasının, dəyərli nəticələrin əldə edilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

“Divan”da termin səciyyəli sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. “Divan”da ərəb dilinə məxsus termin səciyyəli sözlər də mövcuddur ki, bunlar dilçilik terminlərini əhatə etməklə, lüğətin sistemi, quruluşu ilə əlaqədar olaraq işlədilmişdir. “Əsər ərəb lüğətlərinin təsnifatına uyğun tərtib edildiyindən həmin dilin sözlərindən istifadəyə yeri gəldikcə yol verilmişdir” (76, 134). Ensiklopedik lüğətçi özü də qeyd edir ki, lüğətdə ərəb dilinə məxsus terminlərdən yetərincə istifadə olunmuşdur. Tədris prosesində bu terminlərin müəyyən cəhətləri tələbələrə çətinlik törətdiyindən leksik-semantik aspektdə bir məqalə yazmağı qərarlaşdırdıq və bu termin səciyyəli leksik vahidləri müqayisə-tutuşdurma yolu ilə aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik. Qeyd edək ki, “Divan”ın başlıq və bölmələrində ən çox “bab” sözündən istifadə olunmuşdur. Bölmə və başlıq adlarına diqqət yetirək: “Bu babın matvi olan sözü: Hər növ hərəkəsi ilə şə'ali babı”, Hər növ hərəkəsi ilə şə'lan babı və s. (64, 37-38). “Divan”ın çoxlu sayda bölmə adlarında “bab” sözü işlənmişdir. “Bab” sözü ərəb dilinə məxsus söz olub, klassik Şərqi ədəbiyyatında, o cümlədən klassik Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin dilində 4 mənada işlənmişdir: 1) qapı; 2) kitab və ya əsərin bölünmüş olduğu hissələr, fəsil; 3) padşah və hakimlərin qapıçısı, dərğah; 4) məsələ, mövzu (46, 30). Qədimdə Türkiyə sultanlığında mərkəzi hökumətin adı Babi-Ali adlanırdı. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə Azərbaycan respublikasının Füzuli və

Cəbrayıl rayonları ərazisində Babı və Papı yaşayış məntəqə adları qeydə alınmış və onların etimologiyaları düzgün izah edilməmişdir. Fikrimizcə, bu toponimlərin mənasını “müqəddəs qapı, dərgahın qapısı” mənasında etimolojiləşdirmək daha düzgün olardı. “Dİvan”da dilçilik termini kimi “bab” sözü “hissə, fəsil, bölmə” anlamındadır. Bu söz fars dilinə ərəb dilindən keçərək “bab” formasında 3 mənada işlənir: 1) layiq, yaraşan; 2) tay, cür; 3) barə, haqq, xüsus (46, 30). XIX əsrin 50-ci illərində İranda Babilik hərəkatı geniş yayılmış, fars despotizminin qaniçən hakimlərinin əlindən qurtaran hərəkat iştirakçılarının çoxu Şimali Azərbaycan ərazisinə qaçmışlar. “Bab” sözü Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olmasa da, dialekt arealında, “tay, cür, yaraşan, layiq” mənalarında işlənir. “Bab” sözü “”kitab fəslı, hissəsi, bölməsi mənasında Azərbaycan dilində sabitləşə bilməmişdir. Klassik və çağdaş poeziya dilində “bab” sözünə sinonim variant kimi tay, bərabər, misl sözlərindən istifadə olunmuşdur: Qızını ver ona odur sənə bab (S.Ə.Şirvani); Xasay bir oğlandır ona tay hanı? (S.Vurğun); Toxucu qızların mahir əlləri; Misli görünməyən gülşən yaradır (M.Rahim) (49, 277).

“Divan”da mənası və müasir dövr üçün anlaşılan terminlərin biri də “hərəkə” sözüdür. Bu söz ərəb dili üçün qrammatika terminidir. Belə ki, “ərəb əlifbasında qısa səslı hərflı olmadığında, səssizlər üzərinə və ya altına qoyulan xüsusi işarə (fəthə-zəbər, kəsre-zir, zəmmə-piş)” (64, 727). Bu xüsusi işarələrdən qədim dövrlərdən XIX əsrin sonları, XX əsrin 30-cu illərinə qədər Azərbaycan yazısında istifadə olunmuşdur. Lüğətin müəyyən yerlərində “həmzə” işarə adına da rast gəlirik.

Lüğətdə “Bir babın müzaəf olanları” bölmə adında “müzaəf” sözünün mənasını çətin başa düşülür. Bu, ərəb dilinə məxsus söz olub, “müzaf” formasında klassik ədəbiyyatın dilində 2 mənada işlədilmişdir: 1) “qatılmış, əlavə edilmiş; 2) qrammatikada: izafət tərkibində; təyin edilən” (2, 411) deməkdir. “Divan”da ikinci mənada istifadə olunmuşdur (46, 76). Lüğətin bölmə və hissələrinin birinin adında sükunlu sözü işlədilir: “Orta sükunlu fe' l, fə' l, fu' l babı”. “Sukun” sözü ərəb dilinə məxsus söz olub ərəb əlifbasında səssizin üstünə qoyulub ondan sonra səslı gəlmədiyini göstərən işarə və o həmin dildə (0) belə qrafemləşir (46, 575). Müasir Azərbaycan dilində “sükun” sözü işlənməsə də, bu sözdən törəmiş və “sükunət və

sükut” sözləri işlənir “durğunluq, sakitlik, susma, dinləmə, sakit olma” mənalarını bildirir (46, 575).

Əsərin müəyyən bölmələrində “hərbi-illət” terminindən istifadə olunmuşdur. R.Əskər yazır ki, “Əgər sözün ilk hərfi ərəblə hərfi-illət adlanan hərflərdən, yəni əlif, vav, ye hərflərindən biri ilə başlasa, ona “misal” deyilir. Burada yalnız ye(y) hərfi ilə başlayan sözlər verilmişdir. Onlara nümunə olaraq yep=ip, yaş, yük, yer kimi isimləri, yudı=yudu, yedi, yapışdı, yaradı və sair feilləri göstərmək olar. Təbii ki, y hərfi ilə başlayan sözləri ayrı bir kitabda toplamaq ərəb qrammatikası və lüğətçiliyi ənənələrinə və qaydalarına uyğunluq baxımından zəruri olmuşdur. Ərəb qrammatikasını və dilini yaxşı bilən Mahmud Kaşğari dilini ərəblərə onların anlayacağı şəkildə təqdim etməyə üstünlük vermişdir (63, 84).

“Divan”dakı hər bir kitabda ərəb dilinə məxsus “zəvat üssələsə və zəfat ül-ərbəada” terminlərindən istifadə olunmuşdur və burada “zhəvat” sözü “zatin cəmi” deməkdir (63, 211). “Zad” ərəb əlifbasında hərflərin birinin adıdır. “Zad” hərfi ərəb ölkələrində, o sıradan Şərqdə Əbcəd hesabında müəyyən rəqəmləri ifadə edir. Belə ki, “Zad” şəklində tələffüz edilən bu hərf əbcəd hesabında 700, 7, 800, 900 rəqəmlərini ifadə edir ki, Azərbaycan poeziyasında bəzi şairlərin təvəllüd tarixləri, ölüm vaxtı, tarixi bu rəqəmlərlə təyin edilmişdir, müəyyənləşdirilmişdir.

Lüğətdə çətin anlaşılan sözlərdən biri də “mənquş” sözüdür və bu sözün dilimizə tərcüməsi “nöqtəli, nöqtəsi olan hərf” deməkdir (64, 354). “Divan”da işlədilən və ərəb dilində “xüms” şəklində çıxış edən söz türk dilinə “xümasi” kimi transkripsiya edilmiş “beş” mənasında işlənmişdir. “Xümasi” sözü klassik ədəbiyyatda “beş” mənası ilə bərabər “beşdə bir”, “gəlirin beşdə biri miqdarında olub, seyidlərə verilən dini vergi, seyidməli” anlamında da işlənmişdir (46, 706). “Xüms” sözü Azərbaycan dilinə transkripsiya edilərək “xamisən” (beşinci mənasında) formasında Mirzə Cəlilin dilində də işlənmişdir.

Ali məktəblərdə Mahmud Kaşğari öyrədilərkən “Divan”ın dilində çətin anlaşılan sözlər sırasına “çəkiz, günnəli, hürusi-hülq” alınma sözlərini də aid etmək olar və bunların hamısı ərəb dilinə, az bir qismi isə fars dilinə mənsub sözlərdir. “Çəhiz-cənizli” sözü “boğaz-boğaz hərfləri” anlamında başa düşülməlidir. “Hürufi-

hülq” boğaz hərfləri deməkdir və tələbələr tərəfindən “hürf” və “hülq” sözləri çətin başa düşülür və bu barədə bir qədər geniş məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. “Hürfu” hərfin cəmi; hərflər. Hürfi qəməriyyə ərəb əlifbasındakı sözlərin əvvəlinə “əl” müəyyənlik artıqlı gətirildikdə, “əl”, “ül” və s. şəkildə oxunmasına imkan verən 14 hərf; “hürufi-erab” ərəb əlifbasında səslə yerini tutan hərflər; “hürufi-imla” ərəb əlifbasında səslilərdən olub müəyyən şəkillərdə yazılan hərflər; “hürufi-möcmə” ərəb əlifbasında nöqtəli hərflər; “hürufi-münfəsilə” ərəb əlifbasında müəyyən hərflərdən ibarət olub özündən sonra gələn hərflə bitişməyən yeddi hərf; hürufi-müttəsilə ərəb əlifbasında hər iki tərəfdən (soldan) və sağdan bitişə bilən hərflər; “hürufi-saitə” ərəb əlifbasında müəyyən hərflərdən ibarət səslilər; “hürufi-samitə” səssiz hərflər; “hürfui-şəmsiyyə” ərəb əlifbasında sözlərin əvvəllərinə “əl” müəyyənlik artıqlı gətirildikdə, “əl”in oxunmasına imkan verməyən 14 hərf (46, 740). Bizdə “əlifba” şəkildə işlənən söz, ərəblərdə “hürufat” şəkildə işlənir. XIV əsrdə Şirvanda Seyid Fəzlullah Nəiminin rəhbərliyi altında bütün varlığın sirrini hərflərdə görə “Hürufi” təriqəti də fəaliyyət göstərmiş və dahi Azərbaycan şairi İmaməddin Nəsimi və onun tərəfdarları “hürufilik” təriqətinin ideyalarının fəal təbliğatçıları olmuşlar. Hətta İ.Nəsimi ərəb hərflərini simfolizə - təşbehləndirərək onlara gözəl bir əsər də həsr etmiş və ona “Əliş-lum” adlandırılmışdır. “Hürufi-hülq” sözünün ikinci komponentindəki “hülk” sözünü tələbələrə tədris prosesində “boğaz, hülqum, ulqum” anlamında konkret olaraq “boğaz hərfləri” mənasında izah etmək lazımdır.

Tədris prosesində tələbələrə Mahmud Kaşğarinin əsərinin adının mənası haqqında da müəyyən bilgiler vermək olduqca zəruridir. Əvvəlcə “divan” sözündən başlamaq səmərəli nəticələr verə bilər. Həmin sözün çoxmənalılığı əsaslandırılaraq tələbələrin diqqətinə çatdırılmalıdır. “Divan” sözü fars dilindən alınma söz olub, həmin dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də “böyük məclis, rəsmi məclis”, “oturmaq və uzanmaq üçün yumşaq taxt”, “bir şairin şeirlər külliyyəti” mənalarında işlənir ki, əsərin başlığında işlənən “divan” sözü sonuncu qeyd etdiyimiz mənədadır. “Divanü luğat” komponentinin ikinci tərəfindəki söz ərəb dilindəki fonetik tərkibi ilə (lüğət) verilmişdir və bu söz hazırda Azərbaycan

dilinə “lüğət” (a-ə) transkripsiyə olunaraq işlədilir. Tarixən olduğu kimi ərəb və Azərbaycan dillərində hazırda bu söz universalli yaradaraq “bir dildə olan sözlərin hər biri, kəlmə, söz; bir dilə aid sözləri toplayıb məna verən kitab” anlamında işlənir. Qısaca olaraq deyə bilərik ki, Mahmud Kaşğarının əsərinin adı “Türk tılı divanı” kimidir. “Tıl” sözü qədim dövrlərdə bu şəkildə indiki “dil” sözünün qarşılığı şəklində işlədilmişdir.

Mahmud Kaşğari “Dİvan”ın müəyyən yerlərində həmin dövrdə və ondan da əvvəllərdə türk dilindən ərəb və fars dillərinə keçən leksik vahidlərə də münasibətini bildirmiş, həmin sözün hansı dilə mənsubluğunu dəqiqləşdirmişdir. Türk dilindən ərəb və fars dillərinə keçən “yalma” özünün dahi lüğətçi tərəfindən əsaslandığı dəqiq meyarlara nəzər salaq: “yalma=kaftan, qalın kaftan, yağmurluq: yapıncı” mənasındaki bu sözü farslar türklərdən alaraq “yalmah” (“gəlmə”), ərəblər də farslardan alaraq “gəlmək” şəklində işlədirlər. H hərfini ka-ya çevirmişlər. Ərəblər eyni şəkildə “kəndə” sözünü “xəndək”, “yaran” kəlməsini isə “yarak” etmişlər. Ərəb şairi Zür Bümmə həmin sözü bu misrada işlətməmişdir: “Kə ənnəhu mütəqəbbi-yalmakın”= o sanki yalmkn geymişdi. Yəni o, türklərin yalma dedikləri yapınlı geymiş kimi idi. Heç kim çıxıb türklər bu sözü farslardan almışdır deyə bilməz. Çünki mən onu sərhədlərin lap o biri ucunda savadsız, cahil türklərin dilində eşitmişdim. Onların diyarında yağış çox yağır, onlara yapınlı hər kəsdən daha çox lazımdır” (46, 36-37).

Bir daha da qeyd edirik ki, Kaşğarının bu əsəri klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik ənənələri əsasında qələmə alındığından yalnız kitabın sərlövhələrində müvafiq qrammatik izahatlar prosesində ərəbcə terminlərdən istifadə etmişdir. Bu kitabların adlarındakı ərəbcə terminlərə münasibət bildirən R.Əskər yazır: “M.Kaşğari birinci kitabı “Həmzəli sözlər kitabı” adlandırılmışdır. “Divan”ın ikinci kitabı “salim kitabı”dır , buraya tərkibində ərəbcə “hərfi-illət” deyilən əlif, vav, ye hərflərindən biri və təkrarlanan hərfi olmayan sözlər daxildir. “Müzaəf kitabı” adlanan üçüncü kitabdakı sözlərdə eyni cinsli iki hərf yan-yanə gəlir, bu zaman ilk hərf sukunlu, ikinci hərf hərəkəli olur. Əsərdəki dördüncü kitab “misal kitabı”dır. Sözün tərkibində hərfi-illətdən, yəni əlif, vav, ye hərflərindən biri olsa, ona “misal”

deyilir. Beşinci və altıncı kitablara müvafiq şəkildə üç hərflə və dörd hərflə sözlər (ərəbcə “zəvat-üs-sələsə” və “zəfat-ül-ərbəə”) daxil edilmişdir. Mahmud Kaşğari yeddinci kitaba “günnəli sözlər kitabı” yəni tərkibində gənizdən (burundan) gələn hərflər olan sözlər kitabı adını vermiş, sükunlu iki hərfin birləşdiyi sözləri (cəm. Beyin əs-sakinliyi) isə son kitabda toplanmışdır” (63, 45). Biz bunlara müəyyən mənbələr, Kaşğarişünasların izahları, tərcümələri əsasında daha geniş aydınlaşdıran şərhlər verməyə çalışdıq ki, tədris prosesində tələbələr çətinlik çəkməsinlər.

Dili ən ali və müqəddəs sərvət sayan Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” əsərində ərəb dilinə məxsus qrammatik termin səciyyəli sözləri çıxmaq şərtilə, demək olar ki, alınma sözlərdən istifadə etməmişdir. Lakin dövrün türk sözlərini quruluş etibarilə ərəb sözləri ilə tutuşdurmuşdur. Lüğətinin qədim “urk” sözünün tutuşdurmasına baxaq: “urk: “uruk” sözünün ixtisarıdır. Ərəb dilindəki “unuk” və “unk” sözləri kimi” (50, 116). Uğur: uğar at=alnında ağı olan at, qaşqa at. Bu söz həm tələffüz, həm də mənacə ərəbcəyə uyğundur. Yalnız ərəbcədə ilk hərfi fəthəli, türkcədə zəmməlidir” (50, 126).

“Ərdəmin bası tildir” (“mədəniyyətin bası dildir”) – deyən Mahmud Kaşğari bu əsəri ilə dünya şöhrəti qazanmış və “Dİvan”da dövrün adamlarının öz sözlərini qoyub fars və ərəb dillərinə məxsus sözlərə üstünlük vermək istəkləri kəskin tənqid atəşinə tutmuş, lüğətin bazasında 9.222 sözün demək olar ki, hamısının (10-a qədər sözün ərəb qrammatika terminlərini çıxmaq şərtilə) türk ləhcələrinə mənsubluğunu əsaslı, zəngin və geniş faktlarla sübuta yetirmişdir.

Mahmud Kaşğarinin “Divan”ı və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri. XI əsrin dahi türk ensiklopedisti Mahmud Kaşğarinin “Dİvan”ında müasir Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün səciyyəvi olan leksik qat mövcuddur. Çağdaş dialekt və şivələrimiz üçün bu qədim mənbədə fonetik, morfoloji, leksik-semantik resurslar üzrə söz qatlarına rast gəlmək mümkündür. Bu növdən olan dialektizmlərin bəziləri Azərbaycan dilinin şivə arealında hazırda özlərini qoruyub saxlamışdır. Heyvandarlıqla bağlı “tay” dialektizminə diqqət yetirək: Tay atattı=day at oldu, atlaşdı (63, 251). Tay sözü müasir Azərbaycan dilinin dialekt arealında “day” fonetik

tərkibində işlənir. Kaşğari bu sözün aşağıdakı şeir bəndində işləndiyini də göstərmişdir:

“Təgir məninq savılını bilgəligə ay,

Tınur nalı atatsa nısrak səni tay”

Mənim sözümü bilgələrə çatdır, de:

Qısrığın dayı at olsa, qısrıq dincələr (63, 251).

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində “day, dayça, daylak” sözləri işlənir. B.Əhmədov yazır ki, bunların hamısının qədim mənası “dövə balası” deməkdir. Day, dayça, daylaq, dayı, dayla kəlmələrinin hamısı südlə, ilk dəfə qidalandırmaqla, ana (bala verən, yedirdən) ilə bağlı sözlərdir, kökdəş kəlmələrdir (42, 109). Bəzi türkcələrdə “day” sözü öz qədim formasını (tay) qoruyub saxlamışdır. Türkmən dilində “tay” sözü “qulun” sözünə sinonim dublet kimi işlənir. Mahmud Kaşğarinin qeydə aldığı leksik vahidlərin bəziləri arxaikləşərək Azərbaycan dilinin dialekt arealında öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır və bunlar müxtəlif növdən olan leksik-semantik söz qruplarından olan dialektizmləri əhatə edir. “Divan”da “it, aslan, qurd kimi heyvanların balası” mənasında qeydə alınmış “ənük” sözünə “ənix” fonetik variantında Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Kalinino, Karvansaray, Qaraiklə, Meğri şivələrində “küçük, it balası (6 ayı tamam olmuş it balası)” (132, 148) mənasında rast gəlirik. Azərbaycan dilinin Tovuz şivəsində və Qazax dialektində “ənix” sözü eyni mənada işlənir (20, 219). Bu söz Axısqa türklərinin və qaqauz dillərində “küçük, donuzun, itin balası mənasında işlənir (75, 115; 79, 237)”. “Divan”da “ənük” sözünün omonim varinatı “kilidlig ənügü”= kilidin dişləri” söz birləşməsinin tərkibində də qeydə alınmışdır (63, 140). Heyvan anlayışı ilə bağlı olan “ənük” sözünə “-lədi” morfoloji göstəricisi artırılmaqla “əniciklədi” feili də düzəldilmişdir: it ənüklədi=it ənüklədi, küçüklədi” Aslan balayanda “aslan ənüklədi” deyilir (ənüklər=ənükləmək) (63, 236).

Lügətdə mücərrəd anlayışın ifadəçisi olan “ərdəm” sözü “tərbiyə, fəzilət, hünər” (6, 181) anlamında mənalandırılır və aşağıdakı beytdə işləndiyi də göstərilir:

“Alğıl güt məndin, oğul, ərdəm tilə,

Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə”.

*Ey oğul, mənası öyüd al, fəzilət dilə,
Boyda böyük alim olub biliyini payla* (132, 124).

Kaşğari “ərdəm” sözünün şəkilçilər işlənən 4 formasını qeydə almışdır. Azərbaycan dilinin dialekt arealında bu söz həm şəkilçisiz, həm də şəkilçilərlə işlənir: Ərdəm (Vedi, Zəngibasar “bacarıq, səliqə-sahman; ərdəmli (Dərələyəz, Qəmərli, Zəngibasar)” “səliqəli-samanlı, iş bacaran, hünərli (132, 149). Ərdəmlii sözü Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı dialektlərində, Ağdam, Culfa, Füzuli, Mingəçevir, Ucar şivələrində “güclü, bacarıqlı, hünərli, qüvvətli” mənasını bildirir (4, 163). Bu sözün – siz şəkilçisi ilə işlənən (ərdəmsiz) forması Əştərək, Qəmərli, Zəngibasar şivələrində “səliqəsiz, əl qabiliyyəti olmayan, əlinin tutumu olmayan, əldən-ayaqdan kasad, bacarıqsız” mənalarını bildirir (132, 149).

Azərbaycan dilinin dialekt arealında “çörək” mənasını ifadə edən “əppəy” sözü lüğətdə “əpmək” fonetik tərkibində qeydə alınmışdır. Kaşğari göstərir ki, “əpmək” sözü yağma, tuxsı, oğuz və qırçaq ləhcələrində işlənir (63, 178). “Əpmək” fonetik tərkibindəki söz Azərbaycan dilinin Şəki dialektində, Ağdam, Gədəbəy, Goranboy, Mingəçevir, Tovuz, Yevlax, Qarakilsə, Kalinino, Oğuz, Yardımlı şivələrində əppək//əpbək//əpbəy səs tərkibləri ilə işlənir və “çörək” mənasını bildirir (4, 163; 132, 149). Kaşğari “əpmək” sözünün fonetik tərkibinə aydınlıq gətirərək göstərir ki, bu söz yağma, toxsı boylarının, oğuzların və qırçaqların bir qisminin dilində “çörək” deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır. Məxrəc qalınlığı səbəbi ilə p hərfinin vay hərfinə, vay hərfinin t hərfinə çevrilməsi kimi: necə ki, and içərkən billah, vallah, tallah deyilir. Fəqət bu qayda türkcəyə uyğun deyil (132, 164).

Məişət əşyasının adını bildirən “çanak” sözü “Divan”da omonim variantları ilə göstərilmişdir: çanak: “ağacdən yonulmuş duz qabı, nəməkdan”; çanak: “çanax, kasa. Oğuzca (1, 383)”. Azərbaycan dilinin şivələrində bu omonim variantlar bir qədər genişlənmişdir. İ.Bayramov qədim “çanak” sözünün Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənmə mənə və formalarını aşağıdakı kimi qeydə almışdır: 1) çanax (İrəvan, Vedi, Zəngibasar) “böyük kasa, saxsı kasa”; 2) çanax (Kalinino) – “qab (pendir düzəltmək üçün istifadə olunan əşya)”; 3) çanax – (Dərələyəz, Vedi, Zəngibasar) – “ölçü qabı (16 kq-a bərabər)” (132, 95).

“Ulu, böyük, uca; ululuq, böyüklük” mənasında “Dİvan”da “uluğ” sözü qeydə alınmışdır:

*“Alğıl ögüt məndin, oğul, ərdəm, tilə,
Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə”
Ey oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə,
Boyda böyük alim olub biliyini payla (63, 124).*

“Uluğ” sözü Azərbaycan dilinin Qax şivəsində “böyük” mənası ilə bərabər “qədim” mənasında da işlənir. “Böyük sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar” atalar sözündəki “böyük” sözü “ulu” anlamında Qax və Azərbaycan dilinin digər dialektal arealında “Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar” atalar sözünün tərkibində işlənir. Qədim “uluğ” sözündə “ğ” samitinin düşümü söz sonunda müşahidə olunur. Qədim “uluğ” sözü hazırda Qaz rayonunda mövcud olan İlusu toponimində də öz izlərini qoruyub saxlayamaqdadır. Atalar sözündə və toponimdəki “ulu” sözü “böyük” mənasını bildirir. İlusu toponimində həm də “qədim” mənə alamı da mövcuddur. “Divan” da “böyük” mənasında qeydə alınmış “uluğ” sözü ən qədim forma və mənasını, yəni fonetik dəyişikliyə uğramayan şəklini müasir uyğun dilində “uluğ, uluğvar” formasında mühafizə edib saxlamışdır (61, 215). Qədim “uluğ” sözü çağdaş Türkiyə türkcəsində “ulu”, Azərbaycan türkcəsində “ulu”, başqırd türkcəsində “olo, qazax, qırğız, türkmən türkcələrində “ulı” fonetik tərkibində “böyük” mənasında işlənir (61, 914-915).

“Payız” mənasında “Divan”da “küz” sözü qeydə alınmışdır. Kaşğari əsasını “küz” sözü təşkil edən “küzə=payızı keçirmək”, küzər = payızı keçirmək”, “küzgər” = payıza doğru getmək, “küzük” = payızlaşmaq sözlərini də qeydə almışdır (4,362). Azərbaycan dilinin Ordubad dialektində, İmişli, Qax, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “payız”, Bakı, Ordubad dialektlərində, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Kürdəmir, Şərur, Yardımlı, Laçın, Saatlı, Salyan, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan, Zərdab şivələrində Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Dərələyəz, Qarakilsə, Meğri şivələrində “quzu saxlanılan üstüörtülü yer”, Ordubad dialektində və Meğri şivəsində “əkin sahələrində kiçik arx”, Quba dialektində, Cəlilabad, Füzuli, Göyçay, Xocavənd şivələrində “Xısın, kotanın açdığı fırımla

müəyyən hissələrə bölünmüş əkin sahəsi”, “əkin sahələrini bir-birindən ayıran sırım, cızıq”, Yardımlı şivəsində “dilim, qıça” mənalarında işlənir (19, 221).

“İki ayaq arasında boşluq, paça” mənasında “ağ” sözü qeydə alınmışdır: “Yüz at məninq ağdın keçdi”= ayaqlarımın arasından yüz atlı keçdi (132, 147). “Ağ” sözünə Xaçmaz, Salyan, Şəmkir şivələrində “alt tumanın və ya şalvarın ortası”, İmişli şivəsində “var-dövlət, varidat”, Salyan şivəsində həm də “süfrə” mənalarında rast gəlinir (19, 13). Dialektoloq B.Əhmədov qeyd edir ki, “ağ” sözü rəng mənası ilə yanaşı “şalvarın yuxarı hissəsi” mənasında da işlənir (42, 7). “Ağ” sözünün leksik mənası ilə bağlı K.Mirzəyev yazır ki, “yazılı mənbələrdən məlum olur ki, “axta” sözü ilə “ağ-a-a: ğ” bir mənə yuvasından təşəkkül tapmışdır. Qədim türk dillərində “ağ” sözü “iki budun, iki paçanın arası, iki bud, iki paça arasındakı sahə, zolaq, tumanın, alt paltarın arası, ortası, çıxıntı, çiv, paza oxşar çıxıntı, çaladakı çıxıntı mənasında işlənmişdir. Müasir dilimizdə olan “ağ ət”, “tumanın ağı”, “şalvarın ağı” sözü də həmin “ağ” sözü ilə bağlıdır” (84, 70).

“Yenicə doğmuş inək, camış və qoyunun ilk südü” mənasında müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “ağız” sözü işlənir. Bu söz “Divan”da “ağuc” şəklində əksini tapmışdır. Kaşğari bu sözə belə izah verir: “Ağuz: ağız südü, inək və qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd. Bu söz z ilə j arasında söylənir, z ilə də yazılır (63, 127)”. “Ağız” sözü Şəki, Zaqatala dialekt və şivələrində “qaramalın doğandan sonra ilk südü”, Ağdaş, Qax, Zərdab şivələrində və Şəki dialektində “yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək” (pendirə oxşayır) mənalarını ifadə edir (19, 15).

Mahmud Kaşğari eyni cür səslənib, müxtəlif mənalar bildiren 5 omonim səciyyəli “ala” sözünü qeydə almışdır: 1) ala: “bədənini bozca basan, ala-bula olan adam”; 2) ala: “ala at, qır at”; 3) ala=”bəg xanka ala boldı= bəy xanın sözündən çıxdı, onun üzünə ağ oldu, xanın düşmənlərinə uydu; 4) ala: Fərqanəyə yaxın bir Yaylaq adı; 5) ala: Yağıç: sərhədə yaxın bir yer adı (63, 148)”. Bu forma və mənalardan birincisi müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində eyni mənada işlənir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Çəmbərək və Dərələyəz şivələrində “dəri xəstəliyi, əllərdə, üzdə əmələ gələn ağ ləkə” mənasında işlənir ki, bu forma və mənə

“Divan”dakı struktur və semantika ilə eyniyyət təşkil edir. Azərbaycan dilinin şivə arealında “ala” sözü çoxmənalı söz kimi də çıxış edir. İ.Bayramov “ala” sözünün 4 mənə çalarım göstərir: 1) ala: “buyur, al (Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar)”; ala: “alaq” (Çəmbərək); 3) ala: “yeməli yabanı bitki” (İrəvan) 4) ala – “dəri xəstəliyi, əllərdə, üzdə əmələ gələn ağ ləkə” (132, 39-40). “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”nin 1999-cu il nəşrində “ala” sözünün arealları və mənaları haqqında deyilir ki, bu söz Qazax, Gədəbəy, Göyçay, Tovuz, Yevlax dialekt və şivələrində “alaq”, Şəki dialektində “göyerti, tərəvəz”, Bakı dialektində “xəstəlik nəticəsində üzdə əmələ gələn ağ ləkə”, Dərbənd, Xaçmaz, Qusar dialekt və şivələrində “üstündə toyuqlar oturmaq üçün düzəldilən yer” mənalarını bildirir (18, 17).

“Divan”da “Orum” sözü “bir orum ot=bir çəngə ot, bir xorum ot” birləşməsinin tərkibində işlənmişdir (63, 143). Kaşğari dönəmində oraqla vurulan bir zərbə ilə əldə edilən ot forması “orum” adlanırdı. Türk dillərinin tarixi inkişafının nəticəsi olaraq “orum” sözünə x samiti artırılaraq həmin söz “xorum” şəklini almışdır. Xorum sözü Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Basarkeçər, Çəmbərək, Dərələyəz, Əştərək, Hamamlı, İrəvan, Vedi, Kəvər şivələrində “dərz şəklində bağlanmış ot” İsrəvan, Vedi, Kəvər şivələrində “dərz şəklində bağlanmış ot” mənasını bildirir (132, 192). Bu söz Ordubad dialektində, Culfa, Zəngilan şivələrində eyni mənada, bununla yanaşı “xorum” Qazax dialektində, Gədəbəy şivəsində “kiçik ot tayası, qotma” mənasında işlənir (19, 228).

“Divan”da “arıq” sözü “təmiz” mənasında işlənmişdir: “arığ uşaq=təmiz nəsnə” (63, 133). Türkcələrin tarixi inkişafı nəticəsində “arıq” sözündə “ğ” samiti düşmüş, Azərbaycan dilinin şivə arealında “arı” kimi sabitləşmişdir. “Təmiz, pak, saf” mənasında bu söz Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino, Füzuli, Ağdam, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz, Xaçmaz şivələrində, Bakı, Quba, Qazax dialektlərində işlənir. Maraqlı cəhət budur ki, Kaşğari dönəmindən çox-çox əvvəllərdə də, yəni “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da “arığ” dialektizmi “arı” fonetik tərkibində işlənmişdir (19, 26). Fikrimizcə, “Divan”da müasir “arı” sözünün “arığ” şəklində qeydə alınması həmin dövrün ləhcə xüsusiyyətlərindən biri ola bilərdi. Lüğətdə “aş” sözü “xörək, yemək, bişmiş” anlamlarında işlənmişdir və bu

söz omonim səciyyə kəsb edərək digər mənaları da bildirmişdir: “sincab” lariyələrə də “aş” adı verilir; bir qabı sıxaraq təmir etməyə də “aş” deyilir: “ayak aşı=qabı sıxaraq təmir et (63, 147). “Aş” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da “xörək, yemək” mənasında işlənmişdir. “Aş” sözü “yemək, plov” mənalarında demək olar ki, müasir türkcələr üçün universal bir leksik vahiddir və təkcə, Azərbaycanda bu xörəyin 60-dan çox növü mövcuddur. Deməli, Azərbaycan dilinin dialekt arealında milli xörək növü kimi “aş” kateqoriyalılaşır: 1) toy aş; 2) ehsan aş; 3) bayram aş. Toy aş şənlik mərasimi ilə bağlı olub, bəy və gəlinin şərəfinə hazırlanır. Ehsan aş dünyasını dəyişən, ölən adamın ruhunun şad olmasına rəğmən hazırlanan xörəkdir. Bayram aş müsəlmanların Novruz bayramında hazırlanan xörək növüdür. Bütün bu qeyd etdiklərimiz “aş” sözünün linqvokulturoloji xüsusiyyətləridir. E.Sevortyan göstərir ki, aş “yemək, plov” mənalarında, eləcə də “taxıl, çörək” mənasında, Xakas, Altay dialektlərində, əksər türk dillərində işlənir. B.Əhmədov göstərir ki, bütün xörəklərin adı aş olub. İndi mənə daralıb, söz, əsasən, “plov” mənasında işlənir. Amma aşpaz, qatıq aş, aşxana, ayran aş kimi sözlərdə qədim mənə qalmaqdadır (qatıq aş heç də plov demək deyil. Aşpaz heç də təkcə “plov” bişirməklə məhdudlaşmır və s.). “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına” deyimi də “aş” sözünün qədim mənası ilə bağlıdır (42, 37).

Müasir Azərbaycan, o cümlədən çağdaş türk dillərinin dialekt və şivələri üçün Mahmud Kaşğarının “Divan”ında zəngin leksik lay mövcuddur və leksik layın-dialekt və şivə sözlərinin tarixi-genetik köklərinin araşdırılması işində bu qədim mənbə misilsiz rola malikdir. Şübhə etmirik ki, bu mənbə əsasında bizim apardığımız bu araşdırma gələcək tədqiqatçılar üçün zəmin rolunu oynayacaqdır.

“Divan”da qoşa sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında mürəkkəb sözlərin bir qrupunu qoşa sözlər təşkil edir. Müasir dövrdə olduğu kimi, Kaşğari dövründə də qoşa sözlər iki komponentdən ibarət olmuş və komponentlər əksərən eyni sözün təkrarı əsasında qurulmuşdur. Bunların əsas xüsusiyyəti tərəflərinin fonetik cəhətdən eyniyyət təşkil etməsi, birlikdə bir mənə, bir məfhum bildirməsidir. Məsələn, “Divan”da “bildir-bildir”

mənasında qədim “buldur-buldur” qoşa sözü qeydə alınmış və cümlə daxilində işlədilmişdir: Buldur-buldur: “taş knahuğna tüsti, buldur-buldur etti”=daş quyuya düşdü, buldur-buldur səsi çıxdı (62, 445). Bu qoşa söz eyni cür səslənib eyni mənə ifadə edir bir məfhumun ifadəsinə xidmət göstərir, səs təqlidi qoşa söz qismində çıxış edir. Lüğətdə “buğri (bukrı)” (64, 118) qoşa sözünün yazılış formasını olduğu kimi veririk və əslində bu qoşa sözü “bugri-büyri” şəklində vermək daha düzgün olardı. Bu qoşa sözün birinci komponenti “əyri”, ikinci komponenti “üyri” mənasında işlənərək sinonimlik əsasında qurulmuşdur. Qoşa sözün müasir forması qədim strukturuna olduqca çox yaxındır.

“Divan”da “səs ifadə edən bir söz” anlamında “çaldır-çaldır” qoşa sözü qeydə alınmış və cümlə tərkibində belə işlədilmişdir: “Ok kiştə çaldır-çaldır etti”= ox sədəqdə, oxdanda çaldır-saldır etdi”. Yel əsəndə otların çıxardığı səs belə də deyilir (1, 446). “İtələmənin, süpurləşmənin çıxardığı səs” mənasında “çalk-çulk” qoşa sözündə komponentlər sinonim variantlar kimi çıxış edir. Müasir dilimizdə bu qoşa sözün komponentlərinin hər ikisi ş-ç samit əvəzlənməsi ilə işlənir: çalk-çulk badar kıldı= o onu şak-şuk vurdu, çırpdı, itələdi... “Bu, itələmənin çıxardığı səsdır” (62, 357).

Müasir Azərbaycan dilində qoşa söz kimi işlənən “çax-çax” (dəyirmanın hissələrindən birinin adı) lüğətdə bitişik, yəni defissiz yazılaraq “dağ təpələrindəki daşlıq yer” mənasında “çaxsak” fonetik tərkibində, mürəkkəb söz kimi qeydə alınmışdır (62, 456).

Linqvokultural aspektdən yanaşdıqda qoşa sözlərin çoxu canlıların və cansızların çıxardığı səslərlə bağlı yarandığından həm qohum, həm də müxtəlif sistemli dillər üçün universallıq yaradır. Məs: “kar-kur: qur-qur, kar-kur etti karın=qarın qur-qur etdi. Kaşğari qeyd edir ki, bu söz həm tələffüzdə, həm də mənada ərəb dilindəki kimidir (62, 339)”. “Şıdırğı yağış yağmasından çıxan səs” mənasında dünya dil xəritəsində “sşar-şar” qoşa sözündən istifadə olunur. “Sağılarkən südün qabda çıxardığı səsi bildirən” “çür-çür” qoşa sözü də dünya dil mənzərəsində universallıq yaradır. Dünya dil xəritəsində əksər qoşa sözlər səslənmə

baxımından cüzi fərqliliklər yaratsa da, mənə baxımından eyniyyət təşkil edərək mentallaşır, dərk edilir.

Komponentlərindən birinin mənə ifadə etməsi, digərinin isə həmin sözün fonetik tərkibinə uyğunlaşdırılaraq mənə bildirməməsi baxımından da lüğətdə xeyli sayda qoşa sözlərə təsadüf edirik. “çoxluq-çocuk” mənasında “çar-çarmak” qoşa sözündə birinci komponentdəki “çar” sözü mənə bildirmədiyinə görə, Kaşğari də göstərir ki, bu sözlər ayrı-ayrı işlənir. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt arealında “çölüm-cocuq” formasında işlənərək “çoluq-cocuq” mənasını bildirir. Bu qoşa sözün paradiqması “oğul-uşaq” leksik vahididir.

Mahmud Kaşğari həm cansız əşyaların, həm canlı varlıqların çıxardığı səslə bağlı yaranmış qoşa sözlərin demək olar ki, hamısının tarixi dövrlərdəki formalarını qeydə almış və onları dəqiq şəkildə etimolojişdirmişdir. “Səs bildirən bir söz” mənasında cansız əşyaya aid edilən “çığıl-tığıl” qoşa sözünü Kaşğari belə bir cümlə tərkibində işlətməmişdir: “Ok kiş içrə çığıl-tığıl nıldı=ox sadaxda çığıl-tığıl etdi” (62, 392). Bu qoşa söz dilimizdə arxaikləşmişdir. Araşdırmalarımız üzrə qoşa sözlərimizdə tarixi-müqayisəli müstəvilə analizi əsasında deyə bilərik ki, cansız əşyaların çıxardığı səslə bağlı yaranmış qoşa sözlərin həm formasında, yəni fonetik tərkibində, həm də ifadə etdiyi mənada əsaslı fərqlər yaranmamışdır. Məs: yügün çinqıl-çinqıl etti=yügən çınlıq-çinqıl səs çıxartdı (62, 317). Tarixi dövrlərdə olduğu kimi, müasir dilimizdə də həmin qoşa söz cansız əşya olan “yüyən sözünə aid edilir, ümumiyyətlə, təbiətdə və məişətdə buna bənzər çıxarılan səslər “çinqır-çinqır” qoşa sözü ilə ifadə olunur. İş prosesində canlı varlıqların gördüyü iş icrasında müəyyən səslər çıxarılır. Çörək yeyərkən onun içində daş olarkən dişin altında “xırçılı”ya bənzər səs çıxır. Bununla əlaqədar qoşa sözü Kaşğari “çığır-çigir” şəklində təqdim edir və lüğətin I cildində “qıçır-qıçır”, çörəyin içində daş qırıntıları olduğu zaman dişin onları əzə bilməyərək çıxardığı səs anlamında etimolojişdirilir. Bu qoşa söz cansız varlığın canlı varlıqda iş prosesində yaratdığı səslə bağlı yaranmışdır. “Divan”da canlı varlıqlara aid olan qoşa sözlər də çoxluq təşkil edir. “Oğlağı çağırmaq üçün işlənən söz” mənasındaki “çilik-çilik” qoşa leksik vahidi sinonim varinatı ilə “çik-çik” sözü ilə tarixi dövrlərdə paralel işlənmişdir. Bu

sinonim qoşa sözlər ayrı-ayrı türk ləhcələrində çıxış etmişdir. “Qadın uşağı siyitmək üçün dediyi “çiş-çiş”” qoşa sözü tarixi dövrlərdə olduğu kimi, hazırda da bütün dünya dil modeli üçün universaldır, yəni, həm qohum, həm də müxtəlif sistemli dillərdə eyni mənada və eyni formada işlədilir. Ümumtürk dillərində “çiş-çiş” qoşa sözünün bir komponenti əsasında “çişmək, çiş etmək” (uşaqlarda), “çişəət”=çiş etdirmək feilləri də formalaşmışdır. “Dəvəni xıxlatmaq üçün işlənən söz” lüğətdə “çök-çök” formasında qeydə alınmışdır və bu qoşa söz həm həm tarixi forması ilə (hök-cök), həm də “xıx-xıx” (dəvəyə deyilir) şəkli ilə Azərbaycan dilində, o sıradan müasir türkcələrdə paralel işlədilir.

Hevanları müəyyən bir işə təhrik edərkən çıxarılan səslərlə bağlı yaranmış xeyli sayda lüğətdə qoşa sözlər qeydə alınmışdır: həç-həç=atları qeyrətə gətirmək və sıxışdırmaq üçün çıxarılan səs” mənasında bu qoşa söz “əç-əç” eliziya hadisəsinə məruz qalmış fonetik tərkibdə də tarixi dövrlərdə işlənmişdir (62, 198). “Həç-həç” variantı ərəb dilindən alınma sözdür və Kaşğarının nəzərincə, bu söz “at baş alıb gedərkən onu yavaşıtmaq üçün işlədilən söz” mənasındadır. Bu söz ərəb dilinə də uyğundur. Bu kəlmə qaydadan xaricdir, çünki tərkibində h vardır, halbuki türk dilində “h” yoxdur (64, 337). “Keçiləri otarmağa, sürməyə təhrik edərkən “hoç-hoç”” qoşa sözündən istifadə olunur. Kaşğari bu qoşa sözün mənşəyi barədə fikir söyləmir nəzərimizcə, bu söz də alınma ola bilər. Bu söz də ərəbcəyə uyğundur, çünki ərəbcə keçiyə baş alıb gedən zaman “keçiyə bağırırdım” anlamındadır (62, 228).

“Divan”da əksini tapan bəzi qoşa sözlər müəyyən inanclarla bağlı olaraq bəzi feilin qoşa söz şəklinə transformasiyası yolu ilə formalaşmışdır. Məs: “kaç-kaç=cin vurmasına qarşı üzərlik otu yandıranda deyilən söz” (62, 229). Bu söz “kovuç” feilindən intişar tapmışdır. Kaşğari bu sözü belə etimolojişdirir: “kovuç=cin vurması nəticəsi. Cin çarpan adamın üzünə soyuq su səpilir, sonra “kovuç-kovuç” deyilir, başı üzərində üzərlik və od ağun yandırılır. Məncə, bu söz “kaç-kaç=qaç-qaç” deməkdir (4, 162). Bu mərasim türk xalqlarının çoxunda bu gün də icra edilir.

Lüğətdə “kak-kuk” qoşa sözü sinonim variant kimi əksini tapır və “qazın çıxardığı səs” mənasında izah edilir: “kaz kak-kuk etti=qaz qağ-quğ deyə səs çıxardı

(4, 137)”. Ev və vəhşi quşların çıxardığı səslərlə bağlı olaraq yaranmış xeyli qoşa sözlər lüğətdə əks olunmuşdur.

Qədim türkcələrdə hazırda olduğu kimi, səs tərkibini öndən dəyişməklə müəyyən sözlərin qoşalığını yaratmaq halları da mümkün olmuşdur. Kaşğari qeyd edir ki, kara-kara=qara-qura ard-arda söylənən sözdür, bu iki söz yan-yana işlənir (64, 248; 4, 211). Fikrimizcə, “kara-kura//qura-qura” qədim və müasir formaları ilə “qarmaqarışıq” mənasını bildirir.

Bəzi heyvanları çağırmaq məqamında müəyyən qoşa sözlərdən istifadə olunmuşdur ki, hazırda da bu hal bütün dünya xalqları üçün xarakterikdir. “Kurı-kurı” qoşa sözü dayçanı çağırmaq məqsədilə söylənən leksik vahiddir. Kaşğari yazır ki, “dayça anasından geri qaldıqda bu sözlə çağırılır. Bəzən sözün sonundakı i hərfi h hərsinə çevrilərək “kurrıh-kurrıh” da deyilir (4, 211).

Qarında yaranan səs anlamında lüğətdə “kar-kar”= qar-quur qoşa sözü də sinonim səciyyəlidir: kar-kur: qur-qur: “kar-kur etdi karın=qarın qur-qur etdi. Bu söz həm tələffüzdə, həm də mənada ərəb dilindəki kimidir” (4, 339).

Müəyyən bir şeyi yeyərkən, ağızda çeynəyərkən orda müəyyən səslər yaranır və belə səslərdən biri də “kara-kura” qoşa sözüdür. Bu qoşa sözün birinci komponentindəki “karç” sözü heç bir mənə ifadə etməsə də, ikinci tərəfindəki “kurç” sözü qədim dövrlərdə “kurç-təmir”= polad; nurç ərən=mətin, igin adam mənalarında işlənərək omonimik vahidlər kimi çıxış etmişdir (62, 352). “Karç-kurç” qoşa sözü barədə Kaşğari belə bir qeyd də vermişdir: “Ər turmuzunu karç-karç yedi=adam xiyarı xart-xart yedi (62, 352)”. Kaşğari dövründə “karç-karç” sözünə sinonim dublet kimi “kürt-kürt” qoşa sözü işlənmişdir. Həmin qoşa sözü Kaşğari cümlə tərkibində işlədərək belə təqdim edir: “at arpanı kürt-kürt yedi=at arpanı xırt-xırt yedi”. Xiyar və xiyara bənzər şeyləri səs çıxararaq yeyən adam üçün də belə deyilir (62, 352).

“Tikişin büzülməsi, çəkilməsi, paltarın tikilərkən qarışıb büzülməsi” mənasında “Divan”da “kav-kuv” qoşa sözü qeydə alınmışdır (62, 261). Bu qoşa söz iş prosesində, yəni tikiş prosesində əşyanın aldığı forma ilə əlaqədar olaraq

formalaşmışdır: ton kav-kuv boldı=paltar tikilərkən büzüldü, çəkildi (64, 136). “Kav-kuv” qədim qoşa sözünün müasir dövrdəki qarşılığı “qırış-qırış” qoşa sözdür.

“Tənbəllik; nə işləyən kimi işləmək, nə də işi buraxmaq halı” anlamında lüğətdə “kiyim-kiyim” qoşa sözünə rast gəlirik (62, 307).

Ol kiyim-kiyim kün keçürdi=o, tənbəlliklə gün keçirdi” (nə işləyərək, nə də işi tam buraxaraq qəflət içində gün keçirdi) (64, 166).

Eyni fonetik tərkibə malik olan bir feilin təkrarı yolu ilə yaranmış qoşa söz şəkilli feillərə də lüğətdə təsadüf olunur. “Bir adam özünü çox öyüb dediyini isbat edə bilmirsə, o adam üçün “öp-öp” qoşa sözü deyilir” (62, 112). Lüğətdə göstərilir ki, Seçkie Ərdi ilə Sərab Tügra Yurtsevər “öp-öp” qoşa sözünü “ob-ob” kimi oxumuşlar (45, 351). Lüğətin IV cildində də qeyd edilir ki, “öp-öp”= bir adam özünü çox öyüb dediyini isbat edə bilməyəndə onun haqqında deyilir: “hop-hop, bir dayan görək” mənasındadır (64, 411). Qədim “öp-öp” qoşa sözünün lüğətdə tək formaları da qeydə alınmışdır: “öp”=öpmək; öp=ichmək (64, 410). Belə tək formalar tarixi dövrlərdə türk ləhcələrində omonim variantlar kimi işlənmişdir.

“Divan”da qədim uşaq oyun adlarının bəziləri qoşa söz şəklində qeydə alınmış və onların icra mexanizmi və qoşa sözün mənası izah olunmuşdur: “Ötüş-ötüş: (əlif incə tələffüzlə)= oyunda. Ötmək, udmaq. Bu oyun belə oynayar: uşaqlar dairəvi otururlar. Onlardan biri yanındakı uşağı itələyir və “ötüş-ötüş” deyir. Yəni ona sən də öz yanındakını itələ demək istəyir” (62, 131). Burada yazma nüsxəsindəki ərəbcə bir cümlənin basma nüsxəsində çıxmadığını yazan Bəsim Atalay həmin cümlənin tərcüməsini mətnaltı haşiyədə vermişdir: “Sən yanındakını itələ, o da öz yanındakını itələsin, halqanın sonuna qədər beləcə davam etsin” (16, 61).

Heyvanları və quşları çağırmaq üçün lüğətdə xeyli qoşa sözlər qeydə alınmış və hansı quş və heyvanın çağırılması prosesində çıxarılan səslər barədə məlumatlar əks olunmuşdur. “Uçurulduqdan sonra şahini geri çağırmaq üçün işlədilən “tah-tah”, “atı tərپətmək üçün çıxarılan “çuh-çuh”, “köpəyi çağırmaq üçün “kah-kah” qoşa sözlərindən istifadə olunmuşdur ki, bunların hamısı müasir türkcələrdə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə işlənməkdədir (64, 127). Məsələn, Azərbaycan dilində atı və

ya eşşəyi yerindən tərpətmək üçün “çu-çu” qoşa sözündən, yaxud “dəh-dəh” (ata aid) sözündən istifadə olunur.

“Bir şeyin sərt bir zəminə və ya əşyaya çarparaq səs verməsi” mənasında lüğətdə “tonq-tonq” qoşa sözü qeydə alınmışdır (4, 560). “Tonq-tonq” qoşa sözü tarixi dövrlərdə olduğu kimi hazırda da “danq-dunq” birinci komponentinin ikinci tərəfə uyğunlaşdırılması yolu ilə işlədilmişdir. Kaşğari göstərir ki, “danq-danq etti nəsnə=danq-dunq səsi çıxaraq nəsnə”. Bu, “tanq-tunq etti” sözü kimidir, “səs çıxardı” deməkdir (4, 311).

“Keçə və ya paltar kimi yumşaq nəsnəyə vurulan zaman çıxan səsi bildirən “tuş-tuş” qoşa sözü cansız əşya ilə bağlı formalaşmış qoşa sözdür. Bu qoşa söz Azərbaycan dilində “tıp-tıp” şəklində işlənir ki, bunu həmin sözün tarixi dövrdəki müqayisəsində də aydın şəkildə göstərmək olar: tuş-tuş urdu=tıp-tıp vurdu (62, 242). Qədim “tuş-tuş” qoşa sözü hazırda Azərbaycan dilində “tez-tez” mənasında tərz-i-hərəkət zərfi kimi işlənir və qoşa söz funksiyasını qoruyub saxlayır: “anı tuş-tuş urdu”= onu paltarının üstünə tez-tez vurdu (64, 132)”.

“Öküzü suvarmaq üçün söylənən “uş-uş” qoşa sözü” (62, 612) məna bildirmir, həmin qoşa sözün müasir paradiqmatik forması “iç-iç” mürəkkəb sözdür və məzmunca feillik bildirir, yəni öküzü su içməyə təhrik etmə məqamında işlədilir.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında mürəkkəb sözlərin müəyyən bir hissəsini qoşa sözlər təşkil edir və bu strukturda olan sözlərin bir qismini komponentləri canlıların və cansız əşyaların çıxardığı səslə bağlı yaranmış, bir qismi heyvan və quşların çıxardığı səslə bağlı formalaşmışdır. Komponentlərinin əksərən sinonimlik, nadir hallarda antonimlik əsasında qurulması qoşa sözlərin əsas xüsusiyyətidir (Biz bu fikri söylərkən tarixi dövrləri nəzərdə tuturuq, müasir dövrdə antonimlik əsasında qurulan sözlər də çoxdur – M.H.). Qoşa sözlərin digər bir əsas xüsusiyyəti tərəflərinin fonetik cəhətdən uyğun olması, birlikdə bir məna ifadə etməsidir. Bu strukturdan olan sözlər mürəkkəb sözlərlə tam eyniyyət təşkil etməsə də, onların daxilində xüsusi bir qrup kimi öyrənilməyə layiqdir, çünki qoşa sözlər daşdığı struktur-semantik funksiyaya görə mürəkkəb sözlərə çox yaxındır.

“Divan” da yemək və içki adlarının əksi və onların çağdaş türkcələrdə qarşılığı. Mahmud Kaşğarının “Divan”ı əsasında yemək və içki adlarının türk dillərində qədim və indiki vəziyyətinin ümumi təkamül xüsusiyyətlərini, çoxsaylı linqvistik hadisələri və faktları aşkar etmək müasir türkologiyanın qarşısında duran vacib və aktual problemlərdən biridir. Yemək və içki adlarının müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinə olub, müqayisəli leksikologiya tarixi dövrlərdə müxtəlif hadisələrə məruz qalmış sözlərin leksik tərkibini bütün yönləri ilə meydana çıxarmağa imkan və şərait yaradır. Leksik müqayisə prosesi türk sistemli dillərin malik olduğu zənginliyi meydana çıxarmaq, buradakı oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq etmək məqsədini qarşısına qoyur ki, Kaşğarının “Divan” ı bu cəhətdən misilsiz əhəmiyyət daşıyır. Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı yemək və içki adlarının bəziləri türksistemli dillərdə və yaxud onların dialekt arealında işlənsə də, bəziləri arxaikləşərək türkcələri dərk etmişdir. “Divan” da əksini tapmış qida məhsullarının adları türkcələrdə ancaq özünəxas, ancaq bu qrup dillərdə işlənən, bu dillərin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan leksik vahidlərdir ki, bu sözləri aşağıdakı etimoloji edütlər şəklində nəzərdən keçirə bilərik:

Avzuri – Arxaikləşmiş çörək növünün adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur. Mahmud Kaşğari bu sözü “buğda və arpa unu qarışdırılaraq hazırlanan çörək, qarışıq çörək” mənasında izah edir. (133 201) Fikrimizcə, bu sözün kökündə **“ovmaq”** feili dayanır. **“Ov”** və **“ruzi”** sözləri əsasında formalaşan bu xörək adının mənası **“ovma, yoğurma yolu ilə hazırlanan çörək”** deməkdir. Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu sözə rast gəlinmir.

Ağız – Pendirə bənzər yemək adıdır. Azərbaycanın dialekt və şivələrində bu söz iki mənada (*Qax, Şəki, Ağdam, Zərdab dialekt və şivələrində*) **“yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək”**, (*Zaqatala (ağız), Quba, Şahbuz (ağuz), Şirvan (ağuz)*) *dialekt və şivələrində* **“qaramalın doğandan sonra ilk südü”**

anlamında işlənir. – *Bi qazan ağız bişirmişdim, hamısını payladım.* (Şəki) **“Ağız”** sözü əsasında yaranmış **“Ağızbulaması” (Qazax), “Ağızdıx” (Tovuz) (heyvanın doğduqdan sonra birinci, ilk südü)** kimi sözləri də isim vəzifəsində işlənir. “Qədim türk lüğəti”ndə **“ağız”** sözü **“oquz”** şəklində qeydə alınmışdır. **“Oquz”** sözü qədim türkcədə **ilk süd, “ağız (süd)”** mənalarında işlənmişdir. (123, 365) Qədim türkcədəki bu söz Azərbaycan dilində eyni mənada işlənir. Adətən inəyin doğuşdan sonrakı ilk südü **“ağız”** adlanmışdır. **“Ağız (süd)”** çox yağlı və keyfiyyətli olması ilə fərqlənmişdir. (123, 81) Mahmud Kaşğari bu sözü **“ağuc”** şəklində qeydə almış və **“ağuc”** sözünü **“ağız südü, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd”** mənasında izah etmişdir. (133, 127)

Quba dialektində bu söz **“ağuz”** şəklində **“qaramal doğan kimi sağılan ilk süd”** mənasında işlənir. – *Ağuz duğanda sağıladı inekdən.* Bəzi türk dillərində bu sözə müəyyən fonetik dəyişikliklə eyni mənada rast gəlmək mümkündür. Müqayisə et: türkmən dilində **“övüz”**; qazax dilində **“uz süt”**; özbək dilində **“iğüz süti”**. Türk dilinin şivələrində (Tömek, Şahanlı, Hağrut və s.) **ağız // ağuz** sözü bir neçə mənada işlənir. Bunlardan biri də Quba dialektindəki mənanın eynidir. (32, 227-228)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində **“yeni doğan heyvanların ilk südü”** anlamında **“ağızbulaması”** mürəkkəb sözündən də istifadə edilir.

Aş – Bu xörək adı “yemək, təam, plov” mənasında Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində işlənir. Qarabağ bölgəsində aşın 130, Qubada 30- dan çox növü qeydə alınmışdır. “Aş” sözü qədim türk lüğətində üç mənada: 1) hər cür xörək; 2) ziyafət, qonaqlıq; 3) xörək adı kimi qeyd olunmuşdur (123, 210) Çox maraqlıdır ki, **“aş”** sözü müasir xalq danışığı dilində və şivələrimizdə hər üç mənayı mühafizə etmişdir. Bu sözə Muğan qrupu və Cəlilabad rayon şivələrində “duru xörək” mənasında təsadüf edilir. Məsələn, bəzi xörək adları bunu sübut edir: **Xəmiraşı, süddaş, ayranaşı (dovğa)** və s. (5, 104) Bu qədim leksemin **“ziyafət, qonaqlıq”** sözləri ilə bağlılığını xalq danışığı dilində işlənən bəzi etnoqrafik səciyyəli sözlərin tərkibində də görmək olur. Məs: Oruc aş, allası, imamaşı, həcaşı (Şərqi Abşeron) (134, 12) Maraqlıdır ki, orucaşı, allası, imamaşı dini mərasimlərlə bağlı olduğu halda, “həcaşı” toy adəti ilə əlaqədar olan sözdür. Şərqi Abşeron şivəsində işlənən bu

sözlərdən, “həcaşı” toy adəti ilə bağlı olub, qız evindən oğlan evinə qayınata üçün göndərilən sovqat anlamını verir. (135, 20) Bundan başqa, “aş” sözü “plov” sözünün sinonimi kimi əksər şivələrdə işlənir. Məs: Lobyalı aş, süddü aş, çığırtmalı aş və s. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə olan və yeməxana mənasını verən “aşxana” sözündə “aş” ləksemi özünün ən qədim məzmununu saxlamışdır. Maraqlıdır ki, Salyan dialektində “aşxana” sözü mətbəx mənasında işlənir. Məs: *Aşxanada yiməy pişirirlər.* (Salyan) Qədim “aş” sözü “az aşın duzu”; “azacıq aşım, ağrımaz başım”; “aşını, duzunu vermək”, “az aşın duzu deyil” (hiyləgər adamlar üçün söylənilir), “Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da”, “Harada aş, orada baş” (əziyyət çəkmədən yaşayan insana deyilir) ifadələrinin tərkibində də özünü göstərir. M. Şəhriyarın dilində də “aş” sözünün “ziyafət xörəyi” mənasında işlənməsi müşahidə olunur: *Cavanların aşın yedin, Qocalar bozbaşın yedin, Qəbirlərin daşın yedin, Özü baqi qalan dünya.* (123, 104) “Aş” sözü “yemək, təam” mənasında Nəsiminin dilində də işlənmişdir: *Eşqün odu pişürmüşdi dürlü aşlar; İçərəm qəm mətbəxində dürlü-dürlü aşlar.* (123, 103) Mahmud Kaşğalının lüğətində də “aş” sözü “yemək, aş” mənasında işlənmişdir. Həm də Mahmud Kaşğari bu söz haqqında yazmışdır ki, “bir qabı sıxaraq təmir etməyə də də “aş” deyilir: “*ayaq aşla= qabı sıxaraq təmir et*” (133, 147) Yazılı mənbələdə “baş aşpaz” mənasında “aş paşçısı” kəlməsi işlənmişdir. (123, 61) Mahmud Kaşğarinin lüğətində “aşa” (yemək, aş yemək) mənasında, *aşac* (qazan, tava) mənasında, *aşat* (yemək, yedirtmək), “aşbar” (saman, kəpək, ot kimi şeylərin qarışığından ibarət yem) mənasında “aşıç” (qazan mənasında), “aşlık” (aşxana, mətbəx mənasında), “aşca” (yemək istəmək mənasında) sözləri verilmişdir. Bu sözlər aş (yemək, aş mənasında) sözü ilə eyni kökdəndir. Həmin sözlərə diqqət yetirək: *aşa – yemək, aş yemək; ər aş atadı – adam yemək yedi.* Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, Xaqaniyyə türkləri bu sözü böyüklərin ziyafətində işlədirlər. Digər türklər isə fərq qoymadan bu sözü hər kəs haqqında işlədirlər, doğrusu da elə budur. (133, 237) “Aşa” sözünün qədim türk lüğətində “istifadə etmək”, “faydalanmaq”, “yemək, (bəhrəsini) dadmaq”, “xidmətinin bəhrəsini almaq” mənaları da verilmişdir. (123, 62)

“Aş” sözü noqay dilində də “yemək” mənasında işlənir. (42, 182) Qırğız dilində “aş” sözü ilə bağlı atalar sözü də yaranmışdır: *Aşın kalsa kalsın, işin kalbasın*” (42, 238) Bu söz türkiyə türkcəsində *aş*, başqırd türkcəsində *azık*, *aşamlık*, qazax türkcəsində *aş*, *tamak*, qırğız türkcəsində *tamak*, *aş*, özbək türkcəsində *avkat*, *aş*, tatar türkcəsində *aş*, *azık*, *aş-su*, *rızık*, türkmən türkcəsində *aş*, *paxar*, uyuğur türkcəsində *aş* formalarında işlənir. (136, 30-31)

Bağırbeyin – Mürəkkəb quruluşa malik bu xörək adı *“bağır” və “beyin”* leksik vahidləri əsasında yaranmışdır. “Bağırbeyin” xörək adının birinci komponentində işlənən “bağır” sözünün dialekt və şivələrdə 2 mənası vardır: 1) qaraciyər: - Qoyun bağırsağınnan bir yaxşı kavaf yeyirik (Qazax) ; 2) ürək, qəlb: - Səni bir gün görməsəm, bağrım çattar. (137, 48) Bu xörək növü əsasən Gəncədə hazırlanır Gəncə şivəsində qaraciyərlə quyruqdan və ya quzu beynindən bişirilən “bağırbeyin” plovun xuruşu mənasında işlənir: Aş bağırbeyinsiz ləzzət verməz (137, 48). Bu qədim söz ədəbi dildə “sinə, köks” anlamı bildirir: bağırına basmaq-(sinəsinə, köksünə basmaq).“Bağır” sözü M.Kaşğaridə, qədim türk sözlüklərində, “Əsrarnamə”də və digər yazılı abidələrin dilində “köks; sinə; ciyər; ağciyər; qaraciyər” mənalarında da qeydə alınmışdır. Kaşğari dönəmində əsasını “bağır” sözü təşkil edən və dönəmin morfoloji göstəricilərini qəbul edərək müxtəlif mənə ifadə edən xeyli sayda sözlər qeydə alınmışdır. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: bağır=bağır, qara ciyər; bağırsağ=eşşək yəhəri; bağırdağ=qadın önlüyü, lifçik; bağır-la=bağırına vurmaq; yayın əl tutma yerini düzəltmək; bağır-lak=bağırtalak quşu, ptrosles; bağır-lan=laxtalanmaq, qatılmaq; bağır-sa=ürəyi bağır, qara ciyər kababı istəmək; bağır-sak=mərhəmətli, müşfiq, rəhmdil; bağır-suk=bağırsağ (123,64) Klassik ədəbi nümunələrin dilində də “bağır” sözü, əsasən, “ürək” mənasında çox işlənmişdir. Məs: Bağırqaranın qarıldı bağrı (Xətai); Hicri bağrın qan edən gülbərgü- xəndanın hanı?(Füzuli) “Bağır” sözü bəzi şivələrdə, hətta “öd” mənasında da işlənir. Məs: Bağrım yarıldı. (Bakı) (131, 15) M.Ə. Sabirin dilində “bağır” sözü həm “öd”, həm də “ürək” mənasında müşahidə olunur: Vay, vay, ay aman, yarıldı bağrım, bir nazik ipə sarıldı bağrım. (131, 105)

Bir sıra türk dillərində *bağır* sözü *bavır, baur* formalarında işlənərək “*qara ciyər*” mənasını ifadə edir. Qaraqalpaq *baqır* şəklində “*ürək və döş*” mənasını bildirir. Türk dilində *bağır* şəklində “*döş*” mənasını ifadə edir. Özbək dilində “*ürək və döş*” mənasında “*bağır*” şəklində işlənir. (32, 230) “Bağır” sözü şumer dilində “ba” formasında, “bağır qara ciyər” mənasında işlənmişdir.(136, 34)

Bor – Arxaikləşmiş içki adıdır. “*Şərab*” mənasında Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmışdır. Kaşğari qeyd edir ki, bu söz bir məsələdə işlənmişdir: Bor bolmadhın sirkə bolma = Şərab olmamış sirkə olma. Bu söz özünü böyüklərə oxşadan uşaq haqqında deyilir. “Bor” şərab adı bildirən söz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur.

Buxsı - Arxaikləşmiş yemək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğarının “Lügət”ində bu söz “bir yemək adı” anlamında izah edilir və resepti aşağıdakı kimi verilir: buğda bişirilərək içinə badam dənələri atılır, üstünə təlbinə (kəpək, bal və südlə bişmiş buğlamac) tökülür, turşuduqdan sonra buğdası yeyilir, suyu içilir (133, 418)

Bəkni - Arxaikləşmiş içki adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur. Mahmud Kaşğari bu sözü “buğda, arpa, darı kimi şeylərdən düzəldilən içki” anlamında izah etmişdir. (133, 427) Belə güman etmək olar ki, “bəkni” pivəyə bənzər içki növü olmuşdur.

Bəkməz - Tut meyvələrinin sıxılmış suyunun qaynadılması yolu ilə əldə edilir. Azərbaycan dilində “doşab” mənasında da işlənir. Mahmud Kaşğarının “Lügət”ində “bəkməs//pəkməz “ formalarında qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğari göstərir ki, bəkməz sözü oğuzcadır. (133, 448) Prof. H.Mirzəyev bəhməzin hazırlanma qaydasını və müalicəvi əhəmiyyəti haqqında yazır ki, tutu yığıb, pörtlədib süzülür. Tut şirəsini mis tiyanlarda qaynadırlar. Bəhməz hazır olana yaxın üzündə sarı köpük olur. Buna sarıköynək deyirlər. Sarı köynəyi tökməzlər. Ayrıca yığıb, qatıq bəhməz düzəldərlər. Bəhməz sinə ağrılarında, öd, qaraciyər xəstəliklərində təsirli dərmanlardan sayılır. Suyu, yaxud inək südünə qatıb içərlər. (138, 325)

Bəkməz sözü Türkiyə türkcəsində *pekmez*, başqırd türkcəsində *siröp, şirbat hav*, qazax türkcəsində *yüzüm şırını*, qırğız türkcəsində *şerbet*, özbək türkcəsində

şərbət, tatar türkcəsində *sirop, kuyı şirbət*, türkmən türkcəsində *sirop, şerbet*, uyğur türkcəsində *şərbət* (133, 698-699) formalarında işlənir. Bu söz rus dilində *bekmez* şəklində işlənir və bu dilə türk dilindən keçmişdir.

Bulama- İnak və qoyunun ağız südündən hazırlanır. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənəndədir. Bu sözün əsasında “bulamaq” feili dayanır. Mahmud Kaşğari bu sözü “yağsız və dadsız bulamac” mənasında izah etmişdir. (133, 471)

Bu söz Türkiyə türkcəsində *bulamac*, Azərbaycan türkcəsində *bulamac*, başqırd türkcəsində *bolamık*, qazax türkcəsində *bilamık*, qırğız türkcəsində *bulamık*, özbək türkcəsində *buləmık*, tatar türkcəsində *bolamık*, türkmən türkcəsində *bulamak*, uyğur türkcəsində *bulmak* formalarında işlənir. (33,82-83)

Çukmın – Arxaikləşmiş qida məhsullarının adıdır. Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, “qurabiyyə” şəklində bişirilən bir çörəkdir. Kəfkirdə su buğunda bişirilir, ən rahat həzm olunan çörəkdir. (133, 435)

Çaxır – Bu az “çağır” şəklində “şərab” mənasında Mahmud Kaşğarinin “Lügət”ində qeydə alınmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu söz “şərab növü” mənasında da işlənəndədir. Cənubi Azərbaycan atalar sözünün birinin tərkibində “çaxır” sözü işlənmişdir: *Çaxır içən malın yiyər, bəng çəkən əğlin, tiryək atan ömrün*” (28, 178)

Çivgin – Arxaikləşmiş xörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğarinin “Lügət”ində bu söz “doyuran, yağlı aş” mənasında izah edilmişdir. Mahmud Kaşğari onu da qeyd edir ki, heyvanları kökəldən bir ota da “çivgin ot” deyilir. (133, 430)

Əppək – Mahmud Kaşğari bu çörək növünün adını “*əbək*”, “*əpmək*”, “*ətmək*” formalarında “*çörək*” mənasında qeydə almışdır. Böyük lüğətçi-alim qeyd edir ki, “əbək” uşaq dilində çörəyin adıdır. Müasir dilimizdə “*əppək*” şəklində işlənir. Çinlilər bu sözü “*əpək*” şəklində M.Kaşğarinin “Lügət”indən oxumuşlar. “Əpmək” çörək növü barədə M.Kaşğari yazır ki, yağma, toxsı boylarının, oğuzların və qıpçaqların bir qisminin dilində “çörək” deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır. (133, 164)

Əppək sözü “*çörək*” mənasında Türkiyə türkcəsində *ekmek*, başqırd türkcəsində *ikmək*, qazax türkcəsində *nan*, qırğız türkcəsində *nan*, özbək türkcəsində *nən*, tatar türkcəsində *ikmək*, Azərbaycan və türkmən türkcəsində *çörək*, uygur türkcəsində *nan* formalarında işlənir. (33, 206-207)

Əsbəri – Bu söz çörək növünün adını bildirmişdir. Hal-hazırda arxaikləşmişdir. M.Kaşğari yazır ki, “əsbəri küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir, üstünə şəkər tökülür. (133, 197) Hərəkəsiz yazılmış “əsbəri” sözünü Brokkelmann “əsbəri” kimi oxumuş, lakin sözün yanına “?” işarəsi qoymuşdur. Bəsim Atalay “aspori”, Salih Mütəllibov “ısbırı”, Hüseyin Düzgün “ös-pori”, Seçkin Ərdi ilə Səran T. Yurtsevər isə “us-barı” kimi oxumuşlar. (133, 197)

İkdük – Qida məhsulunun adıdır. Bu söz müasir Azərbaycan dilində müşahidə olunmur. Dialekt və şivələrdə də izləri qalmamışdır. Mahmud Kaşğarının “Lügət”ində bu söz qeydə alınmış və “*süd və qatıqdan hazırlanan, pendir kimi yeyilən azuqə*” anlamında izah edilmişdir (133, 167)

Katma- Arxaikləşmiş çörək növünün adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğarının “Lügət”ində bu söz ufulanmış çörək (katma yuğa) mənasında izah edilmişdir. Qədimdə *katma* yağda bişiriləmiş (133, 426).

Kayak – “Qaymaq” mənasında Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmışdır. Kaşğari qeyd edir ki, bu söz bu şeirdə də işlənmişdir:

*“Sedhramin olğun kayak,
Sarmanış süttən kayak.”
Seyrəlmış olğun bataq,
Tutmamış süddən qaymaq”.*

(Darının yetişmiş başaqları, dənləri seyrəldi, süddən də qaymaq süzüldü, yeyə bilmək üçün ikisini birlikdə bişirmək lazımdır) (19, 164-165)

Kımız- İçki növünün adıdır. Südün turşudulması yolu ilə hasil edilir. Hazırda bu söz qazax dilində işlənəməkdədir. Mahmud Kaşğari yazır ki, *kımız qısraq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir*. (137, 370) M. Kaşğari eyni zamanda söz birləşməsi modelində olan və “*turş alma*” anlamında işlənən “*kımız almıla*”

ifadəsini də qeydə almışdır. (137, 370) Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində **kımız** sözü **qımız (q-k əvəzlənməsi)** şəklində hazırda işlənməkdədir. Dilimizin şivələrində bu sözün omonimliyi də müşahidə edilməkdədir. Belə ki, Ağdam şivəsində bu söz “**turş**” anlamında, Şərur şivəsində isə “**mürəkkəb**” (*Qaba qımız tök*) mənasında işlənir. (132, 327) S. Altaylı lüğətində bu sözü “kumis” formasında qeydə almış və “at südündən hazırlanan içki” mənasında izah etmişdir (21, 799)

Kımız sözü Türkiyə, Azərbaycan, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində heç fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilir. (136, 474-475) Bu söz rus dilində **kumis** şəklində işlənir ki, fikrimizcə, rus dilinə bu söz türk dilindən keçmişdir.

Kıyma – Ehtimal ki, bu söz müasir dilimizdə işlənən “qiyma” (xırda, kiçik) sözünün fonetik variantıdır. Kaşğarının “Divan”ında “kıyma ügrə = bir əriştə növü” mənasında izah edilir. Kaşğari qeyd edir ki, bu əriştənin xəmiri sərçə dili kimi əyri kəsilir Bahəddin Ögel qeyd edir ki, bu xörək adı türk dillərində passiv fonda keçən “kiy” (qiy) feilindən əmələ gəlmədir. Qədim türk dillərində “qiymək” və “qiydırmaq” – “əyriyəməsinə kəsmək” deməkdir. Yəni qiymə ət “dilmə, dilim-dilim doğramaq” deməkdir. İndi Anadolu türkləri ətin tiftiklənmiş şəkildə bişirilməsinə “kiymaç” deyirlər (31, 369) Azərbaycan dilində mürəkkəb quruluşa malik xörək adlarının yaranmasında “qiymə” leksik vahidi fəal iştirak edir: **qiyməxəngəl, qiyməbalıq, qiyməqovurma, qiyməkəbab və s.**

Kürşək – Arxaikləşmiş yemək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur. Mahmud Kaşğari bu sözü “darı suda və ya süddə qaynadıldıqdan sonra üstünə yağ tökülərək yeyilən yemək” mənasında izah etmişdir.

Küvşək – Arxaikləşmiş çörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari bu sözü “küvşək ətmək = yaxşı xə-mirdən bişmiş çörək” mənasında izah etmişdir (133, 463)

Koyuğ – “koyuğ nənq = özlü maddə, qatı maye”, “koyuğ sücük = qatı şərab” mənasında Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmışdır. Salih Mütəllibov bu birləşməni “üzüm şərbəti” kimi Kaşğarının “Lüğət”indən tərcümə etmişdir. Seçkin

Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər “koyuğ sücük” sözünü “üzüm şirki” və “çox şirin şərab” kimi, uyğurlar “qatı şərab” kimi çevirmişlər (19, 163-164)

Kovurmaç – Bu yemək adının əsasında “qovurmaq” feili dayanır. Mahmud Kaşğari bu sözü “qovurma, qovrulmuş buğda” anlamında izah etmişdir. Bu söz bəzi dialekt və şivələrimizdə müşahidə edilməkdədir.

Könbə - Çörək adının etimologiyası da maraqlıdır. M.Kaşğari qeyd edir ki, könbə külə və ya külə bənzər şeylərə bir nəsə basdırıldığında işlədilən kömdi feilindəndir. “Gömdi” deməkdir. Çörək mənasına gələn “köməc” sözü də belə yaranmışdır (133, 62) S. Altaylının Azərbaycan türkcəsində “kömbə” sözünün 3 mənada işləndiyini göstərir: 1. İri, yuvarlaq, qalın çörək; 2. Təndirdə çörək bişirərkən təndirin divarına yapışdırılan, lakin axıb kül üzərinə düşən xamırın bişməsindən alınan çörək; 3. Çirkin, yaraşıqsız, gombul, şiş (132, 791)

Köməc – “Külə basdırılaraq bişirilən çörək” mənasında Mahmud Kaşğarinin “Lügət”ində qeydə alınmışdır (133, 366). Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənməkdədir.

Közmən – Bu söz “közdəmə” formasında Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Mahmud Kaşğarinin “Lügət”ində bu söz “közdə bişirilən çörək, közləmə” mənasında izah edilir (133, 435)

Kəvgin – Arxaikləşmiş xörək növünün adıdır. Mahmud Kaşğari “kəvgin aş – doyurmayan aş” mənasında qeydə almışdır. Bu söz “çivgin” sözünün antonimidir. Heyvanları doyurmayan qüvvəsiz ota da “kəvgin ot” deyilir (133, 434).

Qızartma – Ədəbi dilimizdə işlənən bu sözün əsasında “*qızarmaq*” feili dayanır. Sözün sonundakı *-ma* şəkilçisi feildən isim düzəltmişdir. *-ma*, *-mə* şəkilçisi məhsuldar bir şəkilçi kimi məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gəlib, əşya bildirən isimlər düzəldir: *qazma*, *tikmə*, *hörmə*, *yazma*, *düyümə*, *dolama*, *qatlama*, *bulama*, *doğrama* və s. *-ma* *-mə* omonim şəkilçidir. İnkarlıq bildirən *-ma*, *-mə* şəkilçi ilə vurğuya görə fərqlənir. İsim düzəldən *-ma*, *-mə* vurğulu, inkar şəkilçisi vurğusuzdur: məs., *yazma'* - *yaz'ma*, *hörmə'* - *hör'mə*, *qatlama'* - *qat'lama*, *vurma'* - *vur'ma*, *çıxma'* - *çix'ma* və s. Bu şəkilçi feillərdən isim düzəltdiyi kimi, feili isimlər də düzəldir. Feili isim kimi çıxış etdikdə feili sifət, feili bağlama və məsdərlərdə

olduğu kimi, *-ma, -mə* şəkilçisindən əvvəl növ və inkarlıq əlamətləri işlənə bilər. Məs.: *doydurma – doydurmama, anlama – anlamama, yığma – yığdırma – yığışma – yığışmama, becərmə - becərtirmə - becərtirməmə və s.* İnkər şəkilçisindən fərqli olaraq, isim və feili isim düzəldən *-ma, -mə* şəkilçisi şəxssiz feili formasından isim düzəltməyə doğru inkişaf yolu keçir. Mahiyət etibarilə *-ış* şəkilçisi ilə sinonimdir. (20, 59-69) “Bu xörək adının əmələ gəlmə tarixi qədimdir. Rəng əlamətinə görə əmələ gəlmişdir. Bu termin, fikrimizcə, qızıl və qırmızı rənglərilə bağlı bir anlayışdır. XI yüzillikdə M. Kaşğari lüğətində sağlam bir məntiq ilə “isimdən düzələn feillər” bölümündə bu söz belə açıqlanır: “Qızardı”mənasında söylənən “*top qızardı*” ifadəsinə gelişmişdi. Bunun əslı “*Kızıl ordı*”, yəni “*kızıl oldu*” deməkdir. B. Ögemin fikrincə, kızartma daha çox “*ətin rəngini dəyişdirmə və qırmızılaşdırma*” mənasında söylənmirdi. Əsas bişirmə anlayışı “*qovurma*” idi. (24, 18) *Qızartma* sözü Türkiyə türkcəsində *kızartma*, başqırd türkcəsində *kırılğan yaşıltə*, qazax türkcəsində *kıvırılğan kököpister*, qırğız türkcəsində *kızartma*, özbək türkcəsində *kızartma (səbzəbət kavurması)*, tatar türkcəsində *kuurdak, kızdırma*, türkmən türkcəsində *gök önümlerden qovrulan nahar*, uyğur türkcəsində *korulğan səy* (132, 484-485) formalarında işlənir.

Qovut – Qovurğanı kirkirədə üyüdüb onu doşabla ovurlar. Sonra əl içi boyda sıxıb dürmək formasına salınır və yeməyə də belə verilir. Daha çox Naxçıvan dialektində işlənir. “Qovut” sözü Mahmud Kaşğarinin “Lüğət”ində “kağut” formasında qeydə alınmış və “darıdan düzəldilən yemək” mənasında izah edilmişdir. Mahmud Kaşğar bu yeməyin hazırlanma reseptini belə vermişdir: darı qaynadılır, qurudulur, sonra döyülərək un halına salınır. Yağlı və şəkərlə qarışdırılıb halva kimi bişirilir və yeni doğmuş qadınlara verilən bir yemək olur (133, 404)

Qurut – Mənşəcə qurumaq feilindən düzəlmiş isimdir. Qazax, Şahbuz, Ordubad dialekt və şivələrində “*qurudulmuş dəyirmi şəkilli süzmə*” anlamında işlənir. Süddən qatıq çaleyrix, sonra çalxeyrix yağ olur, ayranı da *qurut* qayrerix. (Qazax); -Ayran torbada süzülür, suyu gedir, olur cırtıdan, cırtıdanı da gündə qurudub *qurut* əmələ gətirirlər. (Ordubad) (137, 158) “*Qurut*” sözü kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır: *quru+ut*. – *ut* şəkilçisinin adlardan isimdüzəltmə

funksiyası da vardır. Bəzi sözlərdə bu şəkilçi *-id, -üd* şəklində işlənir. Dilimizdə bu şəkilçinin köməkliyi ilə *“keçmək”* feilindən *keçid*, *“öymək”* feilindən *öyüd*, *“yaş”* ismindən *yaşid* sözləri yaranmışdır. Mahmud Kaşğarının “Lügət”ində bu söz “kurut” formasında qeydə alınmış və “yağı alınmış qatıqdan düzəldilmiş lor pendiri” anlamında izah edilmişdir (8, 363) *“Qurut”* sözü oğuz dillərində *“qurut / kurut”*, monqol dilinin dialektlərində *“xuruut / xurut”* formasında işlənir (42, 393) Qıpçaq dillərində bu söz müşahidə olunmur. Fikrimizcə, rus dilinə bu söz türk dilindən keçmişdir. Çünki, rus dilində çox vaxt “высущенное кислое молоко” ifadəsi əvəzinə *qurut* sözündən istifadə edilir (133, 520-521)

Püşkəl – Arxaıkləşmiş çörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari bu sözün Xaqaniyyə dilində “lavaş, yuxa kimi incə çörək” mənasında işləndiyini göstərir (133, 464).

Latu – Kaşğari bu sözü “əriştə şorbanın bir növü” mənasında izah edir. O, qeyd edir ki, su, qar, buz kimi şeylərlə soyudulur, sonra içinə ədviyyat vurulur, soyuq yemək qismində yeyilir. “Divan”ı tərcümə edənlər bu sözü müxtəlif cür oxumuşlar. Bu sözün yazılışı və oxunuşu Bəsim Atalayı tərəddüdə salmışdır. O, sözün “litü” və ya “latu” şəklində ola biləcəyi ehtimalı üzərində durmuşdur. Salih Mütəllibov isə ərəb əlifbası ilə bu sözü “latu” şəklində vermiş, transkripsiya etmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər “litü” kimi oxumuş və transkripsiya etmişlər. Çinlilər isə bu sözü ərəb əlifbası ilə “letu”, latın əlifbası ilə “letü” şəklində vermişlər. Hüseyn Düzgün həmin sözü “ləntü” şəklində oxumuşdur. Lakin bu variant bu baba uymur, “n, yaxud t” artıqdır.

Mün - *“Şorba”* mənasında Mahmud Kaşğarının “Divan”ında işlənmişdir. Mahmud Kaşğari deyir ki, mən yağma ölkəsində eşitdim, *“şorba gətir”* demək əvəzinə *“mün gəldür”* deyirlər və əriştə şorbası gətirirlər. Bu sözdən onu anlayırlar. (123, 350) **Mün** sözü hazırda *çorba* anlamında müasir türk dillərində istifadə olunmaqdadır. Türkmən dilində *çorba* *“içine et, çök önüm və ş.m. atılın bişirilyən suvuk naxar”* anlamındadır. (123, 29) Azərbaycan dilində *mün* sözü *şorba* və *sup* mənalarında işlənir. İndi bu söz altay, xakas dillərində *mün*, yakut dilində isə *min* şəklindədir. (4, 208)

Sarmaçuk – Arxaikləşmiş xörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmur. Mahmud Kaşğari bu sözü “bir ərİştə növü” mənasında izah edir. Mahmud Kaşğari onu da qeyd edir ki, “bu ərİştənin xəmiri noxud boyda kəsilərək bişirilir, xəstələrə və zəiflərə verilir (133, 498)

Sinçü – Arxaikləşmiş çörək növünün adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari bu sözü “lavaşla könbə arasında bir çörək növü” mənasında izah edir (123, 414)

Sımsımrak – Arxaikləşmiş bir yemək növünün adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari “Divan”ında bu yeməyin hazırlanma reseptini belə verir: baş (yəni kəllə) qaynadılıb bişirilir, sonra xırda-xırda doğranaraq bir qaba qoyulur, ədviyyat vurulur və üstünə köhnə yoğurt tökülür. Bir müddət beləcə saxlanılır, daha sonra yeyilir. (cigilcə) (19, 141)

Söklüncü – Arxaikləşmiş yemək adıdır. Bu söz Kaşğarının “Divan”ında “kabab” mənasında izah edilmişdir. Salih Mütəllibov bu sözü “qovurma” kimi çevirmişdir (19, 227)

Soğut - Arxaikləşmiş yemək adıdır. XI əsrdə “*soğut*” sözü iki mənada işlənmişdir. Mahmud Kaşğari omonim kimi işlənən hər iki sözü qeydə almışdır: *1) turşumuş süddən tutulan pendir. Karlukca; Düyü, ət və ədviyyatla doldurulmuş bağıracaq yeməyi, bumbar dolması* (133, 363)

Surut – Bu qida məhsulunun adı arxaikləşmişdir. Mahmud Kaşğari yazır ki, buğda başaqlarındakı dənələr bərkiməzdən əvvəl başaq alovda ütülür, sonra döyülərək yeyilir; sütül etmə, ütmə. (133, 372)

Şorba – Ətlə bişirilmiş sulu yemək mənəsindədir. Qovrulmuş soğana tomat və ya pomidor vurulur, başqa qabda qaynanmış ət ora əlavə olunur. Bişirilmiş noxud və kartof da əlavə edilərək duz, istiot və başqa ədvalar vurulur. Bu xörək həm təzə ət, həm də qovurma ilə bişirilə bilər. Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində “*şorva*” şəklində də işlənir. Türk dillərində bu söz *şorba/çorba* formasında işlənir. XI əsrdə şorbaya *mün* də deyirmişlər. M.Kaşğari yazır ki, mən yağma ölkəsində eşitdim, “*şorba gətir*” demək əvəzinə “*mün gəldür*” deyirlər və ərİştə şorbası gətirirlər. Bu sözdən onu anlayırlar (133, 350).

Şorba sözü Türkiyə türkcəsində **çorba**, Azərbaycan türkcəsində **şorba**, başqırd türkcəsində **aş**, **hurpa**, qazax türkcəsində **şorpa**, **köye**, qırğız türkcəsində **şörpo**, **çorpe**, özbək türkcəsində **şorve**, tatar türkcəsində **şulpa**, türkmən türkcəsində **çorba**, uygur türkcəsində **şurpa**, **şorva** (136, 138-139) formalarında işlənir.

Talkan – Arxaikləşmiş yemək adıdır. “Qovud” mənasında Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində işlənəlməkdədir. Mahmud Kaşğari bu sözün aşağıdakı beytdə işləndiyini göstərmişdir:

*“Oğlum, ögüd alğıl, bilginsizliğ kitər,
Talkan kiminq bolsa, anqar pəkməz katar”.*
*Oğlum, öyüd al, biliksizliyi dəf elə,
Kimin qovudu olsa, ona bəkməz qatar.*

(Ey oğul, öyüd al, özündən avamlığı, cəfaləti uzaqlaşdır, bil ki, qovudu olan şəxs ona bəkməz qatar, ağılı olan adam öyüdü qəbul edər) (133, 432)

Tokuç – Arxaikləşmiş çörək növünün adıdır. Mahmud Kaşğari bu sözü “çörək” mənasında izah etmiş və göstərmişdir ki, bu söz “tök ər” sözündən alınmışdır; “tox adam” deməkdir. Çörək adamı doyurduğu üçün belə deyilmişdir (8, 364)

Toğrıl – Arxaikləşmiş yemək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Mahmud Kaşğari bu sözün kəncəkə “ət və ədviyyat doldurulan bağırsağ; kolbasa” mənasında izah etmişdir.

Top – Müasir dialekt və şivələrimizdə işlənir. Yemək növünün adıdır. Mahmud Kaşğari bu yeməyin hazırlanması reseptini belə vermişdir: buğda suda qaynadılır, arpa xəmiri ilə yoğrularaq bir keçəyə sarınır, isti bir yerə qoyulur, yetişdikdən sonra yeyilir (133, 335)

To – Arxaikləşmiş içki adıdır. Mahmud Kaşğarinin “Divan”ında “bulamac kimi bişirilən bir un” anlamında izah edilmişdir. Kaşğari qeyd edir ki, bir qaba qoyularaq turşudulur, sonra içilir (19, 199) Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz müşahidə edilmir.

Tutmac – Şamaxı, Quba dialektlərində və Göyçay şivəsində bu söz “*xəmir, əvəlik və lobyadan bişirilən xörək*” mənasında işlənir: -*Tutmacın* xəmirin yoğurdun

(Şamaxı); -Anam *tutmac* bişirədi (Quba);-Gedək bizə *tutmac* yeyək (Göyçay).(137, 391)

Bu sözün əsasında “**tut**” feili dayanır. Morfologiyaya aid dərs vəsaitlərində “-**mac**” şəkilçisinin “-**ma**” və “- **c**” komponentlərindən ibarət olduğu göstərilir və qeyd edilir ki, “-**c**” şəkilçisi isimdüzəldən –**ma**, - **mə** şəkilçisindən sonra da işləyə bilər və bu hallar xörək adlarında daha çox müşahidə olunur: *qırmac, döyməc* və s. Tutmacı türklərin ən məşhur yeməyi kimi təsvir edən Kaşğari onu İskəndərin icad etdiyini yazmışdır. Ehtimal ki, bu bizim sevə-sevə yediyimiz xəngəldir. Ancaq bu tutmac indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. “Bir çöp tutmac” bunu göstərmiş olmalıdır. Tutmacın qatıq (qurut) və sirkə ilə yeyilməsi, çox kalorili olması, gec həzm edilməsi, adamı uzun müddət tox saxlaması və yanağını qızartması onun məhz xəngəl olduğunu göstərir. Ancaq “Divan”da tutmacın suyunun da içildiyi barədə qeyd var. Bunun izahı belə ola bilər: indi aş bişirilərkən düyü süzüləndən sonra onun suyu soyuqdəyməyə qarşı təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Demək, tutmacın süzülən suyu da atılmır, yeməyin üstündən içilirdi (133, 504)

Tutmaş – “*Xörək növü*” mənasında Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər şivəsində işlənir. (10, 385) “**Tutmaş**” sözünün əsasında “**tut**” feili dayanır. Sözün sonunda işlənən “-**maş**” şəkilçisi türk dillərində “-**mac**” morfeminin dialekt və şivələrdəki “-**c-ş**” fonetik variantlarında olan formasıdır. Azərbaycan dilinin qə-dim dövrlərində bu şəkilçi ilə *dökməc, bulamac, bozlamac, unac* və s. yemək və xörək adları düzəldilmişdir.

Mahmud Kaşğari yazır ki, tutmac türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək Zülqərneyndən qalmışdır. Belə icad edilmişdir: Zülqərneyn zülmətdən çıxdıqdan sonra azuqəsi azalmış, yanındakılar ona “bizi tutma ac”, yəni bizi ac saxlama, yolumuzu aç, yurdumuza yuvamıza qayıdaq kimi sözlər söyləmişlər. Zülqərneyn də alimlərlə məsləhətləşmiş və bu yeməyi icad etmişdir. Bu yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, çətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir. Türklər bu yeməklə tanış olanda ona “tutmaç” demişlər. Əsli

“tutma aç” dır, iki əlif birdən atılmışdır, “özünü ac tutma, bu yeməkdən bişir, ye” deməkdir (133, 442)

Uğut – İçki adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz müşahidə edilmir. “DLT”-də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər “buğda içkisi” yerinə, “buğda şərabı” yazmışlar (133, 124). M.Kaşğari yazır ki, “uğut” içki çəkilən bir xəmir növünün adıdır. Resepti: müxtəlif otlar bir yerdə isladılır, arpa unu ilə qarışdırılıb yoğrulur, əmələ gələn xəmir fındıq boyda kəsilərək topa halda saxlanır və qurudulur. Ortaya çıxan maya arpa ilə birlikdə ayrıca xaşlanan buğdanın üzərinə (bir batman buğdaya əzilmiş bir fındıq dənəsi nisbətində ufalanaraq) səpilir. Bundan sonra bu buğda təmiz bir şeyə bükülərək yetişməsi (yəni acıması, qıvcırması) üçün 3 gün bir yerdə saxlanır. 3-cü gün küpə tökülür, daha yaxşı yetişməsi üçün 10 gün də küpdə saxlanıb mayalandırılır. 10 gün sonra onun üstünə su əlavə edilir, süzülür və içki əldə olunur. “Buğda içkisi” bax budur (133, 123-124) Tərcümə prosesində “uğut” sözünü Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər belə çevirmişlər: “Pivə istehsalında istifadə olunan bir maya” (133, 123)

Uva – Yemək adıdır. Arxaikləşmiş qida məh-sulunun adıdır. Mahmud Kaşğari bu yeməyin hazırlanma reseptini belə vermişdir: düyünü bişirib soyuq suyu qoyur, suyunu süzüb içinə şəkər qatır, boyat halda yeyirlər (133, 154)

Uxak – Tarixən şərbətə bənzər içki növünün adı olmuşdur. Arxaikləşmiş leksik vahid olub, bu söz M.Kaşğari tərəfindən belə izah edilir: “qaysını sıxaraq əldə olunan şirə. Bundan şərbət hazırlanır” (133, 181)

Udhıtma – Bu qida məhsulunun adı arxaikləşmişdir. M.Kaşğari bu sözü “süzmə, yəni pendir” mənasında izah etmişdir (133, 199)

Ülüş – Yemək növünün adıdır. Yuxanın və ya lavaşın arasına halva qoyulmaqla hazırlanır. Bu söz “**ülüş**” formasında Salyan, Quba dialektlərində, Sabirabad şivəsində “*arasına halva qoyulmuş yuxa, lavaş*” mənasında “*ürüş*” şəklində isə Ağdam, Şuşa şivələrində həmin mənada işlənir: - Qəbrsandıqda ürüş verdilər camata (Salyan); -Qoşunuz bizə bir *ülüş* halva verdi (Sabirabad); -Yas yerində həriyə bir *ürüş* halva verdilər. (Şuşa); -Yanı o xərtənə ölü oldux kun, bir *ürüş* halvanı da yeə bilmədix? (Ağdam) (137, 399) Qərbi Azərbaycanın Qarakilsə

şivəsində **“ülüş”** sözü **“hay”** mənasında işlənir. Qədim türk dilində **“ülüş”** sözü işlənmişdir və **“pay, hissə”** mənasını bildirir (133, 132). **“Ülüş”** sözü müasir dilimizdə işlənən **“pay-pülüş”** qoşa sözünün tərkibində öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Fikrimizcə, qədim türk dillərində **“ülüş”** sözü **“ülütmək, udmaq, yemək”** anlamlarında işlənmişdir. **“Ül”** və **“-üş”**, yəni **kök+şəkilçi** modeli əsasında yaranmış bu sözün şəkilçi komponenti tarixi dövrlərdə olduğu kimi, müasir dilimizdə də feillərin kökünə artırılaraq hərəkətin adını bildiren isimlər düzəltməyə xidmət göstərir. Məs: **gülüş, uçuş, baxış, görüş** və s. **“Ülüş”** sözü Mahmud Kaşğarının **“Divan”**ında **“ülük//ülüğ//ülüt”** şəkillərində işlənmiş və **“pay, hissə, nəşib, xalq arasında təqsim”** mənalarında olmuşdur. Məs.: **“ülüş: budun (xalq) arasında pay ayırmaq”** (133, 132). **“Ülük – hissə, pay, qismət”** (133, 140) **“Bilik kişi ara ülüklüğ ol”** = bilik adamlar arasında bölüşdürülmüşdür” (133, 486)

“Ülüş” sözü Əhməd Yəsəvinin **“Divani hikmət”** əsərinin dilində də işlənmişdir.

Ügrə - Arxaikləşmiş leksik vahiddir. Mahmud Kaşğari bu sözü belə izah edir: Tutmaca bənzər əriştə şorbası. Tutmac daha sulu olur (133, 185)

Yala- Arxaikləşmiş çörək adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilmir. Kaşğarının **“Divan”**ında bu söz haqqında aşağıdakı məlumatlar verilmişdir: **“Yala : çörəyin, lavaşın bir növünə “yalaçı yuğa” deyilir. Çox incə olduğu üçün toxunan kimi öz-özünə qırılan çörəyə belə deyilir. Adam çörəkçini “bunu sən qırdın” deyə ittiham edə bilər. (19, 30) Mahmud Kaşğari bu sözün omonim qarşılığını da qeydə almış və “yala” sözünü “töhmət, ittiham, birinin haqqında pis zəndə olmaq” anlamında izah etmişdir (19, 29)**

Yalaçı – Arxaikləşmiş çörək adıdır. Mahmud Kaşğarının **“Divan”**ında bu söz **“lavaşın bir növü (yalaçı yuxa)”** mənasında izah edilir (19, 38)

Yavğan – **“Yavan”** formasında bu söz Müasir Azərbaycan dilində işlənərkəndədir. Mahmud Kaşğari bu sözü **“yavan, yavğan aş = yavan aş, içində ət olmayan yemək”** mənasında izah etmişdir (19, 39)

Yuxa – **“Yayma və nazik çörək”** mənasında Cəbrayıl və Şuşa şivələrində işlənir: - Minbaşılı ununna yaxşı yuxa bişir; Mən bir öynədə iki **yuxadan** çox yeyəmmərəm. (Cəbrayıl) (137, 249) Bu söz Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və

Qarakilsə şivələrində “*sacda bişirilən lavaş*” (Çəmbərək) və “*nazik*” (Qarakilsə) mənalarında işlənir. (139, 417) “Yuxa” sözünü Mahmud Kaşğari “yuğa” şəklində qeydə almış, “yuxa, lavaş” mənasında olduğunu göstərmişdir. “DLT”də deyilir ki, bu söz baba uyğun deyil, uyğun olması üçün “yuvğağ” olması lazımdır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu “yuvğa” kimi oxumuşlar, ancaq bu oxunuş da baba uyğun deyil. Uyğurlar sözü “yuğa” kimi yazmış, ancaq baba uyğun olmadığı barədə müvafiq qeyd vermişlər. Çincə tərcümədə bu haqda nə isə bir qeyd var (19, 31) Kaşğarinin “Divan”ında bu sözün “yuvka”, “yupka” fonetik variantları da qeydə alınmışdır. “Lügət”də deyilir: yuvka: hər şeyin incəsi, zərifi; yuxa, lavaş. Bu məsələdə də işlənmişdir: Anası tevlük, yuvka yapar, oğlu tətuk, koşa kapar = anası bicliklə lavaşı nazik, incə yapar, oğlu isə tətuk, diribaş olduğu üçün qoşa-qoşa qapar (anası uşağı aldatmaq üçün bicliklə çörəyi incə yapar, oğlu isə zirək olduğu üçün çörəyi iki-iki qapar). Bu söz iki hiyləgərin qarşılaşması zamanı deyilir.

Yupka: yuxa. Bu söz “f” ilə deyilir. “P” hərfi “f” hərfinin yerində işlənir. Bu xüsusiyyət ərəbcəyə də məxsusdur (19, 36)

Yörkəməc – Arxaikləşmiş yemək adıdır. Mahmud Kaşğari “Divan”ında bu yemək növünün reseptini belə verir: “işkənbə və bağırsağ incə-incə doğranır, bağırsağ içərisinə doldurulur, bişirilərək, yaxud qızardılaraq yetilir (19, 54)

Beləliklə, türksistemli dillərin doğmalığını, onların maddi nemətlər yaratma, qidalanma mədəniyyətinin yaxınlığını, qohumluğunu sübut etməkdə Kaşğari “Divan”ı misilsiz rola malikdir. Tarixi-müqayisəli təhlil göstərir ki, qida məhsullarının adlarının yaradılmasında və işlədilməsində türk xalqları bir xətdə birləşirlər.

III fəsil

Divanın morfoloji xüsusiyyətləri

“Divan”da isimlərin əksi. “Divan”da isimlərin quruluşca növləri, lüğəvi mənə qrupları, ona aid kəmiyyət və hal, mənsubiyyət kateqoriyaları zəngin nümunə və izahlarla təmsil olunmuşdur. Abidənin dilində ismin quruluşca üç növünə rast gəlirik: sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlər.

“Divan”da bir kökdən ibarət olan bir və iki hecadan ibarət sadə isimlər çoxluq təşkil edir. əs: ət, ər, at, ot, aba = ayı, aba=aha, adhus=dost, yoldaş, akın=sel, axıntı, ütüg və s. Morfoloji yolla, sadə isimlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla yaranan düzəltmə isimlərdə ksmiyyətlə çoxluq təşkil edir. Bunları aşağıdakı kimi (lüğəvi mənə növləri ilə birgə) nəzərdən keçirə bilərik:

1) İkivariantlı isim düzəldən şəkilçilər abidənin dilində - ç₁, - ç₂: akın ç₁=axınç₁, gecə düşməyə başgün edən əsgər; ət+ç₂=qəssab; ət+mək=ç₂= çörəkç₂; tarıg+ç₁=əkin+ç₁ və s. Müasir türkcələrdə - c₁, - ç₂ şəkilçisi dörd variantda işlənir, Kaşğari dönəmindəki varinatla fərqlilik yaradır. Kaşğari dönəmində olduğu kimi bu şəkilç₂ çağdan türk dillərində peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirir.

- Daş, - dəş ikivariantlı şəkilçilər vasitəsilə qohumluq münasibəti bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirilir. Məs: kanq+daş=ata bir qardaş; əmik+dəş süd qardaşı və s. Kaşğari dönəmindən frəqli olaraq bu düzəltmə şəkilçinin – dəş forması müasir türkcələrdə müşahidə olunmur – daş şəkilçisi əksər türkcələrlə çıxış edərək qohumluq münasibəti ilə bərabər, mənəvi yaxınlıq bildirən sözlər yaradır. Məs: sırdaş (türk dili), sırdaş (Azərbaycan), sırdaş (qazax), sırdaş (qırğız), sürdāş (özbək), sırdaş (türkmən), sırdaş (uyğur) (19, 224-225).

İkivariantlı –dəm, - təm şəkilçisi vasitəsi ilə mənəvi keyfiyyət bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirilmişdir. Məs: ər+dəm=fəzilət, ərđəm; bir+təm=bir yolluq, bir dəfəlik. kaşğari dönəmində az miqdarda isim düzəldən bu şəkilç₂ müasir

türkcələrdə başqa nitq hissələri düzəltməyə xidmət edən morfoloji göstərici qismində çıxış edir.

İkivariantlı – lağ, - lək şəkilçisi müasir türkcələrdə olduğu kimi Kaşğari dönəmində də məkan mənalı isimlərin düzəlməsinə xidmət etmişdir. Məs: tarığ+lağ=tarla, əkin yeri; yay+lağ=yaylaq; qış+lağ=qışlaq və s.

2) Dördvarinatlı düzəltmə isim əmələ gətirən şəkilçilər çoxluq təşkil edir və onlar təxminən aşağıdakıları əhatə edir: - lık, - lik, luk, - lük şəkilçisi mücərrədlik, zaman, vəziyyət, keyfiyyət mənalı ifadə edən isimlər yaratmağa xidmət edir. Məs: akı+lık=cömərdlik; kohuk+luk=ziyafət, qonaqlıq; çiçək+lik=çiçəklik; bitik+lik=yazı ləvazimatı və s. İsim düzəltməyə xidmət göstərən bu şəkilçi çağdaş türkcələr üçün də universaldır.

3) – lığ, - liğ, - luğ, - lüğ şəkilçisi ümumtürk dilləri üçün səciyyəvi olan – lı, - li, - lu, - lü şəkilçisindən törənməsi tarixi qrammatika kitablarında birmənalı şəkildə təsdiq olunmuşdur və “Divan”da həmin şəkilçinin funksiyasına uyğun vəzifə yerinə yetirir. Məs: at+lıq=atlı; boyun başçısı; kəpəz+lig=pambıq sahibi, pambığı olan; söqüt+lüğ=söyüdü olan, söyüd sahibi; konuk+luğ=qonaqlı-qaralı və s.

Dördvarinatlı – ını, - inc, - unc, - ünc şəkilçisi vasitəsilə mücərrəd anlayışlar bildirən düzəltmə isimlər əmələ gətirilir. Məs; səv+ını=sevinc; ög+ünc=öyünc və s. İsim düzəldən bu şəkilçi çağdaş türkcələrdə də həmin funksiyayı yerinə yetirir. Məs: sev+inc (türk və Azərbaycan); süyünlüç (qırğız); sevinc (özbək), söyünün (tatar), söyünç (türkmən), süyünç (uyğur) (137, 766-767). Çağdaş türkcələrdə olduğu kimi Kaşğari dönəmində də dördvarinatlı – ış, - iş, - uş, - üş şəkilçisi vasitəsilə feildən isim düzəldilmişdir. Məs: bık+iş=baxış; ül+üş=bölüşdürmə; koş+uş=qucaqlaşma və s.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, abidənin dilində də dördvariantlı – ım, - im, - im, - üm şəkilçisi vasitəsilə feil kökündən düzəltmə isimlər əmələ gətirilmişdir. Məs: sağ+ım=saqım; öl+üm və s. Ümumtürk dillərində tarixən işlənmiş “ölüm” sözünə baxsaq, onun işlənmə mənzərəsini bu cür görə bilərik: öl+üç (türk və Azərbaycan), ilim (başqırd), ölüm (qazax və qırğız), ölüm, ülim (özbək, tatar, türkmən, uyğur) (137, 626-627).

Dördvariantla – ın, - in, - un, - ün şəkilçiləri ilə düzələn xeyli isimlər qeydə alınmışdır ki, bunlar çağdaş türkcələrlə eyniyyət təşkil edir. Məs: ak+ın=axın; tüg+ün və s. “Tügün” düzəltmə ismi çağdaş Türkiyə türkcəsində heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan “Divan”dakı formada işləndiyi halda, Azərbaycan dilində toy-düyün“ qoşa sözünün tərkibində “g-y” samit əvəzlənməsi ilə çıxış edir. “Divan”dakı “ak+ın” sözü Türkiyə türkcəsində həmin qədim formada “ak+ın” işləndiyi halda müasir Azərbaycan türkcəsində “ax+ım” (k-x) fonetik tərkibində çıxış edir.

Abidənin dilində - it, - it, - ut, - üt şəkilçisi feil kökündən isim yaradır. Məs: sığ+it=ağlama, sızlama, sıtqama; ög+üt=öyüd, nəsihət və s. “Divan”dakı “gö+üt” sözünün müasir türkcələrdə işlənmə mənzəəsi belədir: ögüt (türk), öyüd (Azərbaycan), ügit-nüşihət (başqırd), ögit (özbək), ügit-nəisiyyhät (tatar), öovut(türkmən), ögüt (uyğur) (137, 624-625).

Kəmiyyət kateqoriyasının əksi. İsmə aid morfoloji kateqoriyalardan biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır və bu morfoloji kateqoriya “Divan”da – lar, - lər, - an, - ən şəkilçiləri vasitəsilə reallaşdırılır. Mahmud Kaşğari cəmlilik bildirən bu şəkilçilərdən – ın, - ən morfemini dönəmin türk illəri üçün məqbul soymur, doğrudan görkəmli lüğətçi bu fikrində olduqca haqlıdır, çünki bu morfem ərəb-fars dillərindən türkcələrə keçmiş və - lar, - lər şəkilçisi ilə sinonim varinatlar kimi işlənmişdir. Məsələn abidənin dilində ər sözü həm ər+ən, həm də ə+lər şəklində işlənir. Türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində Azərbaycan dilində **-lar, -lər** şəklində işlənən kəmiyyət kateqoriyasının əsas göstərici hesab olunan bu morfem tarixin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində **-lar, -lər** kəmiyyət kateqoriyasının aşağıdakı fonetik variantlarda işlənir və bu variantların əksəriyyəti türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində müşahidə olunur və bunları aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

dl > dd: arvaddar > arvadlar (Quba, Dərbənd dialektləri), buluddar > buludlar (Quba dialekti), yazdar > yazlar (Şəki dialekti), kənddəri > kəndləri (Qazax, Gəncə, Çəmbərək dialekt və şivələri), seyiddər > seyidlər (Naxçıvan,

Ordubad, Qazax, Çəmbərək, Meğri dialekt və şivələri) və s. **zl > zz:** qızzar > qızlar, qazzar > qazlar (Bakı dialekti) sözzəri > sözləri, qızzarı > qızları (dialekti), bizzər > bizlər, gündüzzər > gündüzlər, gözzərim > gözlərim, ildızzar > ulduzlar (Naxçıvan dialekti), öküzzər > öküzlər (Naxçıvan, Qazax dialektləri), əzizzər > əzizlər, mərəzzər > mərəzlər, kəhrizzər > kəhrizlər, xoruzzar > xoruzlar (Təbriz dialekti). **rl > rr:** dəftərrər > dəftərlər, narrar > narlar (Quba dialekti), əsgərrər-əsgərlər (Naxçıvan, Ordubad dialektləri), sərkərrər > sərkərlər (Dərbənd dialekti), qatırrər > qatırlar (Çəmbərək, Meğri şivələri), yerrər > yerlər, pənırrər > pəndirlər, duvərrər > divarlar, həsırrər > həsirlər, mağərrər > mağarlar, ayğırrər > ayğırlar (Təbriz dialekti).

nl > nn: dünənnəri – dünənləri (Qazax, Çəmbərək dialekt və şivələri), gəlınnər > gəlinlər (Bakı, Qazax dialektləri, Çəmbərək şivəsi), heyvannar > heyvanlar (Quba, Naxçıvan, Çəmbərək, Ordubad dialekt və şivələri), pəhlıvannar > pəhləvanlar, gəlınnər > gəlinlər (Quba, Dərbənd dialektləri), illannar > ilanlar, xırmannar > xırnanlar, bilənnər > bilənlər, tanıyannar > tanıyanlar (Şəki dialekti), qarınnarı > qarınları, çalannar > çalanlar, görənnər > görənlər, aparsınnar > aparsınlar (Qazax dialekti, Çəmbərək şivəsi), qoyunnar > qoyunlar, gələnnər > gələnlər (Quba, Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Çəmbərək dialekt və şivələri), insannar > insanlar, dünənnəri > dünənləri, əkinnər > əkinlər, onnar > onlar (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək dialekt və şivələri), şənnıklər > şənliklər, bınnar > bunlar (Naxçıvan dialekti), çobannar > çobanlar, aparsunlar > aparsınlar, qoyunlar > qoyunlar, diyənlər > deyənlər (Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Çəmbərək dialekt və şivələri), oğlannar > oğlanlar (Naxçıvan, Meğri, Ordubad, Qazax, Dərbənd, İraq, Çəmbərək dialekt və şivələri), çıbınnər > çıbinlər

(İraq), günnər > günlər (Dərbənd, Meğri dialekt və şivəsi), yannar > yanlar (Meğri şivəsi), qoyunnar > qoyunlar, heyvannar > heyvanlar (Təbriz dialekti), gələnnər > gələnlər, qadınnar > qadınlar (Qazax, İraq, Çəmbərək dialekt və şivələri) və s.

şs > şş: gülüşşürlər > gülüşşünlər (Borçalı şivəsi).

zl >zd: bizdər > bizlər (Quba, Naxçıvan dialektləri), üzdəri > üzləri (Quba dialekti), gündüzdər > gündüzlər (Quba, Şəki dialektləri), xoruzdar > xoruzlar (Şəki dialekti), sözdəri > sözləri (Qazax, Gəncə, Çəmbərək, Basarkeçər dialekt və şivələri), süzdər > sizlər, üzdər > üzlər (Dərbənd dialekti), özdərinin > özlərinin, muraddar > muradlar > murad, arzu, nifrət (İraq dialekti), qızdar > qızlar (Quba, Dərbənd, Qazax, Meğri, Çəmbərək, İraq dialekt və şivələri), düzdər > düzlər (Dərbənd, Meğri, Çəmbərək dialekt və şivələri), qızdar > qızlar (Bakı, Şəki, Naxçıvan dialektləri), sözdər > sözlər (Naxçıvan dialekti), özdəri > özləri (Naxçıvan, İraq, Meğri, Çəmbərək), aşıbazdar > aşıbazlar (Borçalı şivəsi) və s.

tl >td: işdər > işlər (Qazax, Gəncə, Basarkeçər, Çəmbərək dialekt və şivələri), arvatdar > arvadlar (Qazax,

Gəncə, Naxçıvan, İraq, Basarkeçər dialekt və şivələri), bayatdılar > bayatlılar, söhbətdər > söhbətlər (İraq), işdər > işlər (Meğri, Çəmbərək şivələri), səbətdər > səbətlər (Naxçıvan, Təbriz, İraq, Çəmbərək dialekt və şivələri), sahatdar > saatlar (Təbriz dialekti), atdar > atlar, işdər > işlər (Təbriz, Çəmbərək, Borçalı dialekt və şivələri), otdar > otlar (Quba, Şəki, Dərbənd dialektləri), qəzətdər > qəzətlər (Quba dialekti), qiymətdər > qiymətlər (Şəki dialekti) və s.

şl >şd: qardaşdar > qardaşlar, qaşdarın > qaşların (Şəki dialekti), daşdar > daşlar, yoldaşdar > yoldaşlar (Qazax, Çəmbərək, Borçalı dialekt və şivələri), daşlar > daşdar, yoldaşdar > yoldaşlar (Qazax, Çəmbərək dialekt və şivələri), quşdar > quşlar (Quba, Dərbənd, İraq, Qazax, Təbriz, Çəmbərək, Meğri dialekt və şivələri), dişdərım > dişlərim (Naxçıvan dialekti), quşdar > quşlar, başdar > başlar, qardaşdar > qardaşlar, işdər > işlər (Dərbənd dialekti), quşdar > quşlar, dişdər > dişlər (Meğri dialekti), döşdərdə > döşlərdə (Çəmbərək şivəsi), lavaşdar, işdər > işlər, döşdər > döşlər, qaşdar > qaşlar (Borçalı, Çəmbərək şivələri) və s.

sl >sd: səsdər > səslər, mirasdar > miraslar (Dərbənd dialekti), yıldızlar > ulduzlar (Borçalı şivəsi) və s.

ml > mm: adamlar > adamlar (Qazax, Şəki dialektləri), damnar > damlar (Qazax dialekti), damnar > damlar, üzümner > üzümlər, güzəmnər > güzəmlər (Təbriz dialekti) və s.

md > mn: qollarımnan > qollarımdan (İraq dialekti). **rl > ll:** alıllar > alırlar, gəlillər > gəlirlər, billilər > bilirlər (Bakı dialekti), yazıllar > yazırlar, billələr > bilərlər, görəllər > görərlər, təkəllər > təkərlər, diyəllər > deyərlər, gələllər > gələrlər, qurudallar > qurudarlar, yiyəllər > yeyərlər, qurutallar > qurudarlar, yiyəllər > yeyərlər, çəkəllər > çəkərlər. Vurallar > vururlar (Qazax dialekti), gidəllər > gedərlər, gətirəllər > gətirərlər, yandırallar > yandırurlar, örtəllər > örtərlər, qatallar > qatarlar, çıxardallar > çıxardurlar (Quba dialekti), diyillər > deyirlər, döyüllər > döyürlər, qazıllar > qazırlar, düşəllər > düşərlər (Şəki dialekti), alallar > alurlar (Quba, Şəki dialektləri), ülküzdəllər > hürküdələr, hörüllər > hörürlər, üydöllər > üyüdürlər, gezəllər > gəzərlər, əkəllər > əkərlər (Qazax dialekti), tutullar > tuturlar, sancıllar > sancırlar, qızıllardı > qazırlardı, içəllər > içərlər, buraxmıllar > buraxmırlar (Qazax, Çəmbərək dialekti, şivəsi), oturallar > oturlar, geyəllər > geyərlər, yandırallar > yandırurlar, qalıllar > qalırlar, tikəllər > tikərlər, çalıllar > çalırlar, əkillər > əkirlər (Naxçıvan, Ordubad dialektləri), qəynədillər > qəynədirlər (Naxçıvan dialekti), qavırıllar > qovurullar (Ordubad), yatıllar > yatırlar, alılla > alırlar, qayıdılla > qayıdırlar, deyillə > deyirlər, yeyillər > yeyirlər, satıllar > satırlar (Dərbənd dialekti), alıllar > alırlar, açəllər > açərlər, açıllar > açırlar, baxıllar > baxırlar, biçəllər > biçərlər, qəynədirlər > qəynədirlər, dartıllar > dartırlar, diksinillər > diksinirlər, əzəllər > əzərlər, istəllər > istərlər, oxşullar > oxşayırlar, səpəllər > səpərlər, tanıllar > tanıyırlar, taxıllar > taxırlar, səpəllər > səpərlər, tikəllər > tikərlər, hörəllər > hörərlər (İraq dialekti), verillə > verirlər, köçüllə > köçürlər < köçürlər, qorxulla < qorxurlar, aparılla < aparırlar, batırılla < batırırlar, tyulla < tyurlar, qoyulla < qoyurlar, doyeller < döyərlər, gezəllər < gederlər, dəyeller < dəyəllər (Meğri şivəsi), əkəllər < əkərlər, uydollər < üyüdərlər, yumelər < yatarlar, qurollar < qurarlar, gorellər < görərlər (Çəmbərək şivəsi), alılla < alırlar, qalxılla <

qalxırlar, tərpaşillə < tərpaşirlər, olulla < olurlar, gülüllə < gülürlər, əzəllə < əzərlər (Təbriz dialekti) və s.

kl < ll: ollar < onlar (Naxçıvan dialekti, Çəmbərək şivəsi), bıllar < bunlar (Naxçıvan dialekti), bullar < bunlar (Çəmbərək, Meğri şivələri) və s.

r < m: saçıdar < saçlar, qaşdar < qaşlar (Bakı dialekti) və s. (132, 185-205).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fonetik hadisələrdən olan və -lar, -lər şəkilçilərində özünü göstərən assimlyasiya və dissimlyasiya hadisələri mühüm yer tutur və bu hadisələr Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Eyni zamanda bu hadisələr türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır.

Maraqlı cəhət budur ki, türkcələrin bəzilərinin ədəbi dillərində -lar, -lər morfoloji göstərici həm bu şəkildə, həm də -mar, -mər və digər fonetik variantlarda özünü göstərir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq: Yemekler yenmiş, tatlı bir söhbət başlamıştı (Türkiyə türkcəsi); Yeməklər yeyilmiş ,duzlu bir söhbət başlamışdı (Azərbaycan türkcəsi); Aşamlıktar ataldı, matur bir höjütiv başlandı (başqırd türkcəsi); **Tamaktargeldi**, kızıktü bir angeme bustaldı (qırğız türkcəsi); **Aşammlar** aşaldı, matur bir söyləşü başlandı (tatar türkcəsi); **Tamaktarelinip boldu**, sämimiy bir söhbət başlandı (uyğur türkmən); **Faqamlar iyildi**, sirin bir söhbət başlandı (türkmən türkcəsi) (61,1156-1157).

Oğuz qrupu türkcələri həm ədəbi dillərdən, həm dialekt və şivələrindən fərqli olaraq –lar, -lər morfoloji göstəricisi, qıpcaq qrupunun türkcələrinin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində l-m fonetik əvəzlənmələri ilə özünü göstərir. Deməli, oğuz qrupu türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji göstəriciləri **-lar, lər** (Azərbaycan), **-lar, -ler** (türkmən, türk), **-lar,|| -nar, nər** (qaqauz) şəkilçiləri, qıpcaq qrupu türk dillərinin isə **-tir, tər** morfemidir. Qıpcaq qrupu türkcələrdə bunların **-dar, dər, -zar, -zər** formalarına da təsadüf olunur. K. Bəşirov doğru olaraq göstərir ki, oğuz qrupu türk dillərində kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji göstəriciləri **-lar, -lər** (Azərbaycan), **-lar, -ler** (türk,

türkmən), *-lar*, */-nar*, *-nər* (qaqauz) şəkilçiləridir. Tam və ya yarımçıq assimilyasiya nəticəsində istər şifahi ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə kəmiyyət şəkilçisinin *-nar*, *-nər*; *-zar*, *-zər*; *-dar*, *-dər*; *rər,rər* və s. formaları yaranır. Bu bütün oğuz qrupu dillərinə, dialektlərinə və digər türk dillərinə, dialektlərinə və digər türk dillərinə əsas olan haldır: *oğlannar-oğlanlar*, *qızddarqızlar*, *acarrar < acarlar*(Azərbaycan); *günner*, *onnar*, *yıldızzar*, *gündüzder*, *qavırrar* (türkmen); *kadinnar*, *kızzar*, *sözder*, *anarrar* (türk);*stefanner*, *qezerrər*, *horozzar* (xoruz), *sovxozdar* (qaqauz) vəs.

Dialektlərdə bəzən *-lar,-lər* cəmlilik göstəricisi *-lan*, *lən* forması da ala bilər. R.Verdiyev qeyd edir ki, türkmən dilinin bir çox dialektlərində (Qaekin, Sarğk, Köklən, Nohur və s.) cəmdə olan söz hallanarkən yönlükdə *r* düşür, sözlər kitablan, adamlan, quşlan və s. formalar alır. Bu hal kumak və qaracay dillərində də özünü göstərir. Bu dillərdən yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarda *r* samiti düşür: atlar, atlanı, atlana və s.

V. Kombur *-lar* və *-lan* morfemlərinin eyni mənşəli, T. Kovalski isə “- lar” və müstəqil mənəli tənmini kəmiyyət ifadə edən söz adlandırır. Ə. Tanriverdiyə görə, *-lar*, *-lər* kəmiyyət şəkilçisi topluluq bildirən *-la*, və *-ar* morfemlərinin sintezi əsasında yaranıb: *la + ar = -lar, -lər* (140,165,4,189).

Səsdüşümü hadisəsi nəticəsində oğuz qrupu türk dillərinin bir çox dialektlərində *-lar,-lər* şəkilçisinin sonuncu samiti düşərək *-la,-lə* olur. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu hadisəni şərh edən M.Şirəliyev yazır ki, “və” səsinin düşümü bütün dialekt və şivələrimizə aid olan hadisədir. Bu hadisəyə həm kök və əsaslarda, həm də şəkilçilərdə rast gəlmək mümkündür (124, 201).

Azərbaycan dilinin Meğri və Zəngilan şivələrində oğlanma, keçilə, alılla, gəlillə, alsala, gəlsələ, balalım, öynəllə, saxlayılla, adamlan və s.

Türk dilinin cənub-qərb dialektində: *kğra*, *çiyła*, *çırakla*, *akışırła*, *dönüşürlə* və s.

Qaqauz dilininVulkanəşt dialektlərdə: *kğra*, *hayvanna*, *qediyla*, *sorurla* və s.

Türkmən dilinin Emud,Təkə, Saraq, Nohur, Qöklən dialektlərində: oqulla, qeçillə , yollo, berdile və s.

Türklərin həm ədəbi dillərində, həm də doalekt və şivələrində -lar,-lər cəmlik göstəricisinin mənşəyindən bəhs edən N.Dimitriyev belə ehtimala üstünlük verir ki, ola bilsin, bu şəkilçi vastəsilə III şəxsi ifadə edən –olar\\- olar əvəzliyindən törəmişdir. Şəkilçidəki “L“ səsi müəyyən assimliyasında və dissimilyasiya hadisələrində məruz qalsada bütün hallarda öz varlığına hifz edə bilir, lakin sonuncu R səsi haqqında bunu demək olmur. Bir çox türk dillərində bu səs tələffüz zamanı tamam düşür və -lar, -lər morfemi –la\\-le şəkilini alır: ağla (r), yer-le(r) və s. O,-lar, lər-ni fonetik variantlarından bəhs edərkən göstərir ki, bu şəkilçi yakut dilində daha geniş diapozana malikdir. Belə ki, bu dildə həmin şəkilçinin 16 tələffüz varianta mövcuddur. Ən az cəmi 2 variantla tip

Azərbaycan və türk (Türkiyə) dillərinə əsasdır, lakin buradaca müəllif əlavə edir ki, bu ədəbi və yazılı dildə belədir, dialektlərdə variant daha çoxdur.

Türkiyə tədqiqatçısı Zeynəb Qorxmaz qeyd edir ki, bəzi türkoloqların fikirincə, -lar, -lər feil düzəldən -la, -lə şəkilçisi ilə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi “ –r ” –nın birləşməsindən yaranıb, digərlərinə görə isə iki müstəqil(l+ar) cəm şəkilçisinin birləşməsindən yaranıb. Bu məsələyə münasibətdə bitərəf qalaraq şəkilçinin etimologiyasının türkologiyada qaranlıq olduğunu söyləyir. Möçölça ilə türkcəni müqayisə edərək Z.Qorxmaz bu nəticəyə gəlir ki, türk dillərində və dialektlərində işlənən kəmiyyət şəkilçilərindən biri də moğal (monqal) dilindən köçmə *t,et* şəkilçisidir: oğlut – oğullar, tarkat- tarkanlar, yılpuğut–igidlər, bulut – buludlar, tigit – tekinlər (şahzadələr)və s.

Yakutcadan misal gətirən müəllif göstərir ki, bu dildəki sözlərdə çoxluq şəkilçisi ardıcıl işlənir: *eretter* (erkəklər, ərənlər), *inetter* (kiçiklər), *kudittar* (qadınlar) və s. (113,223)

Yakut dilində -lar, -lər cəm şəkilçisinin variantlarında hesab edilən –tar,-tor,-ter (xotun–xotuttar, yolyollattar) formasına monqal bəşri hesab edən L. Xoritokov

yazır ki, monqol yazı dilində sonu *n, r*, ysamitləri ilə bitən sözlər cəmlənərkən həmin sözlər “t” cəmlilik elementi ilə əvəz olunur: *moqin – morit (atlır), nüxür – müxiüt (yoldaşlar), xotun-xotut (qadınlar)* və s. Əvvəllər işlək olan bu elementin sonralar tədricən öz məhsuldarlığının itirməsi ilə yeni bir cəmlilik şəkilçisinin fono variantlarından olan *-tar, tor, -ter* meydana gəlmişdir. Beləliklə, *toyottor (şahzadələr), xotyttar (qadınlar), kenqattor (qonaqlar) və s.* kimi sözlərdə ikiqat cəmlənmə (monqol + türk) baş vermişdir.

Beləliklə, oğuz qrupu türk dillərinin dialektləri ilə qacaq qrupu türk dillərinin dialektləri arasında cəmlilik bildirən *-lar, -lər* morfemində yalnız fonetik variantlar özünü göstərir və bu morfemin ifadə vasitələrinə görə inteqrasiyası tam və bütöv şəkildə eyniyyət təşkil edir. Gəldiyimiz qənaəti daha da əsaslandırmaq üçün türkçələrə aid mənbələrdən konkret sitatlar verməyi məqsədə müvafiq hesab edirik:

1) Başqırd türkcəsində cəmlilik: “Çöklük evinin başındakı ünsüz *l, d, z, t* ola bilər. Hangisi olaçağı kendindən öncə sese bağlıdır. Bunu su şəkildə formullaşdırmaq mümkündür.

- a) Ünlülərdən (seslülərdən) sonra: -lar, -lər.
- b) l, m, n, η sonra: dar, -där.
- v) r, v, y, z – den sonra : zar, -zər.
- d) b, ç, f, h, η, k, p,g, ğ, ş, t – den sonra : -tar, -tär.

2) Qazax türkcəsində cəmlilik: Kazak türkcəsində çoklar ekü ünsüz *l, t, d*, seslərindən biri ilə başlar. Bunlardan hangisinin hangi seslərdən sonra gəlməsi gerektiği aşağıda göstərilmişdir.

- a) Ünlülərdən , r, v, y -den sonra :-lar, -ler.
- b) l, m, n, η, z -den sonra: dar, -der.
- v) k, p, t, s, ş –den sonra :-tar, -ter.

3) Qırğız dilində cəmlilik kateqoriyasını morfemləri 12 şəkillidir : -lar, -ler, -lor, -lör, -dar, -der, -dor, -dör, -tar, -ter, -tor, -tör. 4) Tatar türkcəsində çoxluq şəkilçisi –lar, - lăr –dir:

bulular, kisilər, sərbələr, yaklar. Ancaq m, n, η

ünsürlərindən sonra çoxluq şəkilçisi - nar, - năr olarak gəlir.

5) Türkmən türkcəsində cəmlilik şəkilçisi –lar, - lăr – dir, ancaq dialekt və şivələrində öz şəkilçi fərqli fonetik variantlarda özünü göstərir.

“Divan”da ismin mənsubiyyət kateqoriyasının əksi. “Divan”da ismin mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri təxminən çağdaş türk dillərində olduğu kimidir. Belə ki, abidənin dilində ismin mənsubiyyət şəkilçiləri I şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə -m, samitlə bitən sözlərdə dörd variantlı -ım (atam+m, aş+ım), II şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə -nq (ata+nq), samitlə bitən sözlərdə dördvariantlı -ınq (aş+ınq), III şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə -sı, -si, samitlə bitən sözlərdə -ı, -i (ata+sı, aş+ı), I şəxsin cəmində saitlə bitən sözlərdə dördvariantlı -mız, samitlə bitən sözlərdə dördvariantlı – imiz (ata+mız, aş+ımız), II şəxsin cəmində saitlə bitən sözlərdə dördvariantlı -nqz, samitlə bitən sözlərdə dördvariantlı -ınqız, III cəmində saitlə bitən sözlərdə, həm də samitlərlə bitənlərdə -ları, -ləri (ata+ları, aş+ları) şəkilçiləri ilə düzəlir. Abidənin dilində bunlara aid zəngin nümunələr mövcuddur, lakin biz burada həmin şəkilçilərin müasir türk dillərindəki vəziyyətinə bir qədər geniş müstəvidə yanaşmağı zəruri bildik.

Qrammatik kateqoriyalardan olan mənsubiyyət türk dillərində və ya dialektlərində əşyanın kimə və nəyə mənsub, aid olduğunu bildirir və əsasən xüsusi morfoloji göstəricilərin köməyi ilə düzəlir. M. Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamət göstəricilərini aşağıdakı kimi verir: “Birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri əksər dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildə olduğu kimi, damaq və dodaq ahənginə əsasən dörd şəkildə ifadə olunur: *tək: -ım, -im, -um, -üm; cəm: ımız, - imiz, - umuz, - ümüz.*

Lakin Bakı, Şamaxı dialektlərində və İsmayıllı, Sabirabad, Şirvan və Salyan rayon şivələrində birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri əsasən ikivariantlıdır (damaq saitli); məs: *tək: -um,- im,- um,- üm; cəm: -ımız, -imiz, - umuz, ümüz*

Şərqi qrupu dialekt və şivələrində ikinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçiləri dördvariantlıdır: *-ın, -in, -un, -ün*. Qərb dialekt və şivələrində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərində olan *n*səsinə və (sağır nun) səsinə uyğun gəlir: məs : *-ın, -in, -un, -ün*. Qax rayon şivələrində və Dağıstanın Tabasaran rayonu şivələrində *n* səsinə *v* səsi uyğun gəlir; məs: *-ıv, -iv, -uv, -üv*. Bundan əlavə, Qax rayon şivələrində II şəxs mənsubiyyət *-ing, -ing, -ig* şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Şərqi dialekt və şivələrində ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri ancaq ikivariantlıdır (dodaq saitli: *-ın, -ün*)

Dialekt və şivələrimizdə ikinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərində daha çox müxtəliflik vardır. İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin işlədilməsinə görə dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırmaq olar:

1. Damaq ahənginə görə dörd variantda ifadə edilən mənsubiyyət şəkilçiləri: *-ınız, -iniz,-unuz, -ünüz* (Qazax, Gəncə, Qarabağ), *-ımız, -iniz, -unuz, -ünüz* (Zaqatala, Qax). Bu qrupa qərb dialekt və şivələri, İrəvan və Zaqatala,

Qax şivələri daxildir. İrəvan şivəsində *n* səsinə *y* səsi uyğun gəlir: *-ıyız, -iyiz, -uyuz, -üyüz*.

Qax rayonu və Dağıstanın Tabasaran rayonu şivələrində *n*səsinə *y* səsi :*-ıvız, -iviz, -uvuz, -üvüz*; Cəbrayıl şivəsində isə *n* səsinə *ğ* səsi uyğun gəlir: *-ığız, -igiz, -uğuz, üğüz* uyğun gəlir.

Özbək dialektlərində də mənsubiyyət şəkilçiləri ikinci şəxs cəmdə *-ıyız, -iyiz-köziyız, -öziyiz*; türk dilinin Urfa dialektində II şəxs cəm *-ıyız,-iyiz* mənsubiyyət şəkilçiləri ilə ifadə olunur: məs: *eviyiz,payamıyız (badamınız)*

2. Yalnız dodaq saiti ilə ifadə olunan ikivariantlı mənsubiyyət şəkilçiləri: **-üz, -üüz, -uz, -vuz, -vüz**. Buraya şərq dialekt və şivələri daxildir. Özbək dialektlərində **-vuz, uvuz** ancaq birinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçilərini ifadə edir.

3. Sözün ahənginə tabe olmayaraq bir şəkildə işlədilən mənsubiyyət şəkilçiləri **-uüz, -oöz, -iz** (Naxçıvan), **-uz, -üz, üz, -ooz, -uüz** (Şəki)

Mənsubiyyət şəkilçilərinin bir şəkildə - arxa sıra saiti ilə ifadəsinə əsas səbəb sağır **ŋ** səsinin düşməsi və burun samitinin əmələ gəlməsidir.

Bu qrupa Şəki, Naxçıvan, Ordubad dialektləri və Sabirabad rayonunun Kolanlı kənd şivəsi daxildir. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri qərb və cənub dialekt və şivələrində, Zaqatala-Qax şivəsində damaq və dodaq ahənginə əsasən dördvariantlı **-ı, -i, -u, -ü** Şəki, Şamaxı dialektlərində, İsmayıllı, Sabirabad, Şirvan və

Salyan rayonu ancaq damaq qanuna əsasən iki şəkildə **-ı, -i**; Bakı, Quba dialektlərində və Lənkəran şivəsində isə ahəng qanununa tabe olmayaraq, bir şəkildə **-i** ilə ifadə olunur” (124, 149-151)

M. Şirəliyevin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində saitle bitənlərdə mənsubiyyət kateqoriyası barədə söylədiyi fikirlər də xüsusi maraq doğurur. Alim yazır ki, bütün dialekt və şivələrimizdə mənsubiyyət kateqoriyası birinci şəxs təkdə **-m** şəkilçisi ilə ifadə olunur. İkinci şəxs təkdə əksər dialekt və şivələrimizdə mənsubiyyət şəkilçisi **n**, qərb və qismən şimal dialekt və şivələrində **ŋ**, Quba dialektində, Dağıstanın Tabasaran şivəsində, Qax rayonunun müəyyən şivələrində, Cənubi Azərbaycan və İraqdakı Kərküklərin dilində **-v** şəkilçisi ilə ifadə olunur; məs.; **atanŋ, nənənŋ** (əksər dialekt və şivələr), **atanŋ, nənənŋ** (qərb dialekt və şivələri), **atav, nənüv** (Quba, Tabasaran şivələri), **atav, nənəv** (Qax, Cənubi Azərbaycan, Kərkük).

Qərb, cənub dialekt və şivələrində, Zaqatala-Qax şivəsində birinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçiləri damaq və dodaq ahənginə əsasən dörd variantda **-mız,**

-miz, -muz, müz, şərq dialekt və şivələrində birinci və ikinci şəxs cəm iki variantda *-mız, -mizözünü* göstərir.

İkinci şəxs cəm mənsubiyyət *-nız, -niz, -nuz, -nüz* şəkilçiləri ilə yanaşı, qərb dialekt və şivələrində; *-nız, -niz, -nuz, -nüz*; ayırım və Cəbrayıl keçid şivəsində; *-ğız, -ğiz, ğuz, -ğüz*; İrəvan şivəsində; *-yız, -yiz, -yuz, -yüz*; şərq dialekt və şivələrində; *-vız, -viz, -vuz, -vüz*; Cənubi Azərbaycanda, Qax rayonu şivələrində; *-ız, -iz, -uz, -üz* şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs: *atanız, nənəniz, ataңыз, nənəңыз; atağız, nənəğiz, atayız, nənəyız, atöuz, nənəöz, atavuz, nənəvüz, atavız, nənəviz* və s.

E.Əzizov yazır ki, ikinci şəxs cəmdə - *ğız, -ğiz* mənsubiyyət şəkilçisinin müasir türk dilləri içərisində tatar, başqırd, qumuq və qaraçay-balkar dillərində təsadüf edilir. Başqırd ədəbi dilində bu şəkilçinin *ğız, -ğiz, -ğoz, -ğöz* (saitlə bitənlərdə), *-ığız, -eğez, -oğöz, -öğöz* (samitlə bitənlərdə) variantları özünü göstərir: balağız “balanız”, kəməğöz, “qayığınız”, “kılısığız” (qılınıcınız), öygöz “evimiz” (136, 163).

İkinci şəxs cəm mənsubiyyət şəkilçiləri Şəki dialektində və Sabirabadın Kolanlı kənd şivəsində bir şəkildə *-üz//öz* (Şəki), *-ö/üz* (Sabirabad, Kolanlı) ifadə olunur. Şəkinin Gəncəli məhəlləsində ikinci şəxs cəm dördvariantlı *-nız, -niz, -nuz, -nüz* özünü göstərir. Bundan əlavə, *ı, i* saitləri ilə bitən isimlər Şəki dialektində bəzən ikinci şəxs cəmdə *-ız*; Naxçıvanda isə *-uz, -iz* şəkilçilərini qəbul edir.

Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri qərb və cənub dialekt və şivələrində, Zaqatala-Qax şivəsində dörd variantda *-sı, -si, -su, -sü*; Şamaxı, Şəki dialektlərində, İsmayıllı, Sabirabad, Şirvan, Salyan şivələrində iki şəkildə *-sı, -si*; Bakı, Quba dialektlərində bir şəkildə (*-si*) özünü göstərir. Dialekt və şivələrimizdə analitik-sintaktik mənsubiyyət kateqoriyasının *menin // meni göz, senin, seni göz, honun // onu göz, məm gonax* (Şəki) şəkilçiləri də işlənir (124, 151-152).

Sahib-əşya ilə mənsub-əşya arasındakı aidiyyət əlaqəsini göstərən mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi ümumi mənzərəsi türkcələrin

dialekt və şivələrində də müəyyən fonetik fərqləri nəzərə almadan bu şəkildədir. Belə ki, mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərində I şəxsin cəminin mənsubiyyət göstəriciləri **-mız, -miz, -muz, -müz, -ımız, imiz, -umuz, -ümüz** şəklindədir. Ümumən türk dillərində I şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçiləri çoxvariantlıdır. Çoxvariantlılıq, əsasən, samit səslərin fərqlənməsi hesabına yaranır. Müxtəlif türk dillərində bu şəkilçinin **-ıvız, -ıvıs, vıs, -vız, -mız, -bit, -ıs** və s. variantları mövcuddur. Bütün türk dilləri üçün I şəxsin cəminə aid mənsubiyyət formantının arxetipini belə bərpa etmək olar: **ı (v) + ız (i) > vız > im + ız.**

Türk dillərindən kumık, qaraçay-bolqar, şor, Altay, qırğız, başqırd və tatar dilləri üçün **“b”** başlanğıcı (**vız**), uyğur dilində və özbək dilinin bəzi dialektlərində **v (vız)** başlanğıcı xarakterik olduğu halda, türk dillərinin bir çoxunda, o cümlədən oğuz qrupu türk dillərində **m (mız), biz** variantı sahiblənmişdir. A.P.Pomuluyeva türkmən dili danışığı materiallarına əsasən bu qənaətə gəlmişdir ki, müşahidə edilən halların təxminən 75 faizində **biz** və **bis**, yalnız 25 faizində **pis** variantından istifadə edilir. **Biz** və **pis** çox asanlıqla **bis** formasına keçə bildiyindən onu başlanğıc hesab etmək olar (140, 145).

Ümumtürk dillərinə aid mənbələrdə **“mənsubiyyət”** termini **“isim çekimi”** kimi adlandırılır və bu qrammatik kateqoriyası aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: Azərbaycan türkcəsində: təklik 1. və 2. Şahıslarla çokluk 1. Şahısdakı ekler təklikdir. Təklik 1. Şahıstā -at (ät) ekt; təklik ikinci şahısta – san (sän) eki, çokluk 1. Şahısta -ıq (-ik, -uq, -ük) eki kullanılır. Məs.: **yorğunam (yorğunum), yorğunsan, yorğundur, yorğunuq, yorğunsunuz, yorğundurlar.** Başqırd türkcəsində isim çekiminə aid nümunə: **yuldamin (yoldayım), yuldahıç, (ul) yuldu, yuldabız, yuldahız (dialektlərində: yuldahığız), (ular) yulda.**

Başqırd ədəbi dilində və ya dialektlərində isim çekiminin keçmiş zamanı - **i** fiilinin bilinen keçmiş zamanı ile yapılır. **i** fiilinin bilinen keçmiş zamanı çekimi şöyledir: **inim (idim), inin (idin), ini (idi), inik (idik), iniqiz (inidiz), inilər (idilar).**

Örnekler: *yulda inim (yoldaydım), yulda tuqıl inik (yolda degildik), birihi ini (birisiydi), bar iniñ (Nardın) (123, 1040).*

Qazax dilində isim çəkiminə aid nümunə: *bospın, (boşum), bossıñ, bos, bosptız, bossıñdar (olar) bos.* Qazax dilinin dialekt və şivələrində *bossız, bossuzdar* varianları da kullanılır.

Qırğız türkcəsində ismin mənsubiyyət kateqoriyasına aid örnək: *kırğızımın (män kırğızam), kırğızsın, (al) kırğız, kırğızbız, kırğırsıñar (alar) kırğız (lar).*

Özbək türkcəsində isim çəkiminə aid nümunə: *yəşmän (gəncim), yaşsän, yaşdır, yaşmiz, yaşsiz, yaşdır (ular).* Özbək dilinin dialekt və şivələrində də mənsubiyyət kateqoriyası morfemləri bu cürdür.

Tatar dilində və dialektlərində ismin mənsubiyyət kateqoriyasına aid örnək: *yuldamın (yoldayım), yoldaşın (ul) yulda, yuldabız, yuldasız, (ular) yulda (123, 1030).*

Türkmən dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyasına aid nümunə: *turkmendirin (turkmenim), türkmen(dir) sıñ, türkmen(dir), türkmendiris, türkmen(dır)sıñız, türkmen (dirler) (61, 1102).*

Uyğur türkcəsində isim çəkiminə aid örnək: *yaşmän, (gencim), yaşsän (yaşsiz), yaş(dır), yaşmiz, yaşsilär, yaş(dur).* Bu dilin həm ədəbisində, həm də dialektlərində isim çəkiminin keçmiş zamanları və şartı e (ilmek) billi ile yapılır.

Bilinen keçmiş zaman: *yaş idim (gençtim), yaş edin, yaş edi, yaş edik, yaş edinlär, yaş edi (onlar gencti).*

Öğrenilen keçmiş zaman: *yaş ekänmän (gençmişem), yaş ekäsän, yaş ekän, yaş ekänmiz, yaş ekänsillär (gençmişsiniz), yaş ekän (onlar gençmiş) (61, 1114).* Beləliklə, araşdırmalarımızdan belə məlum olur ki, mənsubiyyət kateqoriyasını türkcələrdə morfoloji göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir və müəyyən fonetik fərqləri nəzərə almasaq, onların hər biri ayrı-ayrılıqda türkcələrin dialekt və şivələrinə də güclü bir şəkildə inteqrasiya olunmuşdur: *Azərbaycan dilində: (ı)-n*

(ı)-nız⁴; türk, qaqaux türkcələrində -ın⁴, -ınız⁴; kumık, tatar türkcələrində: -ıǵ⁴, -ıǵız⁴; türkmən dilində: -in⁴, -unuz⁴; tuvin dilində: ın⁴, iner (inər); Altay türkcəsində -ıq⁴, -ıqar (iger); yakut dilində: -ǵ, -ǵıt (xıt, kıt).

Abidənin dilində sifətlər. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən sifətlər abidənin dilində kifayət qədərdir və burada sifətin məna növlərinə, quruluşuna, dərəcə əlamətlərinə görə göstəricilərinə rast gəlmək mümkündür. R.Əskər sifətin məna növlərini bugünkü müstəvidə aşağıdakı kimi təsnif edir: 1) Rəng bildirənlər: kara, yaşıl, sarıǵ, kök, kızıl, ak, ürüng və s.; 2) Məkan, məsafə, həcm, ölçü bildirənlər: yağuk, yakın, uluǵ, kiçig, bedhük və s.; 3) Dad və lamisə üzvləri vasitəsilə dərk edilən əlamət və keyfiyyət bildirənlər: tatıǵ (dadlı), açıǵ (acı), süciǵ (şirin), yumşak və s.; 4) Əşya və varlıqların xarici görünüşü, fiziki, cismani əlamətlərini bildirənlər: aç1 (ac), tox (tok), səmir (kök), arıǵ (təmiz), tunıǵ (zəif, duru), karıǵ (yaşlı, qoca) və s.; 5) İnsana məxsus səciyyə, xüsusiyyət, daxili keyfiyyət bildirənlər: tirig (diri, canlı), ölüǵ (ölü), çıǵay (kasıb, yoxsul) və s.; 6) ümumi mənəvi keyfiyyət bildirənlər: yaxşı (yaxşı), edhgü (yaxşı, xoş, gözəl), yavuz (pis, acıqlı), munduz (axmaq) və s. (1, 358).

Abidənin dilində sifət quruluşca növlərinin (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) hər birinə aid ayrı-ayrılıqda sözlər mövcuddur:

1) **Sadə sifətlər.** Quruluşca bu cür sifətlər bir və ya iki hecalı sözlərdən ibarət olur. Məs: ak, ala, boz, yaruk, səmiz, kızıl və s.

2) **Düzəltmə sifətlər.** Bu quruluşdan olan sifətlərə - lıq, - lig, - luǵ, - lüg (ata+lıǵ, biləklilig, körkgluǵ, kutlüǵ və s.), - sız, - siz, - suz, - süz (arka+sız, ögsüz və s.), - sıǵ, - siq (ərsig, bəgsig, oǵlansıǵ), - sak, - sək (tavursuk, ərsəy), - g, - k (katıǵ, yıruk), - ını, - inc, - unc, - ünc (ulınc, korkınc, külünç və s.), - dahı, - dəçi (bardaçı, turdaçı), - güc1, - güci, - nuc1 (barǵaçı, kurǵaçı), - ıǵsak, - ıǵsək (baǵırsak, kəligsək, turıqsak və s.), - gülük, - gülük (bargülük, köçürgülük və s.), - gli, yılı (barıǵlı, kəligli və s.) – ıǵ, - ig (barıǵı, kəligi), - nı, - ni (oxuki, kutkı), - ın, - in, - un, - ün (kalın, tolun), - ıl, - il, - al, - l (yaşıl, kızıl, tügəl, busıl), - çıl, - çil (yaǵmursıl, tüpçil), - kin, - kun, - kün, -gün (turkun, köçkün, kaçǵın), - ıǵ, - fn, - ig, - k, - uk, - ük, -üg (bıısıǵ,

tünərig, oynak, səvük) , - ğa, - gə (yoruğı, tilyə), - qıl, gil (turğıl, bağıl, bıçğıl), - incu, inçü (atınçı, ütününçü), - yük, - yük (bulğayuk, öngəyük), - çı, - çi (yarıqçü, baraçı, turuçı) və s. Şəkilçiləri artırılması ilə düzəldilir. Göründüyü kimi, bu şəkilçilərinin bir qisminin isimlərə, bir qisminin isə feillərə artırılması ilə əmələ gəlmiş sifətlərin əksəriyyəti müasir türkcələr üçün də səciyyəvidir. Qapalı hecalı sifətlərin (sarık – sarı, ölüg-ölü, tirig-tiri-diri və s.) bəziləri öz qədim formalarını – qapalılığını qoruyub saxlasa da, bəziləri açıq hecalılığa meyli olmuşdur. Kaşğari dönəmi ilə müqayisədə müasir türkcələrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz sifət düzəldən şəkilçilər arxaıkləşmişdir.

3) Mürəkkəb sifətlər. Abidənin dilində quruluşca mürəkkəb siətlər azlıq təşkil edir və onlar iki sifətin yan-yana gəlməsi yolu və səs təqlidi sözlər əsasında yaradılmışdır. Məs: arığ-turuğ (təmiz-duru); satışğan – alışğan (alıb-satan) və s.

Sifətin müqayisə dərəcələri. Abidənin dilində sifətin adi, azaltma və çoxaltma dərəcələrinə aid az və ya çox səviyyələrdə nümunələrə rast gəlirik. Sifətin adi dərəcəsi birhecalı və ikihecalı sözlərin köməyi yaradılmışdır. Məs: ak, kara, kök və s. Adi dərəcə bir sıra şəkilçilərin köməyi ilə yaradılmışdır ki, bunlar da müasir türk dilləri üçün arxaıkləşmişdir. Sarığ-sarı. “Divan”da azaltma dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan – rak şəkilçisindən istifadə olunmuş və bu tip sifətlər abidədə azlıq təsvir edir. Məs: azrak anqar önüğü=ona az heysilən, üzül (64, 314). Bu nümunədə “az” sözü “uzrak” (daha az) mənasını verir ki, burada azın, kəmiyyətin şiddətləndirmə dərəcəsinə “daha” ədatı yararır. Müqayisənin azaltma dərəcəsi semantik baxımından azlığı işarələyir. Çoxaltma dərəcəsinin yaranması ilə bağlı Mahmud Kaşğari olduqca məntiqli və müasir qrammatik izahlara uyğun təhlil verir ki, sifətin çoxaltma dərəcəsinin qrammatik özəlliklərini əks etdirmək baxımından bu izahlar olduqca qiymətlidir və lüğətçi yazır: “Rənglərdə və bir şeyin vəsfində mübaliğə, şiddətləndirmə dərəcəsi yaratmaq üçün bütün türk dillərində sifətin ilk hərfi alınır və ona “p” hərfi artırılır. Bu iş oğuzcada “M” hərfinin vasitəsilə həyata keçirilir. Tünd göy rəngdə olan nəsnəyə türklər “köp kök”, oğuzlar isə “kom kök” deyirlər ki, hər ikisi “gömgöy” mənasındadır. Kaşğari düzgün olaraq “sarığ” rəng bildirən sözün çoxaltma dərəcəsi

şəklində işlənməsi ilə bağlı olaraq yazır ki, “sarı nəsnəyə “sarığ”, tünd sarı nəsnəyə “sap sarığ” deyilir. “Sarığ” sözünün ş hərfi p ilə birləşdirilmiş, beləliklə mübaligə yaradılmış, sonra rəng bildirən söz əlavə edilmişdir. Eləcə də, boş yer açıqlıq üçün yazı deyilir. Burada şiddət dərəcəsi yaratmaq üçün “yap yazı” deyilir. Bütün mübaligələr belədir, lakin p hərfini ş-yə çevirmək ümumi qayda deyildir (5, 363).

Beləliklə, abidənin dilində əksini tapmış sifətin quruluşca növləri və dərəcə əlamətləri sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirir, xüsusən də isimlərdən ayırmağa asanlıqla kömək edir. Mahmud Kaşğarının sifətin dərəcə əlamətləri ilə bağlı verdiyi bilgilərin hamısı çağdaş türkcələrdə verilən elmi bilgilərlə tam şəkildə səsleşir.

“Divan”da sayların əksi və onların digər türkdilli abidələrlə müqayisəsi. Kaşğari dönəmindəki saylar əksəriyyət etibarı ilə çağdaş oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri ilə uyğunluq təşkil edir; fərq yalnız bəzi sayların fonetik tərkibində müşahidə olunur. “Divan”da əksini tapmış miqdar sayları təxminən aşağıdakılardan ibarətdir: bir (1), iki (ikki) eki (2), üç (3), tort (4), beş (5), yeti (7), səkkiz (8), tokuz (9), on (10), yığırımı (20), otuz (ottuz) (30), əllig (50), yetmiş (20), səksün (80), töksün (90), yüz (100), minq (1000), tümən minq (1.000 000). Bütün bunlar abidənin dilində cümlələrin tərkibində işlədilərək miqdar sayları olması əsaslandırılmışdır. Abidənin dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları da əksini tapmış və onlara da aid müvafiq nümunələr verilmişdir. Əsərdə bu növdən olan saylara əsasən öküş, ökül, öküm, təlim, köp, az kimi sözlər göstərilir. Məs: az nənq=az şey; öküş nənq=çox şey; ökil kişi-çoxlu adam; təlim yarmak=çoxlu pul; bir öküm yarmak=bir yığın pul; köp nənq=çox şey, çox əşya (4, 365). Bu qeyri-müəyyən miqdar saylarının əksəriyyəti arxaikləşdiyindən onların bəzi izlərinə M.Kaşğari əsərindən əlavə digər yazılı mənbələrdə də rast gəlmək olur. Götürək, arxaikləşmiş “köp” sözünü və bu söz “Divan”da “çox, dolğun, gur olan nəsnə”; “köp saç=gur saç”; “köp sögütgə nuş konar, göklüg söz kəkir=şax söyüdə quş qonar, gözəl qızı söz gələr (4, 336). Əhməd Yasəvinin “Divani hikmət” əsərinə, qədim türk sözü “köp” qoşa söz şəklində (köp-köp) işlənmişdir: “Köp-köp tilə halətinqni, nılay

qəbul” (80, 84). Əhməd Yügnəkinin “Atəbətül-həqaiq” əsərində də “köp” sözü qeyri-müəyyən say kimi “Mənzum oğuznamə”nin dilində də işlənmişdir: Atası Qaraxan sevə başladı, köb ilninq içində anı qaşladı (80, 15). Kaşğarının qeydə aldığı şeir mətnlərinin birində də “köp” sözünə rast gəlirik: “Əligim arıǵ kırçatur ok basakı, önmiş uluǵ tərngək üzə köp basakı”= Əlimi büsbütün sıyırar ox başlığı, İri gölməçələr üzərində bitmiş qındıra out (41, 316). Müasir Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində çok/çox şəkillərində işlənən qeyri-müəyyən miqdar sayı həmin mənada və Kaşğari dönəmindəki formada çağdaş başqırd dilində (küp), qazax, qırǵız, özbək, tatar, türkmən, uyğur dillərində “küp//köp” fonetik tərkiblərində çıxış edir (61, 136-137). V.V.Radlov “köp” sözünün altay, telcut, lebedin, şor, suqay, koybol, qırǵız, tarunçin, qara qırǵız dillərində “çox, çoxlu” mənasında işləndiyini göstərmişdir (89, 1309-1310). Fikrimizcə, qədim “köp” qeyri-müəyyən miqdar sayı “köpük” sözündən törəmişdir, çünki müasir Türkiyə türkcəsində əşyanın çoxluğunu bildiren “çoxluk” sözü bütün türkcələrdə “köplik//köptik” şəkillərində işlənir (89, 136-137).

“Divan”da qeyri-müəyyən miqdar sayının ifadə vasitəsi kimi qədim türk sözü “təlim” qeydə alınmışdır: təlim=çox, lap çox, xeyli, daim, daima (41, 526). Balıq təlim, buka turur=Balıq çoxdur, baxa durur, baxır (gölməçədə çoxlu balıq qaynaşır) (41, 141). qTəlim sözü Əhməd Yügnəkinin “atəbətül həqaiq” əsərində “çox” mənasında işlənmişdir. Məs: Telim basını yidi bu söz til boşı=Bu boşboğazlıq və yüyənsizlik çox başları yedi (63, 19): yaxud: öküş sözləgəndə öküngən telim-çox söylənənlərdən peşman olan çoxdur (63, 37).

Abidənin dilində miqdar saylarının üzərinə - nç, - inç, - inç, - unç, - ünç və - ndi şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə yaranan sıra sayları mövcuddur. Məs: ikinc=ikinci; ikindi=ikinci; törtünç=dördüncü; beşinç=beşinci; onunç=onuncu (41, 365). Sıra saylarının “Divan”da işlənən şəkilçi formalarına Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlirik. Məs: birinç=birinci; yitinç=yeddinci; tokuzinç=doqquzuncu və s.

Abidənin dilində iki=ikki; otuz-ottuz miqdar saylarında qoşa geminantlar özünü göstərir. Otuz sayı ilə bağlı Mahmud Kaşğari belə bir qeyd vermişdir: “Otuz sözünün üç əvəzinə işləndiyi hallar da vardır. Mən bunu Küngütdə yağmalardan

eşitdim. Bunlar üç dəfə içək yerinə otuz içəlim deyirlər. Mənim yanımda üç dəfə içdilər. Ottuz sözünü bizim bildiyimiz mənada işlədirlər (41, 365)". "Otuz" sözünün müasir türkcələrdə işlənmə mənzərəsi aşağıdakı kimidir: "otuz (türk və Azərbaycan), ıtız (başqırd), otız (qazax), otız (qırğız), ottiz (özbək), utız (tatar), otuz (türkmən), ottız (uyğur) (61, 666-667). Göründüyü kimi, özbək və uyğur dillərində qoşa geminantlığını qoruyub saxlamışdır. Otuz miqdar sayı Əhməd Yusəvinin "Divani hikmət" əsərinin dilində də işlənmişdir: Otuz yaşda otın nılıp köydürdilər, cümlə bürürg yığılıp dünya koydurdular (41, 17). Əslində, Kaşğarının yuxarıda otuz-ottuz miqdar sayının yaranması ilə bağlı verdiyi fikirlərdə bir etimolojişdirmə mövcuddur. Orxon yazılarında "otuz"ə əvəzinə, "üç on" saylarından istifadə olunduğu məlum məsələdir, yəni üç dəfə. Otuz sözü ilə bağlı tarixi qrammatikaya aid mənbələrdə müəyyən fikirlərə rast gəlirik. B.Çobanzadə yazır: "otuz, otuz kibi iki parçaya ayrılıb bunlardan ot, üç yerinə qaim olur ki, əsasən ç=t+ş olduğundan sövtiyyatla bu mümkündür və türk-tatar dillərinin tarixini tədqiq edəcək olursaq, buna bir çox misallar bula bilirik. "Uz" parçasına gəlincə bu da "mış", yaxud "muss"un bir parçasıdır, sonudur (34, 60-61). F.Cəlilov sarı uyğurların dilində "ütson", "üjon";, tuva dilində "üjen", tosarlar dilində "uçjen" şəklində işlənən otuz sayının arxetipi kimi otuz, otut, otur variantlarını götürür" (33, 164) ki, fikrimizcə, bunlar otuz sayının ilkin yaranışı haqqında ağlabatan görünür.

Abidənin dilində saydan sonra gələrək onun mənasını dəqiqləşdirən bir numerativ söz mövcuddur və bu söz "kata" leksimidir. Bu, dəfə, misli, qat, yol mənasına gəlir. Məs: bir kata aydım = bir dəfə dedim (41, 366). Çğadaş Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində dəfə //defe fonetik varinatlarında çıxış edən qədim "kata" sözü başqırd və tatar dillərində "kat//kabat" şəkillərində işlənir ki, fikrimizcə, bu forma və mənanı daha yaxşı qoruyub özündə saxlamışdır. Mahmud Kaşğari bəzi sayları etimolojişdirməyə də cəhd etmişdir. "Dİvan" müəllifi yazır: "toxsun: doxsan. Əsli "tökmə on"dur, "doqquz dəfə on" deməkdir. İki söz birləşdirilmişdir (4, 429). Səksən sözü də belə formalaşmışdır: "səksün: səksən. əsli "səkkiz on"dur, "səkkiz dəfə on" deməkdir, iki söz birləşdirilmişdir" (4, 429).

Beləliklə, abidənin dilində qeydə alınmış sayları çağdaş türkcələrlə və həmin dillərə aid yazılı mənbələrlə müqayisə etdikcə aydın şəkildə görürük ki, kiçik fonetik fərqlənmələri nəzərə almasaq, çağdaş ümumtürk dillərinin sayları ilə uyğun gəlir.

Abidənin dilində əvəzliliklərin əksi. “Divan”da əsas nitq hissələrindən olan əvəzlilik bütün məna növləri üzrə əksini tapmışdır və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Şəxs əvəzlilikləri; 2) qayıdış əvəzlilikləri; 3) işarə əvəzlilikləri; 4) qeyri-müəyyən əvəzliliklər.

1) Şəxs əvəzlilikləri. Abidə dilində şəxs əvəzliliklərinin hamısı işlənir və bunları I-II-III şəxsə görə hallanması mənzərəsi aşağıdakı kimidir: Adlıq halda: mən/bən, sən/sin, ol, biz, siz, olar; yiyəlik halda: məninq, səninq, onunq, bizimq, sizinq, olarinq; yönlük halda: manqa, sanqa, anqa/ anqar, bizgə, sizgə, olarka; təsirlik halda: məni/mini, səni, anı, bizni, sizni, olarnı/olarıq; yerlik halda: məndən/məndin, səndən, andan/andın, bizdən (bizdin, sizdən), sizdin, onlardan/ olardın (80, 67). Ə.Tanrıverdinin hesablamasına görə abidənin dilində “mən” əvəzliyi 105, “bən” forması isə 3 dəfə işlənmişdir (96, 259). “Mən”şəxs əvəzliyinin həm şəkilçisiz, həm də şəkilçi ilə işlənən formaları abidə də geniş əksini tapmışdır. Məsələn, mən əvgə bəvğli mən= mən evə getmək üzrəyəm (5,74). Mən sizgə kəlikli mən= mən sizə gəlmək üzrəyəm (5, 74). “Divan”da “mən” şəxs əvəzliyini -də, -dən, -din, -i, -in, -inq, -ə şəkilçiləri ilə işlənmə formalarına aid zəngin nümunələr verilmişdir. Lüğətdə digər şəxs əvəzliliklərinə də, bu üsulla yanaşılmış onların şəxsə, hallanmasına dair zəngin nümunələrə rast oluruq.

2. Qayıdış əvəzliyi. Abidənin dilində məna etibarını ilə əsaslı fərq olmayan “kəndü” və “öz” qayıdış əvəzlilikləri işlənmişdir. Məsələn, ol kəndü aydı=o özü dedi (96,416). “Kəndü” qayıdış və yaxud təyini əvəzliyi “öz, özü” mənası ilə bərabər, “zat, nəhs” mənalərini də bildirir. Kaşğari bu əvəzliyin atalar sözləri sturukturunda işləndiyini də göstərir.Məsələn: yılan kəndü əgrisini bilməz, təvi boynın əgriter=ilan öz ayrılığını bilməz, dəvənin boynu əyridir deyər (96,369).

3. İşarə əvəzlilikləri. Abidənin dilində işlənən işarə əvəzlilikləri bunlardır: bu,ol,andağ (elə), mundağ (belə). Məsələn: mən bu isdin busdum=mən bu işdən

bezdim (3,40); Bu söz könqülgə sığdı= bu söz qəlbə təsir etdi (63,43). Çağdaş türkcələrdən bu işarə əvəzliyi heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan işlənir. Ol şəxs və işarə əvəzliyi Azərbaycan dilini çıxmaq şərti ilə bütün türkcə də öz qədim formasında yəni “Divan”dakı şəkildə çıxış edir. Məsələn, Ol turğırlı kaldı=O az qaldı ki, dayansın; Ol barğalı kaldı=o qaldı ki varsın (63.72). (Şəxs əvəzliyi kimi); İşarə əvəzliyi kimi: ol əvgə barağan=o adam evə çox,daim gedəndir (3,73). Ol kişi ol bizgə kələgən= O adam bizə çox daim gələndir (63,73). və s. Belə elə mənasında abidənin dilində “andağ” işarə əvəzliyi işlənmişdir. Məsələn: Ol andağ aydı= o belə dedi (63,112). Andağ aydın= elə dedim.Kaşğari qeyd edir ki, andağ işarə əvəzliyi çikilcədir (63,128). “Mundağ” işarə əvəzliyinin cümlə daxilində işlənməsinə dair cümlələr verilmişdir. Məsələn, Bu iş osuğu mundağ= bu işin dəyişməsi belədir (63,133) və s.

4) Sual əvəzlilikləri. Abidənin dilində rast gəldiyimiz sual əvəzlilikləri bunlardır:kim, nə, neçə, nətək, kayu,xayu, kanı,kaç, kaçan,kandu,xanda.bu sual əvəzlilikləri Kaşğari dönəmində ayrı-ayrı türkcələrdə, yəni həm oğuzcalarda, həm də qıpcaqcalarda işlək vəziyyətdə olmuşdur. “Divan”da işlənən bu sual əvəzliliklərinin qrammatik özəllilikləri barədə türkologiyada xeyli tədqiqat işləri aparıldığından biz burada onları digər türkdilli qədim abidələrlə müqayisə etməyi məqsədmüvafiq hesab edirik. “Kança” sözü Kaşğaridə “haraya” mənasında işlənir.Məs:

Ağdı bulet kökreyü,

Yağmur,tolı səkreyi,

Kalık anı ügriyü

Kança barır bəlgüsüz (5, 362)

“Kança” sual əvəzliyi Əhməd Yusavənin “Divan hikmət” əsərində “ neçə,nə qədər” mənasında işlənir.Məs:

“Kanda” sual əvəzliyi həm Kaşğaridə, həm də Yasəvidə, “harada” mənasında işlənmişdir.Kaşğaridə: Kanda ərdinq=harada idin(415)Yasəvidə:

Allah üçün taat dəviş kanda,

Çın dərvişlər tağı çölüni məkan nıur (97,64)

“Kanda” sözü həm Kaşğaridə, həm də Əhməd Yasəvidə “kayda” şəklində də “harada” mənasında işlənmişdir. Məs: Kayda sən-haradasan (97,169)

Həlal kəndü kayda bu kün kunı nim

Həramnı yiyürdə həram tip yidi (80,28).

“Kanı” sual əvəzliyi Kaşğaridə “hanı, haradadır” mənasında işlənmişdir. Məs: oğlum kanı=oğlum hanı, haradadır (5, 221) Əhməd Yasəvidə:

İşıksızlarını həm canı yok, həm imanı

Rəsulullah sözün aydın mına kanı,

Niçə aytsan isitüçi bilyən kanı,

Bixəbərgə aytsan, köngli katar, orostlar(41, 98)

Beləliklə, əvəzlilərin məna növləri ilə bağlı müəyyən fərqli xüsusiyyətlər “Divan”la müqayisədə meydana çıxsada, əslü türkçənin qrammatik özəllikləri çağdaş türk dillərində qorunub saxlanmışdır.

“Divan”da feilin quruluşca növlərinin əksi. “Divan”ın lüğət tərkibində olan sözlərin böyük bir qismi feillər təşkil edir və bu əsas nitq hissəsinə hərəkət bildirən, yəni əşyanın işini, halını, hərəkətini, vəziyyətini az və ya çox, qabarıq və ya cüzi, dinamik və ya qeyri-dinamik şəkildə işarə edən sözlər daxil edilir. Çoxkateqoriyalı nitq hissəsi olan feillər Kaşğari dönəmində də rəngarəng xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Ə. Dəmirçizadə doğru olaraq göstərir ki, “Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də feil morfoloji cəhətdən rəngarəngliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənmişdir”(1,80). Türk dillərinin tarixini, lüğət tərkibindəki sözlərin tarixini müəyyənləşdirərkən Mahmud Kaşğarinin “Divan”ından da yan keçmək olmaz, çünki bu qədim abidənin dilində feilin çoxkateqoriyalılığına, həmçinin quruluş

xüsusiyyətlərinə aid zəngin və xarakterik söz qatı mövcuddur. “Divan”da əksini tapmış feillərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların strukturca sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmasıdır ki, bu xüsusiyyətləri nəzəri cəhətləri ilə birgə aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik.

1. Sadə feillər. “Divan”da əksini tapmış sadə feillərin tarixən necə formalaşması, necə təşəkkül tapması həmişə türkoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki bu dilçiliyimizdə bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağa, üzə çıxarmağa xeyli kömək edir. Bunun vasitəsilə dilçilər əsr-əsr, qərinə-qərinə feilin özülünə artırılan şəkilçi və söz qatlarını müəyyənləşdirmək, sözün leksik mənasında gedən dəyişikliyi üzə çıxarmaq, ulu babalarımızın işlətdikləri ilkin nitq vasitələri ilə tanış olmaq, qohum dillər arasındakı əlaqəni bunların bir-birinə təsirini öyrənmək imkanı əldə edir” (2,39). Q. Bağırovda haqlı olaraq yazır: “Bir feil öz fonetik tərkibi etibarlı ilə nə qədər sadə və təkhecalıdırsa, həmin feil həm formasına, həm də mənasına görə özünün ilkin və çıxış variantına daha çox yaxındır.” (3,23). “Divan”ın quruluşu elədir ki, burada dönəmin lüğətçilik prinsipinə uyğun olaraq baş sözdə sadə yəni təkhecalı feil verilir, onun ardınca morfoloji göstərici qəbul edərək düzəltmə forma alan feillər göstərilir. Məs: təkhecalı yəni sadə strukturda olan “ak” feilinə baxaq: ak=akmaq; akıb gitmək; aktı; akdı; aktımız; akar; akır; aksa; aka tur=asıb tutmaq; aka turur (4,26.). “Ak” sözünə aid qrammatik oçerkin birincisində gələnin sadə ondan sonra gələnlər düzəltmə, sonuncular isə quruluşca mürəkkəb hesab olunur və yaxud “al=almaq” feilinə aid qrammatik oçerkdə də mənzərə bu şəkildədir. Abidənin dilində işlənmiş feillərin əksəriyyəti sadə quruluşda olan təkhecalı feillərdir.

2. Düzəltmə feillər: “Divan”da əksini tapan sadə feil köklərinə müvafiq şəkilçilər artırılması yolu ilə düzəltmə feillər formalaşır ki, bu morfoloji göstəriciləri ayrı-ayrılıqda aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik.

1.-la,-la şəkilçisi ilə düzələnlər. Abidənin dilində bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə artırılaraq düzəltmə feil yaratma xüsusiyyəti ilə daha çox seçilir, məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Məs: amacla=nişan almaq, nişanlamaq: isim (amac)+la. Qədim “amac” sözü abidə də “əmən” fonetik tərkibində düzəltmə feil

kimi də qeydə alınmışdır: əməclədi: nişan aldı, ərkusuğ əməclədi= adam quşu nişan aldı”. Kaşğari qeyd edir ki, “əməclədi”düzəltmə feili “əməçlər-əməçləmək” morfoloji tərkibi ilə də işlənir. (4,319). Anqladı=anladı-feil+feil-anq+la+dı: kök feil,şəkilçi feil düzəldən morfoloji göstərici:ol sözün anqladı=o, sözü anladı.Kaşğari bu sözün oğuzca olduğuna və “anqlar-anqlamaq” şəklində işləndiyinidə göstərir. (4,312). -la,-lə şəkilçisinin hansı nitq hissəsinə artırılaraq düzəltmə feil əmələ gətirməsini modellər üzrə izləməyi daha məqsədəməvafiq hesab edirik: isim+feil modeli it+la+dı: itabın verdi, olanı itladı=o ona it abrı verdi,söydü,pislədi (4,309). İsim+feil modeli ətlədi: ət elədi; ol koyuğ ətlədi= o, qoyunu ət elədi (4,309).Feil+feil modeli= üplədi:taladı ol anınq tavarın üplədi=o, onun malını taladı (4,308). İsim+feil modeli otladı:ot(isim)+la(feil düzəldən şəkilçi).Otladı=otladı, at otladı (4,309).sifət+feil modeli:ig(sifət)lə(feil düzəldən şəkilçi):iglədi:xəstələndi: ər iglədi=adam xəstələndi (4,310). Abidənin dilində -la.-lə şəkilçisi feil, isim, sifət,zərf, say, təqlidi sözlərə artırılaraq çoxlu sayda feillərin düzəlməsinə xidmət göstərmiş və bu proses çağdaş türkcələrdə əsaslı fərq yaratmışdır.

2) -lat,-lət şəkilçisi ilə düzəlmələr. Feil düzəldən bu şəkilçi fikrimizcə “-la və -t”ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş və türk dillərində əsasən “isim,sifət və zərfdən feil düzəltmiş,əmələ gəlmiş feillərin hamısı təsirlidir.Məsələn, aşlat=qab təmiz etdirmək (5,50).Ol ayaq aşıttı=O, qabı təmir etdirdi (4,294);əlgətti=ələtdirdi, Ol anı un əlgətti=o, ona un ələtdirdi.(4,294); İşlətti=ol anqar iş işlətti=o,ona iş işlətdi,iş gördürdü (4.294)və s. Bu nümunələrdə isimlərin kökünə -lat,-lət şəkilçisi artırılaraq düzəltmə feillər əmələ gətirilmişdir.

Sifətdən düzəlmələr nümunə: edhlətti=yaxşılaşdırdı:ol tavarın edhlətti=o, malını yaxşılaşdırdı, keyfiyyətini artırdı.(4,294); ölçətti:ol anı ölçətti= o, onu o qədər acdırdı ki, gözü qaraldı, gözü döndü (4,293) və s.

Saydan düzəlmələr məs:öklütti:çoxaltdı ol, nənqini öklütti=o malını çoxaltdı (2,294).

Zərfdən düzəlmələr. Məs: inləttim: him-cim etdirdim,mən anı inləttim=mən ona əllə və qaş-gözlə him-cim etdim. (4.295) və s.

Feildən düzəlmələr: məs:əsnətti=əsdirdi, tənqni əsin əsnətti=tanrı yer əsdirdi (4,295) və s.

İsim,sifət,zərf feildən düzəlmiş -lat,-lət şəkilçili düzəlmə feillərdən də aydın şəkildə görünür ki, feillərin hamısı müstəqim obyekt tələb etdiyindən təsirli feillər kimi çıxış etmişlər. Müstəqim obyekt tələb etmə xüsusiyyəti,əsasən -lat,-lət şəkilçisinin tərkibindəki -t ünsürü ilə bağlıdır.

-lan,-lən şəkilçiləri ilə düzəlmələr.Fikrimizcə bu şəkilçidə -la,-lə morfoloji göstəriciyə -n ünsürünün qoşulması nəticəsində təşəkkül tapmış və bu morfemdə müxtəlif nitq hissələrinə artırılaraq düzəlmə feillər əmələ gətirir.məs:oçaklandı-oçaqlandı,əv oçaklandı=evin ocağı oldu (4,315). Adhaklandı:ayağı oldu;adhaklandı nənq= nəsnənin ayağı oldu(4,315).anklandı:arx oldu,suv anklandı= su aktı,arx oldu (4,315).azuklandı-azuqə sahibi oldu,ər azuqlandı=adam azuqə sahibi oldu (4,315) və s.Bu kimi nümunələrin hamısında -lan,-lən şəkilçisi isim köklərinə artırılaraq düzəlmə feil əmələ gətirmişdir. Sifətdən düzəlmələrdən də abidənin dilində xeyli saydadır.Məs:isqləndi,isti saydı:ol ər bu oğurda barmakka isiqləndi=o adam şəhərə getmək üçün bu vaxtı isti saydı (4,316).

4) -lal,-ləl şəkilçisi ilə düzəlmələr. Kaşğari bu morfoloji göstəricilərlə düzəlmə şəkilçiləri qaydadankənar adlandırır və bizim fikrimizcə bu şəkilçi -lat,-lət və -lan,-lən şəkilçisinə sinonim variant kimi işlənmişdir. Məs:işlədi=işləndi,iş işlədi=iş işləndi (4,317).Burada -ləl şəkilçisi ilə düzəlmiş feil isimlə ifadə olunmuşdur. İglədi:xəstələndi,təgmə türlük ig iglədi=hər türlü xəstəliklə xəstələndi (4,317).Sifətlə ifadə olunmuşdur.

5) -sa,-sə şəkilçisi ilə düzəlmələr: Bu şəkilçilər isim,sifət,feillərin kökünə artırılaraq düzəlmə feillər əmələ gətirir. İsimə artırılaraq ərüksədi: ərək istədi.Ər ərüksədi=adamın ürəyim ərək istədi (4,322). Feilə artırılaraq ölüksədi: ölmək istədi. Ər ölüksədi=adam ölmək istədi (4,322). Sifətə artırılaraq.məs: uluğsadi:böyüyünü istədi,ər attı uluğsadi=adam atın irisini istədi (4,322).

6) -laş,-ləş şəkilçisi ilə düzəlmələr.Tarixən bu şəkilçi -la,-lə və ş ünsürünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Kaşğari atlaşmaq ismindən düzəlmiş feilin semantikasından bəhs edərək belə yazmışdır: “Bu feildə girov mənası vardır.Bu

məna -laşu, -ləşü şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gəlir.Məsələn: ol məniq birlə ok attı atlasu=o mənimlə girov olaraq ortaya at qoyub ox attı”. Kim udsa, girovu o da qazanır. (6,231).Kaşğarının belə semantik təhlillərinə çoxlu sayda rast gəlirik ki, bunların hamısı müasir qrammatikamız üçün də olduqca məntiqli səslənir.Əsasını “əv” ismini təşkil edən “əvləşdi”düzəltmə feilinin sematikasında da girov məzmunu mövcuddur: əvləşdi-evini qumara qoydu,ol bəg birlə əvləşdi oynap=o evini ortaya qoyaraq bəylə oyun oynadı. İsimdən düzələn “əvləşdi” feili barədə Kaşğari yazır: “Bu bir qaydadır ki, qumarda ortaya qoyulan şeyin adı söylənilir və sonra ona “-ləşdi” şəkilçisi artırılır. Bu şəkildə qurulan feilin mənasında qumar olur (4,272).Kaşğari dövrümüzdə “toplaşmaq” məzmununu reallaşdırmaq üçün ağlaşdı düzəltmə feilindən istifadə olunmuşdur ki, düzəltmə feilindən istifadə olunmuşdur ki, bu da -laş şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır.Avlaşdı:toplaşdı,kişi avlaşdı=xalq toplandı,yığıldı. (4,272). “Oxşamaq, əzizləmək” mənasını gerçəkləşdirmək məqsədi ilə Kaşğari dönəmində türk dillərində “edhləşmək”sifətdən düzələn feildən istifadə olunmuşdur.Edihləşdi:əzizlədi, olar bir ikindihi edihləşdi=onlr bir birini ağırladılar (4,226). Kaşğarının dönəmində müasir dövrdə olduğu kimi bir-birinə kömək durmaq, həmrəy olmaq məzmununu reallaşdırmaq üçün “əgləşdi” düzəltmə feilindən istifadə olunmuşdur.Əgləşdi:olar kanuğ əgləşdilər=onlar hamısı bu işdə həmrəy oldular.” Kaşğari yazır ki, bu bir şeyin üzərində xalqın yekdil olması mənasındadır. Bir şeyin ayaqla tapdamaq işində bir-birinə kömək etməkdə belədi (4.272).

Tədqiqat işinin həcmişi şişirtməmək məqsədi ilə düzəltmə feilləri qısaca olaraq belə xülasə edə bilərik. 7) -ış,-iş,-uş,-üş şəkilçisi ilə düzələnələr: atış,biliş, tutuş,körüş və s. 8)-ıl,-il,-ul,-ül şəkilçisi ilə düzələnələr: atıl,keçil,tutul,körül və s. ; 9)-ın,-in,-un,ün şəkilçisi ilə düzələnələr:alın,bilin,tutun,körün və s. 10)-ıt,-it,-ut,-üt şəkilçisi ilə düzələnələr: Məs: ak+ıt+mak,bərk+it+mək,kork+utmak,kenq+ütmək; 11)-dır,-dir,-dur,-dür;-tır,-tir,-tur,-tür şəkilçisi ilə düzələnələr: məs:aldır+mak,bil+dir+mək, kon+dur+mak, kül+dürmək, attırmak, tut+tuur+mak, köz+tür+mək və s. 12)-r,-ar,-ər,ır,ir,ur,ür şəkilçisi ilə düzələnələr. Məs: karat+mak, kız+armak, köz+ər+mək, sinq+ir+mək, kaşur+mak,keç+ürmək; 13) -ğar, -ğur,ğür şəkilçisi ilə düzələnələr:

Məs: suv+ğar+mak, at+ğar+mak, ər+gür+mək, 14) -a,-ə şəkilçisi ilə düzələnələr. Məs:aka,baka; 15) -t şəkilçisi ilə düzələnələr.Məs. üskür+t+mək;16)-gər,-gir şəkilçisi ilə düzələnələr. Məs: köz+gər+mək,kəl+gir+mək və s. 17)-gir şəkilçisi ilə düzələnələr. Məs:kül+gir+mək; 18) -n şəkilçisi ilə düzələnələr.Məs: tara+n+mak, ara+n+mak, arı+n+mak; 19) -ık, -ik, -uk, -ük şəkilçisi ilə düzələnələr. Məs:kir+ik+mək, bas+ik+mək, aç+ık+mək, çül+ük+çək.

3) Mürəkkəb feillər. Abidənin dilinin lüğət tərkibində,onun qrammatik quruluşunda bu strukturdan olan feillər mühüm yer tutur və bir qismi iki feilin yan-yana gəlməsi yaranır.Məs:ol anı karğadı-arkadı=o onu qarğadı,lənətlədi,pisliklərini saydı-tökdü”.Mahmud Kaşğari “karğadı-arkadı” mürəkkəb feillərinin yan-yana işlənməsinin səbəbləri və semantikasını haqqında yazır: “bu fadə qoşa, cüt olaraq söylənilir, tək söylənmir.”arkadı”sözü “alqış” sözündəndir, “alkadı” “xeyir və yaxşılıq” demək olsada, “karğadı” sözü ilə qoşa işləndikdə şər mənasını bildirir. Buradakı “r” hərfi “l”-dən çevrilmişdir. Bu qayda ərəbcədə də var (4,308). Kaşğari qeydə aldığı bütün mürəkkəb feillərin əmələ gəlmə yollarına,semantik cəhətlərinə aydınlıq gətirmişdir.Böyük lüğətçi “kukedi-sokedi” cüt şəklində işlənen mürəkkəb feilə belə struktur-semantik izahart verir: kamıldı-sokuldı:kakıldı sözündən alınaraq kakıldı-sokuldı deyilir ki, bu bir adamın xorlaması,itilib-qaxılması mənasına gəlir (4,158). İki feilin yan-yana gəlməsi,yəni cüt işlənməsi ilə yaranmış feillər abidənin dilində az müşahidə olunsa da, müstəqil mənalı feillərin eyni kökündən olan isimlərdən sonra işlənməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb sturukturdan olan feillər çoxluq təşkil edir. Məs:ol at atlandı=o, ata mindi (4,309); bəg av avladı=bəy ov ovladı (4,302);ol kulin təpik tərpdı=o,köləsini döydü (4,218) və s.

Beləliklə, abidənin dilində əksini tapmış feillərin quruluş növlərini bütün bu şərh etdiklərimizlə yekunlaşdırmaq olmaz.Çünki “Divan”da əksini tapmış sadə, düzəltmə, mürəkkəb feillərin leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərinin, çoxmənalılığının onun omonim olub-olmamasının,məcəzi məna kəsb edib etməməsinin,Kaşğari dönəminə qədər hansı inkişaf yolu keçməsinin,hansı leksik mənaya malik olan sözdən yaranmasının,hansı feillərlə sinonim cərgə yaratmasının

və s. kimi qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi böyük və xüsusi bir araşdırmanın təhlil obyektinə ola bilər.

Abidənin dilində fellərdə zaman kateqoriyasının əksi. Zaman kateqoriyası iş və hərəkətin danışmaq vaxtına nisbətini göstərən qrammatik kateqoriya kimi feilin xəbər şəkli ilə birbaşa bağlı olub, bir işin icra olunmuşunu, olunmasını, olunacağını bildirir və bu anlamda abidənin dilində feilin hər üç zamanına – keçmiş zaman (şühudi və nəqli), indiki, gələcək zaman (qəti və qeyri qəti gələcək) aid zəngin nümunələr nümunələr əks olunmuşdur.

Keçmiş zaman. Şühudi və nəqli keçmiş zaman olmaqla 2 yerə bölünən keçmiş zaman abidənin dilində zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Keçmiş zamanın ən səciyyəvi xüsusiyyətləri ilk dəfə M. Kaşğari tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. İslam Vəliyev “Divan”da əksini tapmış keçmiş zamanın iki formasını aşağıdakı kimi fərqləndirərək təhlil etmişdir: “Təsirsiz fellərdə, keçmiş zamanda əksər hallarda -mış, miş əlavə olunur : əvgə barmış = mənim xəbərim olmadan evə gəlmiş; ol manqa kəlmiş = mənim xəbərim olmadan mənim yanıma gəlmiş cümlələrindəki kəlmiş, barmış sözləri kimi ... bardı, kəldi sözlərindəki keçmiş zaman feilinin şəkilçisi olan -dı, -di əvəzinə, burada -mış, -miş əlavə olunur, bunların arasındakı fərq ondadır ki, söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir ... “bardı” deyilən zaman “o getdi, mən də onun getdiyini gözlərinlərlə gördüm” deməkdir. Lakin -mış, -miş şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamın orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir ... ol barmış = ol ketmiş deyilir ki, o getmiş, mən getdiyini görmədim, o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim deməkdir (1, 176, 2, 77). Buradan da aydın şəkildə görünür ki, Mahmud Kaşğarının təhlilləri ilə İ.Vəliyevin izahları bütün parametrlərinə görə üst-üstə düşür, başqa sözlə, müasir türk dilləri ilə eyniyyət təşkil edir.

İndiki zaman. İş və hərəkətin danışılan vaxt icra edildiyini bildirir, feilin kökü və ya başlanğıc formasına -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Müşahidələrimiz göstərir ki, -ır⁴ indiki zaman şəkilçisi abidənin dili üçündə səciyyəvi olmuşdur. Məs: xan bəggə süsin kurturdu = xan bəyə qoşununu yığmağa

əmr etdi (4, 201). Bu nümunədə “kurturdu” feli keçmiş zamandadır, lakin Kaşğari belə feillərin əksəriyyətinin qarşısında onların indiki zaman formalarını da qeyd edir: Kurturdu = kurturur. Digər misallara da nəzər salmaq : ol ərig kaçturdu = o adamı qaçırttı (kaçturur) (4, 200); ol anqar kadhağ kzturdu = o ona kanal qazdırdı, çay yatağı qazdırdı, çay yatağı qazdırdı (kzturur) (4, 201); ol atun üzə çəf kondurdu = o, qızılın üstünə firuzə qoydurdu (kondurur) (4, 203) və s. Ümumiyyətlə, M. Kaşğari abidədə feillərin zamana görə bütün formalarını həmin sözlərin qarşısında göstərir ki, bu da keçmiş, indiki, gələcək zaman formalarını, onların qrammatik göstəricilərini müəyyənləşdirməyi asanlaşdırır.

Gələcək zaman. İş və hərəkətin danışılan vaxtdan sonra icra edildiyini bildirən gələcək zamanın şəkilçi formaları və semantikasını haqqında Kaşğarinin özünün söylədiyi fikirlər xüsusi maraq doğurur: “Gələcəkdə bir işin görülməyini göstərmək üçün əmri – hazır şəklində ka – lı və qalın ahəngli sözlərdə -ğay, ke-li və incə ahəngli sözlərdə gəy, g- li kəlmələrdə - kay artırılır. Məsələn: “ol ya kurğay = o, yay quracaq; ol süt sağkay = o, süd sağacaq; ol əvgə bargay = o, evə gedəcək; ol manqa kəlgəy = o mənim yanıma gələcək; ol yarmak terğay = o, pul yığacaq” (4,81 – 82). Bu nümunələrin hamısında qəti gələcək məzmunu ifadə olunmuşdur və bunları reallaşdıran “ğay və gəy” şəkilçisi müasir türk dillərində arxaikləşmişdir. İş və hərəkətin gələcəkdə icra olunacağını qəti şəkildə bildirməyən və -ar, - 67ər, - ır, -ir, -ur, -ür şəkilçiləri ilə düzələn qeyri-qəti gələcək zaman formalarına da abidənin dilində kifayət qədər rast gəlirik. Məs: mus oğlu muyavu toğar = pişik balası miyoldayaraq doğular (7, 42 – 43); ol əv bozar = o evi yıxar (4, 38) və s. Abidənin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın -ar, -ər morfoloji göstəricisi çağdaş türk dillərinin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir.

“Divan”da felin mənaca növlərinin əksi. Mahmud Kaşğarının “Divanü luğat-it-türk” əsərində fellərdəki növ rəngarəngliyi daha çox subyektin felə qarşı, subyektin obyektə qarşı və fellə obyekt arasındakı münasibətlər zəminində şərh olunmalıdır. Morfologiyaya aid vəaitlərdə felin növ kateqoriyasından danışılarkən morfoloji əlamətinə, leksik (semantik) mənasına, cümlədəki sintaktik vəzifə və roluna görə felləri altı növə ayırırlar: 1) məlum növ; 2) məchul növ; 3) şəxssiz növ; 4) qayıdış növ; 5) qarşılıq – birgəlik növ; 6) icbar növ (88, 243). Bu bölgüyə əsaslanaraq felin qrammatik mənə növlərinin “Divan”da əksini aşağıdakı sistem üzrə öyrənməyi məqbul hesab edirik:

Məlum növ. Abidənin dilində bu növ fellər aktiv müşahidə edilir. Bu növ fellərdə iş g.rən (subyekt) məlum olur, başqa sözlə, felin aktivliyi subyektini birbaşa göstərir, xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur, həm təsirli, həm də təsirsiz olur, əhatə dairəsi genişdir, digər növlərin yaranması üçün başlanğıc, çıxış nöqtəsi hesab olunur. Məs: kənc süt sordu = uşaq sud əmdi (4, 261); oğlan kuturdu=uşaq həddini asdı, aşağıdan çıxdı, qudurdu (4, 111); tarıq kuturdu=əkin, bitki surətlə boy atdı, yetişdi (4, 111); at nulağın tuvurdu=at qulağın şəkli (4, 110) və s.

Məchul növ. İş görən (subyekt) qrammatik cəhətdən məlum olmur, təsirli fellərə - ıl, - ül, - ül, - ül, - ın, - in, - un, - ün şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Məs: ok atıldı=ax atıldı (4, 115); suv içildi = su içildi (68, 241) iş açıldı=iş açıldı (68, 241); kök açıldı = səma açıldı (68, 241); tergi uruldu=süfrə quruldu, açıldı (68, 241); süt öpüldü=süd içildi (68, 240); çəçək ağzı açıldı – tumurcuq asıldı (68, 240) və s.

Qayıdış növ. Bu növdə iş və hərəkətin icrası subyektin öz üzərində g.rülür və təsirli fellərə - ıl⁴, - ın⁴, -n şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Məs: Ər arındı – adam təmizləndi, yuyundu (68, 241); ər arındı = adam xüsusi dərman sayəsində tüklərdən azad oldu (68, 246); ol özünə ətmək uvundu = o özünə çörək ufuladı (68, 247); ol özin ögündi = o özünü öydü, öyündü (68, 248); bitik okundu = kitab oxundu (68, 248) və s.

Qarşılıq – birgəlik növ. İş və hərəkətin ən azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı ya da müşğərək şəkildə icra edilməsi qrammatika kitablarında qarşılıq – birgəlik növün ən səciyyəvi semantik əlaməti hesab olunur və ış, - iş, - uş, - üş, - ş şəkilçiləri vasitəsilə düzəlidir. Məs: ol məninq birlə bir latında ağısıdı = o, hırxı (qiyməti) bir qızla yüksəltməkdə mənimplə yarışdı (68, 234); ol manqa toprak eşişdi = o mənə torpaq esməkdə kbmək etdi (68, 234); ol manqa ət aşışdı = o mənə ət asmaqda kömək etdi (68, 234); olar ikki arışdı = onlar bir-birlərini aldatdılar (68, 232) və s. Bu nümunələrin hamısında iş və hərəkətin qarşılıqlı icrası iki şəxs tərəfindən yerinə yetirilir. Abidənin dilində ikidən artıq, yəni iş və hərəkətin çoxlu subyekt tərəfindən müştərək halda icra edilməsini bildirən fellərə də təsadüf edilir. Məs:

“Ərən alpı okuştular,

Kınqır közün bakıştılar.

Kamuğ tolmun tokuştılar

Kılıç nınka nüçün sığdı”

Ərlər, alplar çağırışdılar,

Qızmış gözlə bakıxırlar,

Bütün silahlarla toqquşsunlar,

Qılınc qına güllə sığdı (68, 232-233).

İcbar növ. Felin bu qrammatik mənə növündə iş və hərəkət başqasına icra etdirilir və - tur, - tür, - tur, - tür, - t şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlidir. Məs: ol manqa söz ayturdu = o mənə söz söylətdi (68, 297); ol manqa kağun oyturdu = o mənə qovun oydurdu (68, 297); ol un oyturdu = o, un bastırdı (68, 298); ol anqar tuğun yazdırdı = o ona düyün açdırdı (2, 374) və s.

“Divan”da konversiya hadisəsi. Qədim və müasir türkcələrdə işlənmə intensivliyi və fəaliyyət dairəsinin genişliyi ilə diqqəti çəkən müxtəlif nitq

hissələridir, onlardan biri feildir. Bu nitq hissəsi çoxkateqoriyalı olması ilə də digər nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Qədim dövrdə ortağ türk dili, türk ədəbiyyatı, türk etnoqrafiyası, türk tarixi, türk mədəniyyəti XI əsrdə yaradılmış dahi türk ensiklopedisti, türkoloqu Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügat-it-türk” əsəri üzərində göylərə ucalır, möhtəşəmliyi, ilk türk lüğəti olmaqla ucalıqda dayanır. “Divani lügat-it-türk” əsəri universal bir mənbə kimi bütün qrup, dil və ləhcələrinin fəvqündə dayanan, onlar arasında heç bir fərq qoymadan istinasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin bir xəzinə olmaqla müxtəlif söz qruplarından olan nitq hissələrində özündə fundamental şəkildə əks etdirən qiymətli bir lüğətdir. Dildə nitq hissələri kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil etdiyindən görkəmli ensiklopedist – lüğətçi də əsərdə kifayət qədər yeni müxtəlif nitq hissəsinin etimoloji cəhətlərinə həsr etmişdir. Görkəmli lüğətçinin qeydə alıb bu günümüzdə təhvil verdiyi feillərin əksəriyyəti ortağ türk dilləri üçün səciyyəvidir, onlardan bəziləri digər nitq hissəsinin morfoloji göstəricilər qəbul edərək feilə konversiya olunmuş, bəziləri arxaikləşsə də öz izlərini dialekt və şivə areallarında qoruyub saxlaya bilmişdir ki, məqalədə bu vacib və aktual məsələlərə diqqət yetirilir.

Qədim və müasir türkcələrin ədəbi dilləri üçün ortaqlıq, müştərəklik təşkil edən feillər saysız-hesabsız şəkildə Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əksini tapmış və onlara qısa və yığcam şəkildə etimoloji təhlillər də həsr olunmuşdur. Qeydə alınmış feillərdən də aydın şəkildə görünür ki, onların bəziləri digər nitq hissələrinə - ismə, sifətə, əvəzliyə və s. müxtəlif morfoloji kateqoriyalara məxsus şkilçilərin artırılması yolu ilə isimdən feil, sifətdən feil, əvəzlikdən feil düzəldilmişdir ki, bu morfoloji-semantik hadisə konversiya adlanır. “Konversiya keçid prosesilə bağlı olub, bir nitq hissəsinin digərinə keçməsinin dərəcələrini öyrənir” (113, 34). Azərbaycan nəzəri dilçiliyində, o cümlədən dünya dilçilik koherentliyində “konversiya” termininə sinonim olaraq “transformasiya və trapspozisiya” sözlərindən istifadə olunur (118, 427; 99, 41). Qohum və müasir türkcələrin dilçilik əsərlərində feillərdə konvesiya hadisəsi M.kaşğarının “Divan”ı əsasında hələ özünün geniş və fundamental tədqiqini tapmamışdır. Nitq hissələrində konversiya leksik-qrammatik hadisə kimi “Divan”da çoxlu sayda sözlərdə özünü göstərməkdədir.

Məsələn, lüğətdə feil kimi “bir-birini öldürmə” mənasında “ölüt” sözü qeydə alınmışdır. Kaşgari göstərir ki, “öldürənə, qatilə “ölütçü” deyilir” (63, 124). XI əsrdə “ölüt” sözü - çi şəkilçisi artırılmaqla feildən sifət düzəldilmişdir. “Ölütçi” sözü istər tarixi, istərsə də müasir dövrdə müəyyən sözlərə qoşularaq birləşmə modeli yarada bilir: “ölütçilər=öldürən adam; qatil adam; ölüt:ölüt ər=gücsüz, yaşlı, qoca adam (63, 125). Lüğətdə qeydə alınmış “ölütçü” sözündə “okkazional – fərdi mənə kontanimasiyası əsasdır” (113, 34). Başqa sözlə desək “ötüt=ölütçi” sözündə konvensiya hadisəsi baş verərək feil sifətə transfer edilir: ölütər=gücsüz, yaşlı, qoca adam; digər bir şəkildə, yəni feili sifət tərkibində “ölütçi=öldürən adam. Azərbaycan dilinin dialekt arealında “ölüt adam” birləşməsi “gücsüz, yaşlı, qoca adam” mənasında “ölüt, ölüvay” sözləri işlənməkdədir. “Ölüt” sözünün müxtəlif mənbələrdəki oxunuş şəkillərinə, transkripsiyasında diqqət yetirən kaşğarşünas Ramiz Əskər göstərir ki, “müasir dilimizdə “gücsüz, yaşlı, qoca adam” mənasında “ölük, ölüvay” sözü var. Ancaq Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü “olut” kimi oxumuş, “olutər” birləşməsini “yetkin, olğunluq dövrünü yaşayan adam kimi (50, 267) çevirmişlər. Salih Mütəllibovun tərcüməsi isə belədir: “gücü, qüvvəsi gedən çoxyaşlı adam” (111, 86). “Ölüt” sözünün kökündə “ölü” sözü dayanır. Müasir türkcələrdə sözün qədim forması (“t” samiti ilə işlənmə şəkli) müşahidə olunmasa da, sözdəki qapalılıq, yəni ölüt sözünün qapalılıq forması qırçaq qrupundan olan qazax (ölik), qırğız (ölük), özbək (ölük), uyuğur (ölük) dilləri üçün xarakter olduğu halda, bu sözün açıq forması Türkiyə (ölü), Azərbaycan (ölü), başqırd (üli), tatar (üli), türkmək (öli) dilləri üçün səciyyəvidir. Bu sözün müxtəlif qrammatik şəkilçilər qəbul edərək söz birləşməsi modelində konvensiyası, daha konkret şəkildə desək sifətləşməsi bütün türk dilləri üçün univesalidir.

Məsələn, Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olan “ölü öküz” I növ ismi birləşmə modelində olan söz birləşməsinin müasir türkcələrdə işlənmə mənzərəsinə diqqət yetirək; “ölü öküz (türk dilində), ölü öküz (Azərbaycan dilində), üli ügiz, konan (başqırd dilində)”, ölik bgiz (qızıx dilində), ölük oguz (qırğız dilində), ölük höküz (özbək dilində), üli ügiz (tatar dilində), öli öküz (türkmən dilində), ölük höküz (uyğur dilində) (61, 626-677). Bu söz birləşmələrinin birini komponentində işlənən

“ölü” sözü sifətləşərək və “necə” sualına cavab verərək isimdən sifətə konversiya olunur. İstər qədim “ölüt”, istərsə də müasir “öl” sözlərinin məzmununda feillik xüsusiyyəti, yəni hərəkət mənası qabarıqdır. Belə hərəkət bildirən sözlərin ismə, sifətə keçidi qrammatik göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirilir, reallaşdırılır: öl (feil)+öldür (feil)+ölmək (məsdər+feil); ölü-ölüm (isim); ölü+ölümçül+öldürücü və s. (sifət). Sözsüz bunlar morfoloji göstərici qəbul edərək adverbiallaşır, feildən digər nitq hissələrinə söz birləşməsi modelində transformasiya olunur. Məs.: öl+ölü+ölümçül. Transformasiya istiqaməti: öl→ölmək→ölü→ölümçül→ölüm və s. Bunların birləşmə daxilində işlənmə paradıqları ümumtürk dilləri üçün universalidir. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən “ölümçül yetim” I növ ismi birləşməsinin işlənmə paralellərinə nəzər salaq: “ölümçül yetim (qazaxca), ölə turğan, ayıcpağan öqüz (qırğızca), ağır (hasta) yetim (özbəkca), ütirə torğan yətim, uksiz (tatarca), yetim (türkməncə), jitim (uyğurca) (61, 626-6277). Bunların hamısında birləşmənin birinci komponentində işlənən formalar sifət, yəni obyektin əlamətini işarələyir. Beləliklə, bütün bura qədər nəzərdən keçiridklərimiz “Divan”da qeydə alınmış “ölüt” sözünün çağdaş zəmanəmizə qədər morfoloji vasitələrlə ifadə formalarının, dialekt arealında işlənmə varinatlarının, ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiya şəkillərinin qısa xülasəsidir. Həmin sözdə konvesiyalaşmanı feili sifətin “ölütçü=bir-birini öldürə, qatil (sifət), “ölüt=ölütər=gücsüz, yaşlı, qoca adam” kimi izah etmək olar. Konvensiya okkazonal sifətlə - siz, - lı morfoloji göstəricisi ilə yaranmış ölütçi (okkazonal) və - siz (gücsüz)-lı (yaşlı) düzəltmə leksik vahidlər əsasında gerçəkləşdirilmişdir.

Konvensiya sözlərin mənalılarının genişlənməsi halı ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Bu hal ümumtürk dillərində iki şəkildə özünü göstərir: 1) heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan sözlərin mənasının genişlənməsi; 2) köhnəlmiş yaxud dialekt arealındakı sözlərin öz əvvəlki mənalılarından uzaqlaşaraq, yeni məna kəsb etməklə öz semantikasını genişləndirməsi. Birinci meyardakı genişlənməni “Divan”da “qoyun yatağı, qoyun küzü, qoyun qığı (oğuzca) mənasında qeydə alınmış “ağıl” sözü əsasında nəzərdən keçirək. Kaşğari “ağıl” sözünün həmin dövrdə bir məsəldə də işləndiyini göstərmişdir: “Ağılda oğlak toğsa, arıkda otı önər”=ağılda oğlaq dağılsa,

çay qırağında otu bitər. Bu söz “ruzi üçün qayğı çəkmə” yerinə işlənir” (4, 134-135). “Ağıl” sözü Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olmayıb, dialekt və şivə arealında “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer” (Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Zəngilan, Cəmbərək, Dərələyəz, Vədi, Zəngibasar), “qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilən yer” və “tövlə” (Şəki) mənalarında işlənir (19, 35; 132, 14). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ərəb dilindən alınmış və dilimizin orfoepik qaydalarına uyğunlaşdırılmış “ağıl” sözü işlənir və “ağıl” sözü əsasında bir sıra atalar sözləri və məsəllərdə yaranmışdır: Ağıl yaşda deyil, başdadır; Ağılla görülən iş səmərə verər və s.

Göründüyü kimi, hər iki “ağıl” sözü “tövlə” və “insana məxsus təfəkkür anlayışı ilə bağlı ağıl” sözü omonimlik yaratsa da, yəni eyni fonetik tərkibdə işlənib müxtəlif mənalar bildirsə də, konversiallaşa bilmirlər. Çünki, hər iki omonim söz isim funksiyasında işlənir. Hər iki söz konversiyanın funksiyasını icra etmək üçün mütləq qrammatik omonimlik funksiyasını itirməlidir və konvensiyanın yaranması üçün məhz əsas şərtlərdən biri və ən başlıcası bu amildir. Hər iki “ağıl” sözünün konversiya prosesinə uyğunlaşdırmaq üçün mütləq kontekstual şərait vacibdir. Məs: Başdakı ağıl insanın zinnədir: (burada kontekstual şəraitdə isim kimi); Ağılda doğulan oğlaqs sağlam olar (sifət). Adyektivləşmə yolu ilə hər iki leksik vahidi müxtəlif nitq hissələri vəzifələrində işlətməklə konversiya – keçid prosesləri funksiyasında işlətmək mümkündür.

“Divan”da çoxmənalılığı ilə seçilən və bu prosesdə konvensiyayı səciyyələndirən leksik vahidlərdən biri də “ağız” sözüdür. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Şəki, Zaqatala dialekt və şivəsində “qaramalın doğandan sonra ilk südü”, Ağdaş, Qax, Zərdab şivələrində və Şəki dialektlərində həm də “yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək” (pendir kimi olur) mənalarını ifadə edir. Lüğətdə də bu söz ağuz fonetik tərkibində qeydə alınmış “ağız, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd” mənasında izah olunmuşdur (63, 127). “Divan”ın I cildində “ağız” sözü ilə bağlı digər həqiqi və məcazi mənalarda işlənən 2 leksik vahiddə qeydə alınmışdır: 1) ağız: çayın, su tuluğunun, səhəngin, küpün, quyunun ağzı; 2) ağız: insanın və heyvanın ağzı. Həmin söz bu məsələdə də

işlənmişdir: ağız yesə, köz uyadhur=ağıl yesə, göz utanar”. Birinin hədiyyə və ya pulunu yeyib işini görməyən və utanan adam haqqında deyilir” (63, 127). Çağdaş zamanımızda bu müdrik kəlama sinonim dublet kimi “Ağzım yeməyib, üzüm utana” – atalar sözündən istifadə olunur. Mahmud Kaşğari tərkibində “ağız” sözü işlənən digər bir məsələ də qeydə almışdır “ot tesə, ağız köyməs=od deməklə ağız yanmaz” (63, 112). “Divan” müəllifi hər iki “ağız” sözünün izahı məqamında həmin leksik vahidləri 20-yə qədər morfoloji göstəricilərlə işlənmə formalarını da qeydə almışdır ki, onlar bu paradigmalarda işlənərək isimdən feilə və digər nitq hissələrinə keçid səviyyəsi daşıyır. İsimdən feilə keçid prosesi ilə bağlı aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq: “Çəçək ağzı açıldı=tumurcuq açıldı” (63, 240). Sintaktik səviyyədə yanaşdıqda “çəçək ağzı” II öv ismi birləşmə olmaqla isimlə ifadə olunan mübtəda vəzifəsində işlənir “Çəçək ağzı/çiçək ağzı= çiçəyin ağzı” birləşməsindəki sözlərin hər iki komponenti isimdir, morfoloji göstərici birinci komponentdə qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır. “Ağız” sözünün feil düzəldən şəkilçi qəbul edərək hərəkət məzmunu bildirən sözlərə transformasiyası yolu ilə də konversiya baş verir: Ağızladı: “ol arının ağızladı=o, ona ağız açdı” (63, 321); Ağızladı: ol nulun ağızladı= o, qulun ağzından vurdu (ağızlar, ağızlı olmaq) (63, 321). Dilçilik əsərlərində bu tip konversiya morfoloji-semantik konversiya növü kimi izah edilir. Tarixi dövrlərdə olduğu kimi türk dillərində də “ağız” sözü çoxmənalılıq kəsb etməklə sözyaratma aktiv iştirak edən leksik vahidlərdən biridir. Müasir Azərbaycan dilində həm həqiqi, həm də məcazi mənalı söz birləşmələrinin komponentlərində işlənərək həm isimdən sifətə, həm də isim və ya sifətdən feilə transformasiya olunaraq keçid prosesinin – konvensiyanın zənginləşməsinə xidmət edir: ağız→ağzı-ağızdan, ağzına (isim) → ağzı yırtıq (sirr saxlamayan) → ağzı bütöv (sözünün üstündə duran), ağzı yava, ağzı pərtov (pis danışan) (sifət) ağzından vurmaq→ağzını açmaq (zərf) →ağızlamaq (dişləmək), ağız açmaq (bir şeyi xahiş etmək və yaxud bir şeyin ağzını açmaq – həqiqi və məcazi mənalarda) və s. Azərbaycan dilinin dialekt arealında işlənən ağız leksemini müxtəlif morfoloji paradigmalarda işlədib isimdən sifətə və feilə transfer etməklə konversiyaya etmək

mümkündür: ağız südü (necə süd (sifət) → qoyunun, inəyin ağız südü: nə? - isim) → o, südü ağızladı (feil), yəni pendirə bənzər südü dişlədi və s.

Konversiya dilin tarixi inkişafı və təkamülü ilə sıx bağlı olaraq semantik hadisə kimi meydana çıxır. Mahmud Kaşğariyə qədər qədim türk dili və ləhcələri uzun bir inkişaf və təkamül yolu keçmişdir. Bu prosesdə eyni kökdən olan müxtəlif leksik vahidlərin fonetik uyğunluğu söz yaradıcılığı kimi konversiyanın inkişafına səbəb olmuşdur. Məsələn, Kaşğari dövrünə qədər və ondan sonrakı dövrlərdən bu günümüzdə qədər semantik-morfoloji, sintaktik-semantik, leksik-semantik konvensiya yolu keçən “çal” sözünə nəzər salaq. Lüğətçi “çal” sözü ilə bağlı 4 leksik vahid qeydə almışdır: 1) çal=çal, alaca, qır. “Çal” sözü ilə bağlı bu sözlərin hamısında əlamət xarakterik olduğuna görə sifətdir; 2) çal=yerə çalmaq; vurmaq; məğlub etmək. Hərəkət məzmunu qabarıq olduğuna görə bu sözlərin hamısı feildir. 3) çal=sözü qulağa çətdirmək, xəbər vermək, xəbərçi. Bu sözlər də sifət vəzifəsində çıxış etmişdir; 4) çal=çırpmaq. Bu söz də feil funksiyasında işlənmişdir (4, 127). Bunlar sözün şəkilçisiz formalarıdır, burada isə sözün şəkilçi ilə işlənən formalarına diqqət yetirək: çalanq=gəvəzə, çab – çənə (4, 127). XI əsrdə çalanq sözü başı sözü ilə birləşərək “çalanq başı” söz birləşməsi modeli yaradaraq sifət kimi çıxış etmişdir: çal çənə, bağırgah adam”; çalanq sözü yenə də sifət kimi: çalanq yer=yanmış kimi qara, ot bilməyən, şoran yer (64, 321). Çaldır-çaldır=səs ifadə edən bir söz (63, 127) isim kimi : Kaşğarinin izahında da bu söz isim kimi işlənir: çaldır-çaldır: Ok kiştə çaldır-çaldır etti=ox sədəqdə, oxdanda çaldır-çaldır etdi. Yel əsəndə otları çıxardığı səsə də belə deyilir (64, 446). Ümumiyyətlə, Kaşğari əsasını, kökünü “çal” sözü təşkil edən 23-ə qədər leksik vahid qeydə almışdır ki, mətndəki situasiyadan asılı olaraq bu sözlər isimdən sifətə və hər iki nitq hissəsindən feilə keçid vəziyyətlərində özünü göstərir. Müasir Azərbaycan dilində əsasını “çal” sözü təşkil edən leksik vahidlərdə konvesiya hadisəsinin mənzərəsinə nəzər salaq: Azərbaycan ədəbi dilində əsasını “çal” sözü təşkil edən “çaldığıçı” sözünü çıxmaq şərtilə digərləri – çalqi//çalqı//çalqu, çaldır-keçir, çalmaq, çal, çalı, çalğu – valğu və s. leksik vahidlər dilimizin dialekt arealına məxsusdur. Azərbaycan ədəbi dilində okkazional-fərdi düzəltmə səciyyəli söz olan çalğın sözünün – isiminin feilə keçidinə aid belə nümunə

göstərmək olar: çalğıcılar toyda gözəl el havaları çaldılar. Azərbaycan dilinin dialekt arealında çalğı//çalğu (Dərbənd, Balakən, Şəki, Zaqatala) sözləri “dəryaz” mənasında isim funksiyasında işlənir. Bu sözü cümlənin müxtəlif pozisiyalarında həm isim, həm də feil kimi işlətmək olur: çalqu//çalğı=dəryaz (isim) →çalmaq=biçmək (feil): çalqu ilə otu çaldım (Dərbənd); Maşın keçə bilmədiyi yollarda otu çalğu ilə çalırılar (Şəki): isim→ feil keçidi, konvesiyası çalı=ərzində, müddətində (Oğuz şivəsi) Mən otu çalı ərzində (biçin ərzində) çaldım (biçdim); zərf→ feil konvesiyası. Çalkeçir (sifət)=oğru, əyri adam (Zəngilan): O yaman çalveçir adamdır. Mürəkkəb quruluşa bu söz “oğru” mənasında çalmaq feil vəzifəsində İrəvan şivəsində də işlənir: Bizdərdə çal keçir adama çalğıcı da derlər (İrəvan) sifət→ feil konvesiyası Çalqat (Cəbrayıl) “mernos qoyunla yerli qoyun cütləşməsindən alınan quzu, çalqat şəklində olur: Qoyunumuz çalqat quzu doğub: feil→ sifət konvesiyası.

Çalğı “süpürgə” (Zəngilan) (20, 434); çalmaq “süpürmək”: Eldar, çalqını götü, həyəti çal: isim → feil konvesiyası.

Çalası “qatıq mayası” (Tovuz, Gəncə) (20, 433): Çalası qatıq çalmaq üçün lazımdır: isim→ feil konvesiyası.

Ümumtürk dillərinin tarixi inkişaf və təkamülü ilə bağlı olaraq əsasını “çalmaq” // “çal” təşkil edən leksik vahidində də semantik proseslər baş vermiş, bu sözlər də konvesiya ilə səciyyələnmişdir. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilində kökünü “çal” sözü təşkil edən “çalğı” okkazional sözü Türkiyə türkcəsində “musiqi aləti” anlamında “çalqı”, özbək türkcəsində “çalğu”, uyğur türkcəsində də “çalğu” fonetik tərkiblərində işlənir. Bu söz rus dilinin təsiri ilə müasir başqırd, tatar, türkcələrində “muzıka koralı”, qazax, qırğız türkcələrində isə “muzıkalik aspap” formalarında çıxış edir (61, 112-113). Azərbaycan dialekt arealı üçün xarakterik olan və “əlamət, keyfiyyət” məzmunu ifadə edərək sifət vəzifəsində işlənən “çalı” çözü Türkiyə türkcəsində çalı, türkmən türkcəsində çalı, uyğur türkcəsində “çalkan” formalarında işlənir (61, 114-115). Azərbaycan şivələrində feil kimi “oğurlamaq” mənasını bildirən “çalmaq” sözü Türkiyə türkcəsində “çalmak”, qırğız türkcəsində “çalü”, özbək türkcəsində “çəlmək”, tatar türkcəsində “çirtüv”, türkmən və uyğur

türkcələrində “çalmaq” fonomorfoloji tərkibləri ilə işlənir (61, 114-115; 57, 103). Qısa təhlillərimizdən də görüldüyü kimi, qohum türkcələrdə də feil→isim→sifət keçidləri konvesiya hadisəsi üçün universalidir. Belə keçid prosesləri nəinki qohum dillər, eyni zamanda müxtəlif sistemli dillər üçün də mühüm səciyyə kəsb edən semasioloji hadisələrdən biridir.

Ümumi nəticə olaraq onu demək olar ki, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış saysız-hesabsız leksik vahidlər forma-struktur baxımından türkcələrin geneoloji kökləri barədə zəngin məlumatlar verməklə yanaşı, qohum dillərin, ləhcələrin leksik-semantik, morfoloji-semantik, semantik-sintaktik, morfoloji-sintaktik yarusları haqqında zəngin və əhəmiyyətli linqvistik informasiyalar vermək gücünə malik olan ən dəyərli, qiymətli qədim mənbələrdəndir. Bu mənbə əsasında söz yaradıcılığı kimi, eyni zamanda semantik hadisə kimi konvensiyanın inkişafını şərtləndirən cəhətlərin mükəmməl şəkildə araşdırılması türkoloji arenada öz layiqli tədqiqini gözləməkdədir.

IV fəsil

“Divan”ın sintaktik xüsusiyyətləri

“Divan”da təyini söz birləşmələrinin ifadə vasitələri və morfoloji tərkibi. Dahi lüğətçi Mahmud Kaşğarının “Divan”ında iki və daha artıq müstəqil sözün sintaktik üsullar əsasında birləşməsindən əmələ gələn təyini söz birləşmələrinin növlər üzrə, yəni I, II, III növ ismi birləşmələrin işləklik intensivliyi baxımından fərqlənir. “Divan” mətnlərində ən çox işlənən birinci növ təyini söz birləşmələridir və bu tip birləşmələrin yaranmasında heç bir şəkilçi iştirak etmir, tərəflər arasında yanaşma əlaqəsi olur, əsas tərəfi (ikinci tərəf) isim və isimləşə bilən sözlərlə, asılı tərəfi (birinci tərəf) isə atributiv isim, sifət, say, əvəzlik və feili sifətlə ifadə olunur. Birinci növ təyini söz birləşməsində asılı tərəf əsas tərəfi izah edir, həm də cümlə daxilində təyin vəzifəsində çıxış edir. Qədim dövrlərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində, o sıradan bütün türkcələrdə əsas tərəf isə mübtəda, xəbər və tamamlıq

I növ təyini söz birləşmələri də “Divan”da kifayət qədər qeydə alınmışdır. Bu tip birləşmələrin hər iki tərəfi, əssən isimlə ifadə olunur, birləşmənin ikinci tərəfindəki söz -ı, i, u, ü, -sı, -si, -su, -sü mənsubiyyəət şəkilçisini qəbul edir və yanaşma-uzlaşma əlaqəsi ilə qurulur, tərəflər birlikdə bir məhfumunun ifadəsinə xidmət göstərir. Hər iki tərəfində qrammatik şəkilçilərin işlənməsi üçüncü növ təyini söz birləşməsini digər tip I və II növ təyini söz birləşmələrindən əsaslı şəkildə fərqləndirir. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə “Divan”da çox az hallarda təsadüf olunur. Məqalədə təyini söz birləşmələri növlər üzrə Kaşğarının “Divan” mətnləri əsasında nəzərdən keçirilir, yeri gəldikcə həmin söz birləşməsinin komponentlərində iştirak edən leksik vahidlər qohum türkcələrlə müqayisə olunur və həmin sözlərin morfoloji tərkibinə də diqqət yetirilir.

Mahmud Kaşğari çoxlu sayda qədim türk leksik vahidlərini etimolojişdirmə məqamında saysız-hesabsız cümlələrdən də istifadə etmişdir. Cümlə daxilində təyini

söz birləşmələrinin də işlənmə yerinə və formasına da görkəmli lüğətçi xüsusi önəm vermişdir. “Divan” təyini söz birləşmələrinin ən qədim tiplərinin öyrənilməsi üçün çox böyük dəyər kəsb edən qiymətli bir türkoloji mənbədir. “Əsərdəki hər bir söz birləşməsi “tabe üzv və baş üzv” (təyin və təyin olunan) prinsipi əsasında formalaşmışdır. Ən qədim əlaqə üsulu – yanaşma bu lüğətdəki söz birləşmələrinin də yaranmasında aparıcı mövqe tutmuşdur” (78, 159). “Divan”da “sifət+isim” modelində yaranmış təyini söz birləşmələri bütün mövqələrdə aktiv şəkildə görünür. Məs: akı yağak = yaxşı cəviz (63,154); atlığ ər = atlı adam (63, 161) otluğ tağ = otlu dağ (63,161); olduk at = nalsız at (63, 164); üdhrək nənq = artan şey (63,166) və s. Təxmini hesablarımıza görə “Divan”da işlənən təyini söz birləşmələrindən 90 faizini I növ, 7 faizini ikinci növ, 3 faizini üçüncü növ təyini söz birləşmələri təşkil edir. Bu formaların komponentlərində işlənən isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət kimi nitq hissələrinin hər birinin müasir türkcələrdə qarşılıqları vardır.

Yavlak kişi = bədxasiyyət adam (63,44): Mahmud Kaşğari fonetik tərkibcə eyniyyət təşkil edən 4 “yavlak” sözünü qeydə almış və onları birləşmə daxilində işlətməmişdir : 1) yavlak kişi = pis, dəyərsiz, yava, bədxasiyyət kişi; 2) yavlak ködhəz = pis söz; 3) Yavlak sarıq = sərt, yava sarıq; 4) yavlak katığ yığac = çox sərt ağac (63,44 – 45) “Divan”da bu tip söz birləşmələrinin bəziləri mətn mühitində işlədilərək izah edilir. Qədim formalardan və onların qarşısındakı izahlardan da aydın şəkildə görsənir ki, “türk dillərinin çoxəsrlik tarixində təyini söz birləşmələri çox az dəyişmişdir. Onların bütün tipləri və həmçinin təyini söz birləşmələrinin bütün morfoloji dayaqları saxlanmışdır” (77, 466). Morfoloji vasitələrin iştirakı ilə qurulmayan qədim və müasir formaların hamısı müasir dilçilik termini ilə desək, I növ ismi birləşmə modelindədir. Həmin birləşmələrin birinci komponentləri omonim səciyyə kəsb edən “yavlak” sifəti, yəni əlamət, keyfiyyət məzmununa bildirən sözlə ifadə olunmuşdur. Üçüncü maddədə qeydə alınmış “Yavlak sarıq” antroponimik vahidində qədim “yavlak” sözü ləqəb, ayama düzəltməyə xidmət göstərmişdir. Ləqəb funksiyasında çıxış edən “Yavlak” sözü o dövrdəki bir bəyin xarakter və xasiyyətinin sərtliyi və yaxud başqa əlamətlərini işarələyən bir leksik vahiddir, adyektivləşərək sifətdən isimə transformasiya olunmuşdur. Dördüncü

maddədə göstərilən birləşmədə “yavlak katıg yıgac = çox sərt ağac” genişlənmə halı mövcuddur. Bu qədim formada “katıq” sözü ilə reallaşdırılır, “çox” sözü yəni birləşmənin bətnində “katıg” sözündə implist şəkildə olub, şiddətləndirmə məzmununun ifadəsinə xidmət göstərir ki, belə genişlənmə və mənə formaları türkcələrin inkişaf və təkamül təmayülü ilə bağlı olmuşdur. “Yavlak” sözünün Azərbaycan o sıradan türkcələrdə keçib gəldiyi inkişaf yolunu da izləmək olduqca maraqlı doğuran məsələlərdəndir. Qədim “yavlak” sözündə türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı sadələşmə, yıgcamlaşma, bəsitləşmə prosesi getdiyindən fonetik tərkib etibarilə söz Türkiyə türkcəsində “yavla”, Azərbaycan türkcəsində “yava”, uyuğur türkcəsində “yalak” variantlarına düşmüşdür. Müasir uyuğur dilində qədim “yavlak” sözünün başlanğıc hissəsindəki “ya” elementindəki y samiti düşmüş, elementin tərkibində a saiti v samiti ilə m samitinin arasına girərək “valak” fonetik şəkili almışdır. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində “yavlak” sözündə l və k samitləri dillərin inkişafı nəticəsində düşmüş və söz “yava// yave” kimi sabitləşmişdir. Türk və uyuğur dillərində yave // valak” sözləri ədəbi dil üçün səciyyəvi olduğu halda, “yava” sözü Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün xarakterikdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Sabirabad, Salyan, Şahbuz, Culfa, Kəlbəcər, Laçın, Kürdəmir dialekt və şivələrində bu söz həm sifət, həm zərf kimi “pis” və “sərt” mənalarında işlənir. Bu söz həm sifət kimi Kürdəmir şivəsində “zirək. cəld” mənalarını da bildirir (20, 239). Kaşğarının qeydə aldığı mətnlərdə yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “yalvar ködhəz” I növ təyini söz birləşməsi işlənir. Bu söz birləşməsi tarixi dövrlərdə həm oğuzcalarda, həm də qırpaqçalarda “hər şeyin pisi”, (“pis söz, boş söz, cəfəngiyyat söz”) mənasında işlənmişdir. “Boş söz” birləşməsi müasir Azərbaycan dilində “cəfəngiyyat söz”, başqırd dilində “bus huz”, qazax dilində “boş söz”, qırğız dilində “tantık söz”, özbək dilində “be hüda söz”, tatar dilində “ buş söz”, türkmən dilində “boş söz”, uyuğur dilində “lap söz” fonetik variantlarında işlənir (61, 976-977).

Yüksək tağ = yüksək dağ : Bu söz birləşməsini qurulma mexanizmi sifət + isim modeli əsasında. I növ təyini söz birləşməsi quruluşunda olan bu sintaktik konstruksiyanın tərəfləri arasında əlaqə yanaşma üsulu əsasında getdiyindən heç bir

morfoloji əlamət qəbul etməmişdir və şəkilçiyə ehtiyac olmamışdır. Bu söz birləşməsinin həm tarixi, həm də müasir formalarında tam eyniyyət mövcuddur, birləşmədə birinci tərəf, ikinci tərəfin müvafiq bir cəhətdən əlamətinin təyin edilməsinə xidmət edir. Kaşğari I növ təyini söz birləşməsinin birinci komponentində işlənən “yüksək” sifətinin etimologiyası;na da aydınlıq gətirmişdir: “Hər hansı bir şey hündür, yüksək və uzun olsa, ona “yüksək” deyilir. Bu, quş tükü mənasına gələn “yük” sözündən alınmışdır. Çünki onun təbiətində yüksəlmək vardır” (63,46). “Divan”da “yüksək şəklində işlənən sözün müasir türkcələrdə fonetik tərkib nöqtəyi-nəzərindən çıxış etmə mənzərəsi belədir: “yüksək (türk), yüksək (Azərbaycan), biyik //yuğan (başqırd), joğarı ()qazax, biyik (qırğız), yüksək, yukari, balənd (özbək), biyik, yuğarı (tatar), bi, beyik (türkmən), yukuri, yüksək (uyğur) (4, 401-402). Bu forma və fonetik tərkiblərdən müasir özbək dilindəki yukari, yüksək sözünə sinonim variant kimi işlənən “balənd” sözü onu digər türkcələrdən fərqləndirir “Balənd” sözü də “yüksək” mənası bildirməklə fars dilinin təsiri nəticəsində özbək dilinə keçmişdir. Müasir fars dilində bu söz “bülənd” fonetik tərkibində işlənərək “yüksək, uca” mənasını ifadə edir (46, 80). Cəbrayıl rayonundakı “Balyand” yaşayış məntəqəsinin, oykoniminin adı bülənd“ sözündən yaranmış, Balyand şəklində yerli əhali arasında transkripsiya olunmuşdur (6, 31). Birləşmənin ikinci komponentindəki “tağ” sözünün müasir türkcələrdəki mənzərəsinə diqqət yetirək. Coğrafi relyef bildirən “tağ” sözü müasir Türkiyə, Azərbaycan türkmən dillərində “dağ”, uyğur və özbək dillərində “tağ” fonetik variantlarında işlənir. Bu söz müasir başqırd, qazax, qırğız dillərində fonetik tərkib etibarilə tav, tö şəkillərində işlənərək fərqliliklər yaradır (61, 142-143).

Bir yarışım yer = “at yarışı keçiriləcək böyüklükdə yer; qoşmaq, qaçmaq yarışmaq üçün yer” (63, 47). Say+isim+isim modeli əsasında qurulan bu I növ təyini söz birləşməsində “yarışım” sözü “bir” miqdar sayı ilə yanaşma üsulu ilə əlaqələndərək digər sözü də “yer” sözünü də özünə tabe etmiş, birinci tərəfdəki birləşmənin tərkibində təyin funksiyasını yerinə yetirir. H.Mirzəzadə qeyd edir ki, “sayların başqa növlərinə nisbətən, birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində miqdar saları daha çox işlənir. Miqdar sayı “bir”” əksər hallarda

müəyyənlik, konkretlik bildirmək üçün işlənir” (85, 249). Təyini söz birləşməsinin birinci tərəfində işlənən “bir” miqdar sayı bütün türk dillərində heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmadan çıxış edir (61, 70-71) “Yarış” sözü müasir Türk, Azərbaycan, başqırd, tatar, türkmən dillərində heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan işləndiyi halda, müasir başqırd (uzış), qazax (jarış), qırğız (carış), tatar (uzış) dillərində fonetik tərkib etibarilə fərqli şəkildə çıxış edir (61, 920-971). Hətta, müasir özbək və uyğur türkcələrində bu sözə sinonim oturaq musabaca (müsabiqə) variantlarından istifadə olunur (61, 970-971). Birləşmənin sonuncu tərəfində işlənən “yer” sözü Türkiyə (yer), Azərbaycan (yer), başqırd (yir-urın), qızıx (jer, orın), qırğız (cer, orın), özbək (yer), tatar (cir, urın), türkmən (yer), uyğur (yär) dillərində göstərilən formalarda isim kimi işlənməkdədir (61, 984-985).

Yağırılıq təvəy= yağırılı, beli yaralı dəvə. Düzəltmə sifət+isim modeli əsasında qurulan bu I növ təyini söz birləşməsinin birinci komponentində çıxış edən “yağır” sözünə - lığ şəkilçisi artırılması yolu ilə düzəlmişdir. – lığ şəkilçisi XI əsr və ondan sonrakı dövrlərdə isimdən sifət düzəltmədə aktiv iştirak etmişdir: yularlıq at=cilovlu, yüyənli at (63, 49); yışıqlıq ər=ipli, ipi olan adam (63, 50); yağaklıq yığac=cevizli ağac; yaşınlıq bulet=şimşəkli bulud (1,50); yiliklıq sünqük=ilikli sümük (63, 51) və s. Bu tıpdən olan I növ təyini söz birləşmələri yüzlərlədir. İ.Kazımov bu tip birləşmələrdən bəhs edərək göstərir ki, “söz birləşmələrinin birinci tərəfi daqanıqlı-lığ şəkilçisindən ibarətdir, Müasir Azərbaycan dilinə - lı şəkilçisi ilə transformasiya olunur” (78, 159). Bu tip I növ təyini söz birləşmələrinin komponentlərindəki leksik vahidlərin hər biri müasir ümumtürk dilləri üçün univarsalidir, yəni türkcələrin hamısında işlənməkdədir. Qədim forma olan “yağırılıq təvəy” söz birləşməsinin tərəflərindəki leksik vahidlərə diqqət yetirək: Birləşmənin birinci komponentində “kök+yağır+şəkilçi+lığ” müasir dövrümüzdə “yağırılı, beli yaralı” şəklində transformasiya olunmuşdur. Müasir dövrdə bu söz Azərbaycan dilinin şivə arealı üçün səciyyəvidir. Belə ki, “yağır” sözü Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan, Quqark, Üç kilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində “yağır”, Tovuz, Şəmkir şivələrində “yağar” fonetik tərkiblərində işlənərək “yara” mənasını bildirir (20, 536; 132, 404). Müasir

türkcələrdə “yağır” sözündən törənmiş “yara” sözü işlək vəziyyətdədir. Türk, Azərbaycan, başqırd, özbək, tatar, türkmən, uyğur dillərində bu söz “yara”, qazax və qırğız dillərində isə “jara, cara” fonetik tərkiblərində işlənir (61, 966-967). Hazırda açıq şəkildə işlənən “dəvə” sözü Kaşğari dövründə qapalı “təvəy” formasında işlənmişdir. Türk dillərində çoxlu sayda sözlər qapalılıqdan açıqlığa doğru uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Müasir Azərbaycan dilində “dəvə” fonetik variantında mövcud olan bu söz Türk (deve), başqırd (döyä), qazax (tüye), qırğız (tö), özbək (tüyä), tatar (döyä), türkmən (düyu), uyğur (toğä) fonetik varinatlarında işlənir (4, 168-169).

Ol kişi ol özin yağütğan =o adam özünü daim başqalarına yaxınlaşdıran adamdır. Geniş cümlə modelindən çıxarıb bu sintaktik vahidi söz birləşməsi strukturuna da salmaq mümkündür: Söz birləşməsinin nitq hissələrinə görə ifadəsi belə alınacaq: ol (o) əvəzlik, işarə əvəzliyi+kişi (isim)+ol (şəxs əvəzliyi+özin (qayıdış əvəzliyi)+yağütğan-(feili sifət)=özünü daim başqalarına ikiqat təyinedicilik xüsusiyyəti vardır: birincisi, ol işarə və şəxs əvəzlilikləri ilə, ikincisi isə “yağütğan” feili sifəti ilə reallaşdırılır, sonuncu komponentdəki “kişi, adam” sözləri ilə isim funksiyasında çıxış edir. Ol işarə və şəxs əvəzlilikləri türk və Azərbaycan dillərini çıxmaq şərtilə, müasir başqırd (ul)”, qazax (ol, sol), qırğız (al),, özbək (u), tatar (ul), türkmən (ol), uyğur (u) fonetik varinatlarında işlənir (61, 656-657). Göründüyü kimi, o-u-a əvəzlənməsini nəzərə almasaq, müasir qazax, başqırd, qırğız, tatar, türkmən dilləri qədim formanı qoruyub saxlamışdır. O şəxs və işarə əvəzliyinin özbək və uyğur dillərindəki “u” variantı Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün səciyyəvidir. Müasir Azərbaycan dilində öz qayıdış əvəzliyi şəxs və hal paradigmaları üzrə dəyişə bilir, yəni şəxs və hal kateqoriyasına mənsub şəkilçilər qəbul edir: şəxs üzə: mən özüm, sən özün, o özü, biz özümüz, söz özünüz, onlar özləri; hal üzrə: öz, özün, özünə, özünü, özündə, özündən. Kaşğarının birləşmə tərkibindəki forma birini şəxsin təkində (ol özin), hal paradigmasına görə ismin yiyəlik halındadır. Çevirmə prosesində həmin söz “özünü” şəklində olur ki, bu da ismin təsirlik halındadır. Deməli, tarixi dövrlərdə təsirlik hal yiyəlik halın yerində işləmə bilirmiş və belə işlənmə formalarına Azərbaycan dialekt arealında rast gəlmək

olur. Qədim “öz” qayıdış əvəzliyi müasir türk və Azərbaycan dillərinə olduğu kimi transformasiya edildiyi, açıq şəklini, təkhecalılığını qoruyub saxlayaraq bu günümüzdə gəlib çıxdığı halda, digər türkcələrdə bu hallar müşahidə edilmir. “Öz” əvəzliyinin digər türkcələrdə işlənmə mənzərəsi belədir: “Asıl, ayış, töp, nigiz (başqırd)”, özek, mänis, män (qazax), mañız, mani (türkmən), mahiyät (uyğur) (61, 684-685). Feillərin qədim formaları ilə müasir şəkillərini tutuşdurduqda az fərqlərin nəzərə çarpdığına şahidi oluruq: yağüt→yaxın→yağütğan→yaxınlaşdırın. “Yağütğan” feili türkcələrin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq Türkiyə türkcəsində “yaklaşmaq”, Azərbaycan türkcəsində “yaxınlaşmaq”, başqırd türkcəsində “yakınlaşiv”, qazax türkcəsində, yakındasan, yakındav, qırğız türkcəsində “cavındö, cavur bolu, özbək türkcəsində “yäkınlaşmak”, tatar türkcəsində “yakınlaşın”, türkmən türkcəsində “yakınlaşmak” şəkilçilərində işlənərək ortaqlıq yaradır (63, 958-959). “Divan”da qeydə alınmış “takuk yalığı=xoruz pipiyi; at yalığı=at yalı” (63, 20); ayaknıñq yarıkı bar= bu qabın yarığı, çatı (63, 55); tüş yürüğü=yuxu yozması (63, 24); söz yanıtı=söz cavabı (63, 31); yılan yılı=ilan ili (63, 33); yandak tikən=gəvən tikanı (63,45); təmir arkı=dəmir pası (63,39); yığac özi=ağac özəyi (63,49); tağ özi=dağ vadisi (63, 88); kapuğ eli=qapı önündəki açıq, boş sahə (63, 101) və s. Bütün bu və ya digər yüzlərlə belə II növ ismi birləşmələrdən “Divan”da istifadə olunmuşdur. Müasir türkcələrdə olduğu kimi Kaşğari dövründə də II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəkilçisiz, ikinci tərəfi isə nümnələrdən də görüldüyü kimi samitlə bitən sözlərdə -ı, -i,-u,-ü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək düzəlmişdir.

“Divan”da III növ təyini söz birləşmələri işlənmə intensivliyi baxımından tək-tək hallarda müşahidə olunur. Müasir dövrdə olduğu kimi tarixən də bu tip birləşmələrin hər iki tərəfində qrammatik şəkilçi işlənir: birinci tərəfdə yiyəlik halın morfoloji göstəricisi, ikinci tərəfdə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçisi çıxış edir: Anıñq əligi işkayusıldı=onun əli isə yatdı, əli isə uyuşdu (63, 73). Həm qədim, həm də müasir formanın birinci komponentində yiyəlik hal şəkilçisi (-ıñq=un), ikinci komponentində isə (-gi=i) mənsubiyyət şəkilçisi işlənərək. III növ təyini söz birləşməsini formalaşdırmışdır. ”Divan” mətnlərindən belə aydın olur ki, qədim

dövlərdə I növ təyini söz birləşməsinin qurulmasında aktiv iştirak edən – lig şəkilçisi eyni zamanda III növ təyini söz birləşməsinin birinci komponentində müasir – in yiyəlik hal şəkilçisinin yerində işlənmiş, ikinci komponentdə gələn sözdə isə - i morfoloji göstərici çıxış etmişdir: kiritliq ənügi=kilidin dişləri (63,140).

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında təyini söz birləşmələrinin tarixi inkişafını öyrənməyin olduqca böyük linqvistik əhəmiyyəti vardır. “Divan”ın sintaktik sistemində tarixi söz, söz birləşmələri də özünəməxsus yerlərdən birini tutmaqla tarixən qədim olan yanaşma əlaqəsinin, üsulunun üstünlüyü, formalaşması nəticəsində inkişaf edərək yaranmışdır. Tarixən birinci növ təyin söz birləşməsində yanaşma üsulu, əlaqəsi, morfoloji əlamətin olmaması bu tip birləşmələr üçün zəruri sayıldığından “Divan” da ən çox müşahidə olunan və işlənən, yer ayrılan bu növ söz birləşmələridir. Morfoloji əlamətsiz yanaşma üsul və əlaqəsi ilə yaranan I növ təyini söz birləşmələrini əmələ gətirən başqa əlamətlərdən daha qədimdir, çünki birləşmənin başqa əlaqələrlə əmələ gəlməsi üçün morfoloji əlamətlərdən istifadə edilməsi sonrakı hadisədir və bu hadisə II, III növ təyini söz birləşmələrini və o sıradan təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələri əhatə edir.

“Divan” mətnlərində funksional cümlə tipləri: nəqli, sual, əmr, nida cümlələri. Məlumdur ki, bitkinlik, predikativlik, modallıq və intonasiya sintaktik vahidlərdən biri olan cümlənin səciyyəvi əlamətlərindəndir. Cümlə dilin fonetik sistemindən tutmuş leksik-semantik tərkibinə qədər, qrammatik quruluşunun bütün daşıyıcılarını özündə ehtiva etdirən sintaktik vahiddir. Mətnin qurulma texnikasında ən mühüm rol cümlə tipləri oynayır, çünki ən qədim şeir və nəsr mətnləri cümlə tipləri əsasında yaranmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divan”ı bütün dil yaruslarını, linqvistik göstəriciləri, xüsusən də sintaktik bütövlər cərgəsini özündə ehtiva etdirən ən zəngin mənbədir. Hesablama aparmadan da, gözəyari şəkildə də aydınlaşdırmaq, müəyyənləşdirmək olur ki, bu yazılı mənbədə ən çox işlənən nəqli cümlə tipidir. Məqalədə “Divan” mətnləri əsasında hər hansı bir əşya, iş, əlamət və s. haqqında məlumat verən nəqli cümlənin işlənmə intensivliyinə, səciyyəvi cəhətlərinə diqqət yetirilir. Nəqli cümlənin intonasiyasının yüksək tonla

başlanması, cümlənin sonunda isə tədricən zəifləyərək kəsilməsi kimi cəhətlərinə nəzər salınır. Müəyyən bir məlumat almaq, hər hansı bir fikrin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilən sual cümlələrinə də “divan” mətnlərində geniş yer verilmişdir. Məqalədə məqsəd və intonasiyaya görə qurulan sual cümlələri də ayrıca təhlil edilir. Əmr, xahiş, nəsihət, məsləhət, arzu, çağırış və s. kimi mənaları ifadə edən əmr cümlələrinə də rast gəlirik. “Divan” mətnlərində müşahidə olunan əmr cümləsi də geniş və sistemli şəkildə təhlilə cəlb edilir. Nəqli, sual, əmr cümlələrinin yüksək hiss və həyəcanla, emosionallıqla ifadə olunması nida cümləsini də gerçəkləşdirir ki, burada bu cümlə tiplərinə diqqət yetirilir.

Mahmud Kaşğarının “Divan” mətnləri üzərindəki müşahidələrimizdən aydın şəkildə görünür ki, nəqli cümlələr həm şeir, həm də nəsr formalarında qeydə alınmış sintaktik bütövlərdə tez-tez istifadə edilən funksional cümlə tiplərindən biri olmaqla, abidənin dilində geniş yayılmışdır. “Divan”da istər epik, istərsə də lirik xarakterdə olan mətnlərdə nəqli cümlələr təsdiq və inkarda olur, feilin zaman formaları ilə işlənir, xəbəri feillərdən ibarət olan cümlələrə daha çox rast gəlinir. Məs: “Yap yarmak yok”= (yanımda dəyirmi pul yoxdur) (64, 11). Bu nəqli cümlə mübtədə “yap yarmak” və xəbərdən (“yok”) ibarətdir. Təsviri xarakterə malik bu cümlədə indiki zaman məzmunu reallaşdırılır, xəbər “yok” modal sözü ilə ifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən yanaşdıqda “yox” modal sözü inkarlıq məzmununu gerçəkləşdirir. Digər bir nümunəyə diqqət yetirək: “Anınq yarı aktı”= (onun ağzının suyu axdı) (64, 11). Bu nəqli cümlədə mübtədə təyini söz birləşməsi (“anınq yarı”) xəbər isə (“aktı”) feillə ifadəsini taparaq, keçmiş zaman məzmununu bildirir. Feil eyni zamanda təsdiq formasındadır və -dı xəbərlik şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. “Divan”ınının şeir mətnlərinin ayrı-ayrı misralarda həm feilin şühudi keçmiş zaman şəkilçilərindən, həm gələcək zaman, həm də inkarlıq şəkilçisindən eyni şeir mətnində istifadə olunmuşdur. Məs:

*“Kuş, kurt kamuğ tirildi,
Erkək, tısı terildi,
Ögüz alıp tarıldı,
Yınka yana kirgüsüz”*

*(Quş –qurd bütün dirildi
Erkək-dişi dərildi (topeandı),
Höyür alıb dağıldı,
Artıq hinə girməyəcək (64, 13).*

Misrasının mövqelərdə altından xətt çəkilməmiş sözlərdən də aydın şəkildə görünür ki, xəbərlər feillə ifadə olunaraq şühudi keçmiş zaman funksiyasında çıxış etmişlər. Sonuncu misrada isə həm inkarlıq, həm də gələcək zaman şəkilçilərinin qədim formalarından istifadə olunmuşdur. Nəqli xarakterli bu şeir mətnində söz sırası müasir dilimizdəki sintaktik formadır, yəni qanunauyğun linqvostruktur hal kimi bütün misralarda mübtədə əvvəldə, xəbər isə ondan sonra gəlmişdir. Şühudi keçmiş zamanda təsdiq məqsədilə verilmiş misralardakı poetik fikir gələcək zaman formasında son misrada inkar edilir. Kaşğarının qeydə aldığı atalar sözləri və məsəllərin əksəriyyəti nəqli cümlə formasındadır. Onların inkarı feilin inkar şəkli, eləcə də “yox”, “boemas” sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Məs: “Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas”= (od tütünsüz olmaz, igid günahsız olmaz) (64, 23). Müasir dilimizdə bu atalar sözünün hər iki komponentdə “bolmas” (olmaz) feilinin ellipsisə uğraması yolu ilə “ot (od) tütünsüz, igid günahsız şəklində işlənir (96, 158)”. “olmaz” feili atalar sözünün hər iki komponentində işlənməsə də. Mexaniki sürətdə abstraksiya vasitəsilə təsəvvürümüzdə canlanır, inkarlıq məzmununu bildirir. “divan”da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərin çoxu nəqli məzmununda olmaqla strukturca sərt budaq cümləsinə uyğun gəlir. Məs: “Kılnu bilsə, kızıl kedhər, Yaramı bilsə, yaşıl gedhər”=(Özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı deyər, Yarınmağı bacararsa, yaşıl deyər) (64, 26). İkikomponentli bu qədim atalar sözündə iki rəngdə - qırmızı və yaşıl rəngdə paltar geyinməyin əhəmiyyətindən danışılır. Qadın gözəl görünməyi, özünü sevdirməyi bacararsa, qırmızı geyinər, naz etməyi, yarınmağı bacararsa, yaşıl geyər. Bu rənglərlə qadının gözəl görünməyi, özünü sevdirməyi ilə onun naz etməyi, yarınmağı qarşılaşdırılır, obrazın iki xarici görünüşü simvolizə yolu ilə təlqin edilir və intonasiya ladları adi tonda özünü göstərir. Kəlamın hər iki misrası şərt budaq cümləsi modelində olub, təsviri xarakter daşıyır, təsdiq formasındadır. Bəzən bu tip şərt məzmunlu cümlələrin birinci komponenti təsdiqdə,

ikinci komponenti isə inkar formasında olur. Məs: “Kiminq belə kaş bolsa, yaşın yakmas” (kimin üstündə qaş olsa, ona şimşək toxunmaz) (64, 27). Müasir forması paradiqmatik planda səbəb-nəticə əlaqəli cümləyə də çevirmək mümkündür: Səbəb: üzünün üstündə qaşının olması. Nəticə: Ona şimşəyin toxunmaması. Paradiqmatik formalarda da cümlələr nəqli xarakterlidir, komponentlərin birincisi təsdiq, ikincisi inkar formadadır. Bu hikmətli kəlam inancla bağlı olaraq yaranmışdır. Kaşğari inancla bağlı belə bir qeyddə vermişdir: “Qaş ləkəsiz, saf və ağ bir daşdır, üzüyə qoyulur. Üzüyün sahibinə şimşəkdən zərər gəlməz, çünki daşın təbiəti buna imkan vermir. Qaşı bir bezə sarıyıb oda atsalar, nə bez, nə daş yanar. Bu, sınınmışdır. Bir adam susadığı zaman qaşı ağına qoysa, susuzluğu gedər” (64, 27).

Birinci komponenti təsdiqdə, ikinci tərəsi inkar formalı digər bir məsəl nümunəsinə nəzər salaq: “Aş tatığı tuz, yoğrın yeməs”= aşın dadı duzdur, duz qabda yeyilməz (qabda ancaq duz yeyilməz) (64, 34). Bu məsəlin – nəqli cümlənin inkarı – mə, - məs şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. Bu nümunədən də aydın şəkildə görünür ki, “nəqli cümlədə əsasən feili xəbərlər mühüm rol oynayır. Şübhəsiz, bu da cümlənin yalnız məzmunundan deyil, eyni zamanda daşdığı vəzifədən, onun istiqamətləndirilməsindən irəli gələn bir xüsusiyyətdir” (85, 266). “Divan”da lirik xarakterdə qeydə alınmış poetik örnəklərdə nəqli cümlələrin müəyyən hissəsi feili, digər bir qismi isə ismi xəbərlərdən ibarətdir. Bəzən eyni bir şeir mətnində məzmun və formaya münasib olaraq həm feili, həm də ismi xəbərlərdən istifadə olunmuşdur. Məs:

*“Ya evin anıq közi,
Yəlkin anıq özi,
Tolun ayın yuzi,
Yardı məninq yürək”
Sehrlidir gözü,
Bir qonaqdır özü,
Dolunayıbdır üzü,*

Parçalandı ürəyim (Sevgilisindən bəhs edərək deyir: onun gözündə sehr var, onunla ovlayır, özü içində qonaqdır, üzü isə on dörd gecəlik ay kimidir, mənə baxışları ilə vurdu, ürəyim yarıldı, parçalandı) (64, 35-36). Qədim formadakı mətnin birinci, ikinci, üçüncü misralarında nəqli cümlənin xəbəri isimlə, sonuncu misrası isə feillə ifadə olunaraq təsdiq formasındadır.

Müasir dövrdə Azərbaycan folklorunda “Anası bicliklə yuxanı nazik yapar, oğlu qoşa-qoşa qapar” – formasında nəqli xarakterli məsəl işlənir. Kaşğari dövründə bu məsəl də nəqli xarakterdə eyni məzmununda işlənmişdir: “Anası tevlük, yuvka yapar, oğlu tətik, kosa kapar”= anası birliklə lavası nazik, incə yapar, oğlu isə tətik, diribaş olduğu üçün qoşa-qoşa qapar (anası uşağı aldatmaq üçün birlikdə çörəyi incə yapar, uşaq isə zirək olduğu üçün çörəyi iki-iki qapar). Bu söz iki hiyləgərin qarşılaşdırılması zamanı deyilir (64, 36). Belə qarşılaşdırma enantiosemiya səciyyəlidir: Yəni məsəlin birinci komponenti ilə ikinci tərəfi qarşılaşdırılır: I tərəf: ananın bicliklə nazik yuxa bişirməsi, yapması; II tərəf oğlun zirəkliklə yuxanı qapması, yeməsi. Burada ananın bicliyi ilə oğlun zirəkliyi, diribaşlığı semantik baxımdan az da olsa, zidd xüsusiyyət kəsb edir. “Divan”da nəqli cümlələrin az bir qismi ismi xəbərlə, çox hissəsi isə feili xəbərlərdən ibarətdir və aşağıdakı nümunədə nəqli cümlələrin hamısında xəbərlər feillə ifadə olunmuşdur:

*“Koydu bulut yağmurun,
Kərib tutar ak torun,
Kırka kodhıtı ol karın,
Akın akar, ənqrəsür”*
*Qoydu bulud yağmurunu,
Gərib tutdu ağ torunu,
Qıra tökdü öz qarını,
İnləyərək axar sel (64, 40-41).*

Bu şeir mətnində nəqli xarakterli misraların hamısında xəbərlər feillə ifadə olunaraq əsasən sühudi keçmiş zamanda işlənmişdir. “Divan” mətnlərində “nəqli cümlələr sual və əmr cümlələrinə nisbətən üstün mövqedə görünür” (96, 389).

Nəqli cümlələr kimi sual cümlələrinin də yaranma tarixi olduqca qədimdir. “Orxon-Yenisey” abidələrində, “kitabı-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən bu tip cümlələrə “Divan”da da rast gəlinir və sual cümlələri müxtəlif üsul və vaistələrlə ifadə olunmuşdur. Məs:

*“Atsa okın kəzgərip
Kim tur anı yığdaçı,
Tağlıq atıp oğraşa
Özi, kuyı yertilur”*

*Çəzi gərib atsa ox,
Söylə, onu kim tutar?
Əgər dağa çatsa ox,*

Dağ da, daş da yırtılar (64, 116).

Bu şeir mətninin həm qədim, həm də müasir formasında sual cümləsi ikinci misrada “kim” sual əvəzliyi ilə ifadə olunaraq sual cümləsini reallaşdırmışdır. Həmin əvəzliyin qədim və müasir formaları arasında heç bir fonetik hadisə müşahidə edilmir, yəni bu xüsusiyyət, fonetik tərkib və funksiyaca qədim forma müasir dilimizdə olduğu kimidir. “Tarixən sual cümlələrində işlənmiş sual əvəzlilikləri Müasir Azərbaycan dilindən mahiyyət etibarilə heç də fərqlənmir; nəzərə çarpaq frəqli xüsusiyyət isə əsasən özünü sözün fonetik təribində göstərir” (77, 221). Məsələn, Müasir Azərbaycan dilində “niyə” formasında işlənən sual əvəzliyi kaşğari dövründə “nəlük” fonetik tərkibində işlənmişdir:

*Nəlük anqar biliştim,
Kuşçsup takı kavuştum,
Tüsünlüğün kayıstım,
Alktı məninq yayımı*

*Niyə onnan tanışdım,
Qucaqlaşib qovuştum,
Rəhm eyləyib alışdım,*

Məhv eylədi yayımı (64, 184).

Qədim formada “nəlük”, müasir dilimizdə “niyə” sual əvəzliyi şeir mətnində 3 misranı əhatə edir, dördüncü misrada sualların cavabı dəqiqləşdirilir. Qədim “nəlük” (müasir “niyə”, “nə üçün”) sual əvəzliyi ilə ifadə olunan aşağıdakı şeir mətnində birinci misrada işlənən sual intonasiyası digər misralar üçündə xarakterikdir:

*“Bardınq nəlük aymadınq,
Kirü ηöböp kamadınq,
Könqül berü yaymadınq,
Boldunq ərinq bomağü”
Getdin niyə demədin,
Çen baxıb yaşığın gəlmədi,
Könül verib meyl etmədin,*

Olmayacaq bir şey oldun (Getdin, jetdiyini niyə xəbər vermədin, nə üçün yazığın gəlmədi, arxada qalanlara iltisat etmədin, niyə qəlbin bizə meyl etmir, yaraşmayan bir iş tutdun) (64, 231). Tarixən sual cümlələrini yaradan “nəlük” sual əvəzliyini müasir türkcələrlə müqayisə etdiyimiz zaman fonetik fərqləri çıxmaq şərtilə, sual məzmunu, sual çaları yaratmaq baxımından heç bir fərq müşahidə etmirik. Niyə//nə üçün (Azərbaycan dili), neden (türk dili), hi ösö//niğä//niliktä (başqırd dili), nege//nelikten//ne sebebti (qızıx dili), nege//emne üçün (qırğız dili), nima üçün//negä//nimägä (özbək dili), ne açın //nigä//niliktän (tatar dili), näma üçün (türkmən dili), nemiscä //nemä üçün (uyğur dili) (61, 644-645).

“Divan”da – mı, -mi, -mu, -mü sual ədatının köməyi ilə qurulan sual məzmunlu mətnlərə də təsadüf edirik ki, bu da qədim türk dili üçün səciyyəvi hal hesab olunmalıdır. Məs:

*“Alp Ər Tonqa öldümü?”
İsız ajun kaldımı?
Ödhlək öçin aldımı?
Əmdi yürək yırtılır”
Alp ər Tonqa öldümü?
Bu pis dünya qaldımı?*

İndi ürək yarılar (63, 115-116).

Sual əvəzlilikləri ilə qurulan sual cümlələri ilə müqayisədə - mı⁽⁴⁾ sual ədatı ilə qurulan sual cümlələrinə “Divan”da az yer verilmişdir. İntonasiya ilə düzələn sual cümlələrinə “Divan”da təsadüf etmədik.

“Divan” mətnlərinin dilindən aydın olur ki, əmr cümlələrinin işləklik intensivliyi yüksəkdir və bu tip cümlələr daha çox feilin əmr formasının qədim şəkli əlaməti “ğıl” morfoloji göstəricisi ilə düzələnleridir. Məs:

*“Koldaşbilə yaraşğıl,
Karşıp adın üdürmə,
Bək tut yavaş takağü,
Süvlie yazın ədərmə
Yoldaş ilə yaraşginən,
Ona qarşı çıxma, başqasını seçmə,
Bərk tut yavaş toyuğu,
Çöldə qırqovul arama (64, 18).*

Bu örnəyin birinci misrasında “yaraşğıl”, ikicisində “üdürmə”, üçüncüsündə “tut”, dördüncüsündə “ədərmə” feillərinin hamısı əmr məzmununa malikdir. “Yaraşğıl” feilindəki “ğıl” şəkilçisinin müasir forması – “ginən” şəkilçisidir və bu şəkilçi Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün səciyyəvidir. Digər feillərdə “-ma, -mə” inkarlıq şəkilçiləri də əmr məzmununun yaranmasına yaxından köməklik göstərmişdir. Digər bir mətndə feil kökünə “-qıl” şəkilçii artırmaqla əmr cümləsi formalaşdırılmışdır:

*“Təgmə evət sıka körüp turğıl ula,
Çakmak çakıp evsə kalı udhınur yula”
İş görərkən sakit ol, heç vaxı tələsmə, ey ər,
Çaxmaq çaxan tələssə, bil, çırağı söndürər (64, 30).*

Həm qədim, həm də onun müasir formasında əmr qarışıq nida məzmunu da qabarıqdır. Bu mətnlə “-qıl” morfoloji göstəricisi ilə bərabər intonasiya da mühüm rol oynamışdır. Aşağıdakı mətndə isə əmr cümlələrində məsləhət çaları güclüdür,

cümlələr xitab-müraciət şəklində olub II şəxsin təkini bildirir, intonasiya baxımından hiss-həyəcan tonu da mömcuddur:

*“Kəlsə kalı katıqlık
Ərtər teyü sərिंगil,
Ödhlək ışın bilip tur,
Ança anqar tirəngil”.*
*Gəlçə əgər səlanət
Keçər deyə səbr elə,
Zəmanənin işini bilib bud,*

Ona müqavimət göstər (64, 219).

“Divan”da qeydə alınmış şeir mətnlərində ikinci şəxsin təki ilə əlaqədar olan misralarda yalnız əmr deyil, eyni zamanda tapşırıq, çağırış, dəvət, yalvarış çalarlar, məzmunlar da ifadə edilmişdir. Aşağıdakı mətndə tapşırıq məzmunu aparıcıdır:

*“Tün-nün, təhriqə boyramağıl,
Korkup anqar eymənü oynamağıl”.*
*Gecə-gündüz tanrıya tapır, boyun qaçırma,
Ondan qorxub çəkinərək oynama (64, 326).*

“Divan”da az da olsa “a” ədatı ilə ifadəsini tapan nida cümlələrinə də təsadüf edirik. “A” nidası işlənən cümlələrdə təəccübləndirmək, heyrətə salmaq məzmunu reallaşdırılır. Məs: Ol məni a medı=0 məni çaşdırdı (63, 113). “Ma” morfoloji göstəricisi qədim dövrlərdə omonim səciyyə daşıyaraq həm əmr formasındakı feillərə artırılaraq inkar ədatı kimi, həm də “al, aha, bu da...” mənasında işlənən bir söz kimi qeydə alınmışdır: ma=al, aha, bu da... Bu formular qədim dövrlərdə təccüb bildirən nida cümlələrinin yaranmasında mühüm rol oynamışlar. “Dİvan” da “nə” sözü həm sual məzmunu yaradan, həm də təccüb bildirən sual və nida cümlələrinin qurulmasında fəal çıxış etmişdir. Sual cümləsi: Nə tersəm=nə deyirsən (63, 204). Lüğətin III cildində digər “nə” sözü ilə bağlı belə bir qeyd verilmişdir: “nə” ərəbcədə təccüb bildirən “mə” qoşmasının vəzifəsini ifa edən ədatdır: nə mə edhgü nisi ol=0 nə yaxşı adamdır; nə mə yavuz nənqol bu=bu nə qədər pis şeydir. “Nə mə” kəlməsi

haqqında Bəsim atalay göstərmişdir ki, “Bu kəlmədən Doğu türkcəsində və Azərbaycan “həmənə” şəklində istifadə olunur” (63, 204; 16, 215).

Müasir Azərbaycan dilində “vay” nida bildirən söz “Divan”da “va” şəklində işlənmişdir: “va: “vay” mənasındadır. Söylənən adam tərəsindən əmrin inkarı deməkdir: va, nə tersən=vay nə deyirsən, vay olsun sənə”. Qayğılı, qüssəli anda “va” sözü işlədilir” (63, 205). XI əsrdə “va” nidasına sinonim ekvivalent kimi “ya” nidasından da istifadə olunmuşdur (63, 205). Müasir Azərbaycan, türk, özbək, türkmən, uyuğur, qaqauz dillərində “vay” şəklində işlənən bu söz müasir “başqırd “vay! Ay! Ayanıs!, qazax kap! Tuvh!, qırğız oy! Tatar vay!, ay! Ayanın şəkillərində çıxış edir (61, 940-941).

Müasir Azərbaycan dilində “ha” təkid bildirən ədatı qədim dövrlərdə “ok” şəklində işlənərək nida cümlələri formalaşdırılmışdır: barğıl ok=gedərsən ha!” (63, 112). Ümumiyyətlə, nida sözlərinin köməyi ilə qurulan nida cümlələri də “Divan”da çoxluq təşkil edir.

Türk dilinin inkişafı tarixində Mahmud Kaşğarının “Divan”ı “orxon-Yenisey” abidələrindən və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından sonra gələn ən möhtəşəm və yazılı bir mənbədir və bu mənbədə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən də qədərincə istifadə edildiyindən nəqli cümlələr adi tonla tələffüz edildiyindən təsviri xarakter sual, əmr, nida cümlələri özlərinə məxsus intonasiya ladları ilə deyilərək emosionallığın yaranmasına xidmət göstərmişdir.

“Divan” da cümlənin baş üzvlərinin əksi. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında cümlənin baş üzvləri olan mübtəda və xəbər bütün dolğunluğu ilə əks olunmuşdur və mübtədani ifadə vasitələrinə görə, isim və əvəzliliklə ifadə olunma etibarilə zəngin cümlə tipləri nümunəsində nəzərdən keçirə bilərik: 1) İsimlə ifadə olunan mübtədalar. İsimlərlə ifadəsinə görə mübtədaya aid zəngin nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Məs: Ər burnı tamurdu=adamın burnu qanadı, axdı (5, 119). Bu nümunədə “ər burnı” söz birləşməsi modelində olub, nə? Sualına cavab verir, insan anlayışı ilə ifadə olunaraq mübtəda vəzifəsində çıxış edir. Heyvan adları bildirən isimlərlə ifadə olunan mübtədalar da “Divan”da çoxluq təşkil edir. Məs:

atlar namüq süquşdu=bütün atlar sıçradı, qalxdı (5, 124). Burada mübtədə heyvanı adı bildirən (at) isimlə ifadəsi sonunda öz əksini tapmışdır. Topluluq bildirən isimlə ifadə olunan mübtədalar da “Divan”da əksini tapmışdır. Məs: yilkı tuyuğun tıresdi=sürü sıxıntıdan yürüməz oldu (5, 126). Mübtədanın zaman anlayışı bildirən isimlərlə ifadə olunma halları da müşahidə olunur. Məs: tün nün birlə karıştı=gecə ilə gündüz qarşılaşdı (5, 122). Cansız əşyaların adlarını bildirən isimlərlə ifadə olunan mübtədalar da “Divan”da xeyli saydadır. Məs: ton təriğ soruşdu=paltar təri sordu, çahıra çəkdi (5, 126). Qida məhsullarının adları ilə ifadə olunan mübtədalara da geniş şəkildə təsadüf edilir. Məs: ətmək kamuğ kuruşdu-çörək büsbütün qurudu, çörəyin bir parçası qurudu (5, 128). Mübtədanın ismin lüğəvi məna növlərinə nəzərən ifadəsinə görə bütün göstəricilərinə təsadüf etmək mümkündür. Titul, rütbə bildirən “bəğ” ismi ilə mübtədanın ifadəsi halları geniş müşahidə olunur. Məs: inki bəglər anstılar=iki bəy qarşılaşdı, çarpışdı (5, 128). Kaşğari dönəmindəki “ik bəylər” söz birləşməsi modeli xüsusi maraq doğurur və bu forma müasir türkcələrdə işlənmir, çünki birinci komponentdə gələn say birləşmənin ikinci komponenti üçün təyinedici söz kimi çıxış etdiyindən burada “bəy” sözünün “-lər” şəkilçisi qəbul etməsinə bir o qədər lazım bilinmir və bu hal türkcələrin tarixi inkişafı ilə bağlı önəmli bir cəhətdir. Titul bildirən isimlə ifadə olunan mübtədəyə aid digər bir cümləni də göstərmək olar: bəylər pusuşdı-bəylər pusuşdular, bir-birinə qarşı pusqu qurdular (5, 130). Bəzən “ikki” sözündən sonra gələn leksik vahiddə - “lar” cəm şəkilçisindən istifadə olunmur. Məs: ikki koçnqar süsüşdü=iki qoç kəllələşdi (5, 131). Birinci komponenti feili bağlama, ikinci tərəfi isimlə ifadəsini tapmış mübtədalar da “Divan”da xeyli saydadır. Məs: məkiq əligim tanısca təğişdi=mənim əlim tavana dəydi, çatdı (5, 134). Müasir dövrdə olduğu kimi Kaşğari dönəmində də mübtədə cümlənin əvvəlində işlənmişdir. Məs: suv tamışdı=sudamladı (buzdan sudamladı) (5, 139); yigitlər ika nınışdı=igidlər həvəslə işə girişdilər (5, 140); Məkan məzmunu bildirən isimlərlə ifadə olunan mübtədalara da “Divan”da rast gəlinir. Məs: yer tarıktı=yer daraldı (5, 142). Xalq, millət adını bildirən isimlərlə ifadə olunan mübtədalar da “Divan”da müəyyən cümlə tiplərində işlədilmişdir. Məs: türk tatıktı=türk tatlaşdı, tat olan, farsalışdı (5, 143). Silah, sursat tadını bildirən isimlərlə

ifadə olunan mübtədalar da lüğətdə öz əksini tapmışdır. Məs: kılıc tutuqtı=qılını paslandı (5, 143.) Qida məhsullarının adını bildirən isimlə ifadə olunan mübtədaların intensivliyi müşahidə olunur. Məs: aş tatıldı=yemək olanıdı (5, 146); ət pısıp tııldı=ət bişib didildi (5, 146). Bitki, ağac adlarını bildirən isimlərlə ifadə olunan mübtədalar kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Məs: yığac bışıldı=ağac bışıldı (5, 147). “Divan”da ismin lüğəvi mənə növləri üzrə ifadəsini tapmış mübtədalar olduqca çoxdur və bunlar geniş bir araşdırmanın mövzusu ola bilər. “Divan”dakı mübtədaların çoxu şəxs əvəzlilikləri ilə də ifadə olunmuşdur ki, isimlə ifadəsindən fərqli olaraq işləklik intensivliyi cəhətdən çoxluq təşkil edir. “Divan”da bütün şəxs əvəzliliklərinin mübtədə vəzifəsində işlənməsi halları özünü göstərir və bunları aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik: ol ununq koturdu =o, unu boşaltdı, bir qabdan başqasına yığdı (5, 108); ol sözün məndin baturdı=o, sözünü məndən gizlədi, saxladı (5, 109); ol anı suvka baturdı=o onu suya batırdı (5, 109) və s. Mübtədanın birinci şəxsin təkli ilə ifadəsi: mən anqar aş taturdum=mən ona yemək daddırdım (5, 109); Mən anı nasırurdum=mən onu qaçırdım (5, 111); Mən anı todhurdum=mən onu doyurdum (5, 112); məh anı attın tüsürdüm=mən onu atdan düşürdüm (5, 114); mən anı əvdən çıxarırdım=mən onu evdən çıxardım (5, 112) və s. “Olar” şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədalarla da təsadüf olunur. Məs: olar ikki tutuşdılar=onlar ikisi tutuşdular (5, 121); olar bir inindidir ketişdi=iki dost bir –birindən ayrıldı (5, 122). Bu cümlənin qədim formasında “olar” şəxs əvəzliyi işləndiyi halda, çevirmə variantında imlistik şəkildədir; Olar bir-birindən kaçışdı=onlar bir-birində qaçdılar (5, 124); Olar bir-birigə iş kodusdu=onlar bir-birinə iş etibar etdilər (5, 125); Olar bir-birgə nız berişdi=onlar bir-birinə qız verdilər (5, 125) və s.

“Divan”da işləklik intensivliyi baxımından daha çox diqqəti cəlb edən cümlənin baş üzvlərindən olan xəbərdir və lüğətdəki xəbər həm isim, həm də feillə ifadəsini tapmış xəbərlərdir. Kaşğarının qeydə aldığı şeir mətnlərinin müxtəlif pozisiyalarındakı sözlərin çoxu isim və feillə ifadə olunmuş xəbərlərdən ibarətdir.

Məs: Avlap məni koymanqız,

Ayık ayıp kaymanqız,

Akar közüm uş tənqiz,

Təgrə yürə kuş uçar“.
Ovla məni, buraxma,
Söz verib sözdən qaçma, Gözüm dəniz tək aşar,
Ətrafda quşlar uçar (5, 62).

Kaşğari dönəmindəki şeir mətninin birinci misrasında “av” sözüne “lap” şəkilçisi artırılacaq isimdən xəbər düzəldilmiş, digər altından xətt çəkdiyimiz sözlər əsl feillərdir və xəbər vəzifəsində işlədilmişdir. Kaşğari dönəmində söylənilən bir ağı mətnində də xəbərlərin hamısı əsl feillərlə ifadə olunmuşdur:

“Turğan uluğ işlaka,
Tergi urup aşlaka,
Tumluğ kadir kışlaka,
Xodhıtı ərig umduru”
Böyük işlərə qalxışan,
Yeməyə süfrə sərəh,
Soyuq və sərt qışda

Xalqı ümid içində qoydu (Bir adam haqqında ağı deyir: o, çox böyük açar, xalqı yedirib işlədirdi, hamı ona böyük ümidlər bəsləyirdi, birdən-birə xalqı qoyub hara getdi) (5, 73).

Xəbərin feillərlə ifadəsi baxımından Kaşğari dönəmi ilə çağdaş türkcələr arasında əsaslı fərqlər müşahidə olunmur, morfoloji göstəricilər eyniyyət təşkil edir, yəni türkmənşəli feillərdə iki struktur – kök və şəkilçilər aydın şəkildə seçilir. Aşağıdakı şeir mətnlərində feillə ifadəsini tapmış xəbərlərin morfoloji tərkibində bunları aydın şəkildə görə bilərik:

“Alın tüpü yaşardı,
Urut otın yaşırdı,
Kölninq_suvır nüşərdi,
Sığır, boka münqrəsür”
Dağın təpələri yaşardı,
Quru ot yerinə yenisi çıxdı,
Çölün suyu doldu,

Sığır, buğa böyürüşür (Baharı tərənnüm edir: dağın təpələri təzə otlarla yaşardı, quru otların yerinə yeni çəmənler bitdi, göllər bahar suları ilə daşana qədər doldu, sığırlar, buğalar sevincində böyürür (5, 114-115).

Qafiyə mövqeyində çıxış edən feillə ifadə olunan xəbərlərin şəxsə görə dəyişən formalarında da müasir dövrlə müqayisədə əsaslı fərq müşahidə olunmur. Aşağıda verəcəyimiz şeir mətni buna əyani misal ola bilər:

Kudhi nıkırp oğuş terdim,
Yağıkaru kırış kürdüm,
Tokuş içrə uruş berdim,
Ərən körüp başı tığdı^a
Ucadan çağırıb xalqı topladım,
Düşməne qarşı ak-yayımı çəkdim,
Savaşa girişib vuruşdum,

Ərəni görəndə yağlı boyu əydi (Dağın təpəsindən aşağıya doğru hay saldım, bütün oymağı yığdım, oxumu-yayımı çəkib düşmənlə vuruşmağa başladım, bizim ərənləri görəndə yağlı qoyub qaçdı (5, 117-118).

Müasir dövrdə olduğu kimi Kaşğari dönəmində də türk dillərində uzlaşma əlaqəsi şəxs kəmiyyəti əhatə edir ki, “Divan”dakı şeir mətnlərinin bəzilərində kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri olan – lar, - lər şəkilçilərinə qənaət olunur. Məs:

“Yay kış bizlə karıştı,
Ərdəm yaşın kırıştı,
Çəriğ tutup nörüşti,
Ortağalı ötrüşür”.
Yayla qış qarşılaşdılar,
Hünər yayını qurdular,
Səs bağlayıb güləşdilər.

Ox ataraq az qala bir-birini vurdular (Yayla qış qarşılaşdılar, çəkişdilər, hər biri hünər yayını qurdu, güləşdilər, bir-birinə ox atan kimi oldular) (5, 127-128).

“Divan”da xəbərlər mübtədadan asılı olur, feil və isimlərlə ifadə olunur, mübtədalar kimi sadə və mürəkkəb olur və mürəkkəb strukturdan olan “xəbərlər söz birləşməsi ilə ifadəsini taparaq müəyyən olunan əşyanı bildirir” (12, 134). Məs: mən tənqriyə tapındım= mən tanrıya tapındım, ibadət etdim (5, 162); ol bəggə tapındı=o, bəyə xidmət etdi (5, 162). Biz burada “tənqriyə tapınmaq”, “bəggə tapınmaq” ifadələrini söz birləşməsi modelində götürərək mürəkkəb xəbər kimi izah etməyi məqbul hesab edirik. “Divan”danı şeir mətnlərinin tərkibində çıxış edən sadə cümlələrdə xəbərin yerini dəyişməsi çağdaş türkcələrdəki şeir mətnləri ilə eyniyyət təşkil edir. Xəbərin mətn mühitində yerini dəyişməsi cümlədə məna dəyişikliyinə səbəb olmur. Məs:

*“Ögrən anınq biligin,
Kündə anqar baru,
Katkılıkın tapınğul
Kodhğul nüvəz navu”*

*Öyrən onun biliyini,
Gündə yanına get,
Ona səmimi xidmət et,
Qururu bir yana qoy (5, 162).*

Qədim şeir örnəyinin birinci misrasında söz sırası qanunauyğun hal kimi pozulmuş, digərlərində isə xəbər öz zonasında işlənərək əmr məzmununu gerçəkləşdirilməsinə xidmət göstərmişdir.

Xəbərin misranın başlanğıc, yəni ö hissələrində işlənməsi halları geniş müşahidə olunur və belə xəbərlərin ifadə vasitələri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur. Məs:

*“Kuçəndi biləgim,
Yağındı tiləgim,
Təlindi biligim,
Təgrüp anqar çərtülür”.*
Gücəndi biləyim,

Yaxlaşdı diləyim,

Dəlindi biləyim,

Dəyib ona yox olur (Biləyim mənə yük olan, ağırlaşdı, elm, bilik haqqında çox şey yazdığım üçün ona zülm oldu, irdi diləyim yaxınlaşdı, sinəmdə elm-hikmət çeşməsinin gözü açıldı, ancaq ömür də sona yetir) (5, 169). “Divan”da bəzən sözün müvafiq morfoloji göstəricisi olmadan da xəbəri təyin etmək mümkündür. Məs: oğlak yiliksiz, oğlan biliksiz=oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz, yaxud oğlaq iliksizdir, uşaq isə biliksizdir (3, 393). Aşağıdakı bəndin misralarındakı söz sözlər də feil şəkilçisi “-dır” qəbul etməyən, yəni şəkilçisiz xəbərlərdir:

Kuş yavusu sağızğan,

Yığal yavuz azğan,

Yer yavuvu kazğan,

Budun yavuru barsğan.

Quşların ən pisi, ən xeyirsizi sağsağandır,

Ağacların ən pisi itburnu ağacıdır,

Yerin ən pisi qazğan, yəni yarğan və bataqlıq yerdir,

Xalqın ən pisi isə barsğanlılardır (5, 394).

Cümlənin baş üzvlərinin (mübtəda və xəbərin) “Divan”dakı mətnlər əsasında inkişaf tarixi izləndikcə aydın şəkildə görsənir ki, hər iki baş üzvün işləklik intensivliyi üstünlük təşkil edir. Bunlar özünü isim və əvəzliliklərlə ifadə olunan mübtədalarda və eyni zamanda isim, zərf, sifət, feillərlə ifadəsini tapan xəbərlərdə göstərir. “Divan”ın sintaktik quruluşunda mübtəda və xəbərlər çox mühüm rol oynayaraq müxtəlif tiptən olan cümlə konstruksiyalarının formalaşmasına münbit şərait yaradır.

“Divan” da ikinci dərəcələri üzvlərin əksi. Mahmud Kaşğari dönəmindəki türk dillərinin sintaktik quruluşunda tamamlıq, təyin, zərflilər də mühüm rol oynayır və rəngarəng ifadə vasitələrinə malik olur. “Divan”da əksini tapan tamamlıqlar da mübtədalar kimi isim və əvəzliliklərlə ifadə olunaraq, vasitəli və vasitəsiz olmaqla iki növə ayrılır və işlənmə intensivliyi baxımından daha çox

diqqəti cəlb edir. Məs: ol uquğ koturdu=o, unu boşaltdı, bir qabdan başqasına yığdı (63, 108); at kulağın tuvurdu=at qulağını səslədi (63, 110); yağı katardı=düşməni geri oturdu (63, 110); ol ət pişurdu=o, ət bişirdi (63, 113); ot orsı taşurdu=od qazanı daşırdı (63, 113); urağat oğul toğurdu=qadın uşaq doğdu (63, 115); ol tarığ kuğurdu=o, əkini qovurdu (63, 116); ol təvəy çökürdü=o, dəvəni xıxladı (63, 118) və s. Bu nümunələrdə tamamlıqlar ismin müxtəlif hallarında işlənərək həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıqlar qismində çıxış etmişlər. Əvəzlilərlə ifadə olunan tamamlıqlar da “Divan”da çoxluq təşkil edir. Məs: ol anı suvka cumurdu=o onu suya daldırdı, cumdurdu (63, 119); Mən anqar söz tutuzdum=mən ona yadda saxlanası, rəvayət ediləsi bir söz söylədim (63, 119); ol manqa yüng titişdi=o mənə yun didməkdə kömək etdi (63, 121); ol manqa suvluk sarışdı=o mənə sarıq, çalma sarımaqda kömək etdi (63,126); ol manqa yemiş terişdi= o mənə meyvə yığmaqda kömək etdi (63, 126) və s. Bu nümunələrdə şəxs əvəzliləri əsasən ismin yönlük və təsirlik hallarında işlənərək tamamlıq funksiyasında çıxış etmişlər. Tarixən türk dillərində işlənən vasitəli və vasitəsiz tamamlıqları oğuz və qıpçaqların materialları ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, Kaşğari dönmində və ondan sonrakı dövrlərdə də tamamlıqların ifadəsində və ya quruluşunda bir o qədər fərq olmamışdır. “Divan” materialları üzrə vasitəli və vasitəsiz tamamlıqları nəzərdən keçirməklə ismin hal şəkilçilərinin qədim formalarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Məs: ol manqa edhgü sağınah = məhi yaxşı hesab etdi, sandı (63, 122). Müasir dövrdə ismin təsirlik halının -ı, -i, -u, -u şəkilçisi yerində - qa (manqa) morfoloji göstəricisindən istifadə olunmuşdur. Müasir dövrdəki ismin çıxışlıq hal şəkilisi – dan, - dən yerində qədim dövrdə - dın, - din morfoloji göstəricisindən istifadə edilmişdir: ol məndin kaçındı = o məndən qaçırmiş kimi göründü (63, 123). Müasir dövrdəki ismin yiyəlik hal şəkilçisi – ın, -in, -un, -ün, -yın, -yin, -yun, - yin şəkilçisi yerində - ni, nı, -nu, nü morfoloji göstəricisindən istifadə olunmuşdur. Məs: ol nəqhi nırındı= o, bir şeyin qabığını soyurmuş, qazırmış kimi göründü (63, 123) və s. İsmi hal şəkilçisi işlənməyən tamamlıqlar da “Divan”da çoxluq təşkil edir. Məs: ər nənq kolındı = adam bir şey (şeyi – M.N.) istədi (63, 124); ər təgmə kılınç kılındı= adam bir şey (iş – M.N) gördü (63, 124) və s. Müasir dövrdəki ismin yerlik hal şəkilçisi – da, - də

morfoloji göstəricisi ilə Kaşğari dönəmindəki şəkilçi forma və yaratdığı semantik çalar (yer məzmunu – M.N) cəhətdən heç də fərqlənmir. Məs: ər suvda nirindi = ər suda yaxandı, suya girdi, yuyundu, çimdi (63, 174).

Bu qısa qeydlərimiz əsas verir deyək ki, tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri kimi “Dİvan” aktiv şəkildə rast gəlinən sintaktik göstəricilərindəndir. Bu ikinci dərəcəli üzv üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda olan sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur, bir sıra qoşmaların iştirakı ilə düzəlir, kimə? nəyə? kimi? nəyi? nə? kimdən? nədən? nə ilə, kim üçün? nə üçün? və s. suallarına cavab verir, xəbərə daha çox idarə, bəzən isə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, vasitəsiz və vasitəli olmaqla iki yerə bölünür və tamamlığın bu xüsusiyyətləri Kaşğari dönəmindəki türk dilləri üçün səciyyəvi hesab olunmalıdır. Kaşğarişünas alim R.Əskər də doğru olaraq yazır: “Divanda vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar isim və isimləşə bilən nitq hissələri, habelə təyini söz birləşmələri ifadə olunmuşdur. Məs: ər koyuğ soydı = adam qoyun soydu; ol manqa yüng sudı = mənə bükülmək üçün yun göndərirdi; at arpanı kürt-kürt yedi=at arpanı xxırt-xırt yedi; ol tam tərtürdi= o divar dəldildi; ol suvda tonuğ yaydı= o, suda paltarını çalxadı; ol anı urdu, çak etmədi= o onu döydü, döyülən çağ etmədi, cıncırını da çıxarmadı; yel yığacığ yaydı=yer ağacı yırgaladı; kaptı məninq kayımı=qapdı mənim qulumu; ol atığ badı = o, atı bağladı” (63, 394).

“Divan”da ikinci dərəcəli üzvlərdən olan təyidlər də geniş ifadə vasitələrinə malik olub, bütün cümlə üzvlərinə aid olaraq, onları bu və ya digər cəhətdən təyin edir, onlarla heç bir cəhətdən uzlaşmır. Məs: ol anda alımın sürüşdü = o ondakı borcunu çürütdü, ödəşdi (63, 127). Bu cümlədə “anda” sözü işarə əvəzliyi ilə ifadə olunaraq hansı? Sualına cavab vermiş, təyin vəzifəsində çıxış etmiş, təyin olunan “alımın” sözü ilə yanaşma əlaqəsinə girmiş formadadır. İfadə vasitələrinə görə “Divan”ın dilində işlənən təyidləri aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik: sifətlə ifadə olunanlar: açıq nənq süfirdi = acı şey şirinləşdi (5, 111). Bu nümunədə “açıq” sözü (acı) sifətin lüğəvi məna növünə görə dad bildirir, əşyanın əlamətini təyin edir.

Əvəzliklə ifadə olunanlar: ol bu işta kudurdu – o bu işin üstünə düşdü, çox çalışdı (63, 112). Bu nümunədə təyin “bu” işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur.

İsimlə ifadə olunanlar: taş yer anı katurdı – qıraq yer, qürbət ona bişirdi, olğunlaşdırdı, mətinləşdirdi (63, 111). İsimlə ifadə olunan təyinlər “Divan”da çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Sayla ifadə olunanlar: bir qarğa birlə kış kəlməs = bir qarğa ilə qış gəlməz (63, 152). “Divan”da “bir” sayı ilə ifadə olunan təyinlər çoxluq təşkil edir.

Fəli sifətlə ifadə olunanlar: önüş səvinç bolsa, katıg oxsunur=çox sevinən yaman peşman olar (63, 323).

Qoşmalı sözlər və birləşmələrlə, feili birləşmələrlə ifadə olunan təyinlər abidənin dilində kifayət qədərdir və dilimizin müasir dövrü ilə müqayisədə əsaslı fərqlər yaratmır, yəni təyinin təyin olunandan əvvəl işlənməsi nəinki Azərbaycan, o sıradan bütün türkcələr üçün qanunauyğun, səciyyəvi hal hesab olunur. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi abidənin dilində də təyinlər ifadə vasitələrinə görə zəngindir, həm də daha çox sifətlər, işarə əvəzlilikləri, feili sifətlə ifadə olunma baxımından diqqəti cəlb edirlər.

İş və hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyət və keyfiyyətini bildirən zərfliklərə kifayət qədər təsadüf olunur ki, bu da fərqliliklərin formalaşma tarixinin çox qədim olduğunu sübut edən linqvistik faktorlardandır və bunların da əksəriyyəti işlənmə yeri, ifadə vasitələrinə görə müasir türk dilləri ilə əsaslı fərqlər yaratmır. Əsasən zərflər, qismən də müxtəlif vasitələrlə ifadə edilmiş zərflilikləri məna növlərinə görə aşağıdakı şəkildə nəzərdən keçirə bilərik:

Tərzi-hərəkət zərfliyi. Cümlənin xəbərində ifadə edilən işin və hərəkətin nə vəziyyətdə, hansı keyfiyyətdə icra olunduğunu ifadə etmək üçün işlənir: badar-badar yügirdi= tıpış-tıpış, apul-apul, tapa-tapla qaçıb getdi (5, 366); at adhakı takır-takır etti = at ayağı takır-takır səs çıxartdı (5, 367); yüfüşlög kəlin küdhəgü yafaş bulur = sehirligəlinin əri xasiyyətlə yavaş, həlim olar (5, 303) və s.

Yer zərfliyi. Yokar kopup səgrəlim – sevinədən yuxarıya doğru atılıb-düşək (5, 370); kişi alası ıçtin, yilkı alası tastın = adamın alası ıçində, heyvanın alası çölündə, dışındır (5, 331); ol məhi əvgə barturdu=o məni evə göndərdi (5, 185); “Kəlsə sanqa yolğıra, Udhun anı udhğura, Barsın naru kadhğura, Sattı məninq

ayımı”= Oyat onu uyğudan, Yolda sənə rastlaşsa, satdı məh=hil ayımı, Çetsin hara istəsə (5,104) və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi türk dillərində hazırda işlənən yer zərfliləri ifadə vasitələrinə və quruluşuna görə Kaşğari dönəmindəkilərdən əsasən fərqlənir.

Zaman zərfliyi. “Divan”da dilindən aydın olur ki, türk dillərində işlənən zaman zərfliləri zaman zərfləri ilə bərabər başqa vasitələrlə ifadə edilmişdir və zaman zərflilərinin mühüm hissəsi Çatdaş türkcələrdə olduğu kimidir. Məs: kəldi manqa tat, aydım: əmdi yat= yanıma gəldi bir tut, ona dedim: indi yat; türkcə bulıt örtənsə, əvlük arı kəldürmişcə bolır, tarıqda bulıt örtəksə, əvgə yağı kirmişcə bolır = axşam bulud qızarsa, qadın oğlan doğmuş kimi olur, dan üzü bulud qızarsa, evə düşmən girmişcə bənzəyir; mən dada başa kəldim = mən ondan sonra gəldim (5, 370) və s.

Kəmiyyət zərfliyi: Hərəkət və ya əlamətin kəmiyyətini bildiren bu növ zərflilər neçə? Nə qədər? suallarından birinə cavab verir, tabe olduğu sözə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, daha çox kəmiyyət zərfləri ifadə olunur. Məs:

*“Bulmuş mənqinq səvərsən,
Akrun anqar səvingil,
Barmış mənqinq sakınma,
Azrak anqar öküngil”.*
*əlində mal var ikən,
Çox sevinmə, çox gülmə,
Əgər getsə əlindən,*

Saqın ondan üzülmə (5, 314). Bu şair mətnində “azrak” “Çox olmayan” mənasında, yəni “az” anlamında kəmiyyət zərfliyi vəzifəsində işlənmiş və müasir türkcələr üçün asanlıqla anlaşılındır. Digər bir nümunəyə nəzər salaq: “atan yükü aş bolsa, açını az körünür = axta yükü tamam yemək olsa belə, al adama yenə də az görünər” (5, 308).

Məqsəd zərfliyi. “Divan” mətnlərində hərəkətin məqsədini bildiren, nə üçün? niyə? Nədən ötrü? Suallarından birinə cavab verən məqsəd zərflilərinə də təsadüf edirik. Məs: səninq üçün kəldim = sənin üçün gəldim (5, 143) və yaxud:

*“Buç-buç ötər səmürgük,
Boğzı uçun mənqlənür”
Bı-aç ötər səmürgük,
Qarnı üçün yem toplar (5, 285).*

Kaşğari dnəmindəki zərfliklərin qrammatik özəlliklərini izlədikcə aydın olur ki, türk dillərinin inkişafı ilə bağlı olaraq zərfliklərin ifadə vasitələri və işlənmə mövqeyi ilə əlaqədar müasir dövrlə müqayisədə əsaslı fərq olmamışdır. Lakin bunlara baxmayaraq zərflik məqamında işlənən bəzi zərf sözləri və qismən də morfoloji vasitələr öz normativliyini itirmiş, yeni qrammatik xüsusiyyətlər qazanmışdır.

“Divan” da həmcins üzvlü cümlələr. Geniş cümlələr tipinə daxil olan cümlələrdən biri az həmcins üzvlü cümlədir və bu tip cümlələrdə baş və ikinci dərəcəli üzvlər tələb olduğu səviyyədə bir neçə dəfə təkrar olunması yolu ilə əmələ gəlir. Çağdaş türk dillərində olduğu kimi, Kaşğari dönəmində də cümlədə bir neçə mübtədə, bir neçə xəbər, bir neçə tamamlıq, bir neçə təyin, bir neçə zərflik işlənebilir və bunlar ayrı-ayrılıqda həmin cümlə üzvlərinin suallarına cavab verir. Bu baxımdan “Divan”da müşahidə edilən həmcins üzvlü cümlələri aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

1. Mübtədanın həmcinsliyi

*“Səndə kopar çadhanlar,
Kudhu sinqək, yılanlar,
Dük minq kayu təmənlər,
Kudhrık tikip yügrüsür”.*
*Səndə olar hayanlar,
Çibin, sinək, ilanlar,
Min neştərli, təmənlər,*

Quyuq dikib qaçışar. (Yazla qışın deyişməsini təsvir edir, qış yazı deyir: sə gələndə əqrəblər, çibinlər, ağcaqanadlar, bir sözlə, neştərli həşəratlar quyruqlarını

düyərək xalqın üstünə hücum edir (63, 318-319). Bu nümunədə mübtədə heyvan adları bildiren isimlərlə ifadə olunaraq həmcins üzv funksiyasında çıxış etmişdir.

2.Xəbər in həmcinsliyi. Kaşğari dönmündəki şeir mətnlərində xəbər in həmcinsləşdirilməsi geniş müşahidə olunur, qafiyə mövqeyində həmcinsləşdirilmiş xəbərlər eyni suala cavab verməklə poetik səciyyə kəsb edir. Məs:

*“Ortak bolup bilişdi,
Məninq tavar satışdı,
Bistə ilə yaraştı,
Kizlər tutar tayımı”
Ortaq olub tanışdı,
Mənimlə mal satışdı,
Biştə ilə anlaştı,*

Çizlər mənim tayımı (Vəfasız bir adam haqqında deyir: o mənimlə tanışlıqdan sonra ortağım oldu,

Malımı satmaqda mənə kömək etdi, ev sahibi ilə anlaştı, məndən dayçamı gizlədir) (63, 68).

Qədim türk şeir mətnlərində belə həmcinsləşdirilməsi və qafiyə mövqeyində işlədilməsi halları geniş yayılmışdır. Xəbər in belə həmcinsləşdirilməsi sadalama effekti verməklə yanaşı, həmin cümlə üzvünün özsemantik müstəqilliyini qoruyub saxlaması cəhətlərini də şərtləndirir.

İnkərlıq məzmununu reallaşdıran aşağıdakı şeir mətninin həmcinsləşdirilmiş xəbərlərində də vəziyyət eyni şəkildədir:

*“Aydın anqar savulma,
Kulbak udhu yuvulma,
Yuvğa suvın suvulma,
Kaptı məninq nayımı”.*
*Dedim ona sovulma, getmə,
Kubbak ərafə axma,
Çirkli su ilə sulanma
Qapdı mənim kayımı (63, 74).*

Burada da həmcinsləşmiş xəbərlər müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girərək, yəni əlaqələnərək öz semantik müstəqilliklərini qoruyub saxlamışdır.

3. Tamamlığın həmcinsliyi. İkinci dərəcəli üzvlərdən olan tamamlığın sözdən daha böyük linqvistik vahidlərlə, yəni söz birləşmələri ilə həmcinsləşdirilməsi halları şeir mətnlərində daha çox gerçəkləşdirilmişdir. Müxtəlif sahələrə aid olan, rəngarəng çalarlı fikir və mülahizələr tamamlığın təkrarı ilə, intonasiyası ilə, tələffüzü ilə fərqlənir, lakin struktur-semantik cəhətdən şeir mətnində daxili bir vəhdət təşkil edir:

“Yüknüp manqa imlədi,

Közüm yaşın yamladı,

Bağrım başın əmlədi,

Əlkin bulup ol keçər”.

Boyun əyib mənə işarə etdi,

Gözümün yaşını sildi,

Bağrımın yarasını sağaltdı,

Qonaq olub keçdi (63, 77).

Bu nümunədə “gözüm yaşın” həqiqi mənada, “bağrım başı” isə idiomatikləşmiş, yəni frazeoloizm funksiyasında çıxış edən söz birləşmələridir.

4. Təyinin həmcinsliyi. Poetik fikri aktuallaşdırmaqda, obrazlı deyim tərzinin mükəmməl şəkildə təqdimində təyinlərin həmcinsləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həmcins təyinlərə sifətlə ifadə olunan sözlər daxildir ki, bunlar da şeir mətnlərində effektiv obrazlılığın yaranmasına xidmət göstərir:

“Bilgə ərənsavların alğıl ögüt,

Edhgü saviğ edhləsə özgə sinqər”

Bilgə ərənlərin sözünü öyüd kimi alginən,

Çünki iyi, yaxşı söz təsir etsə, qəblə sinər (63, 155).

5. Zərfliyin həmcinsliyi. Hərəkətin tərzini, əlamətini, vaxtını, zamanını, yerini, məqsəd və səbəblərini, kəmiyyətini bildirən zərfliklərin həmcinsliyinə də Kaşğari dönəmindəki şeir mətnlərində müəyyən qədər rast gəlmək olur. Zərfliyin

həmcinsləşdirilməsi poetik mühitdə hərəkətlə bağlı olan spesifik əlamətlərin poetikləşdirilməsi baxımından xüsusi önəm daşıyır. Məs:

*“Yaruk yulduz toğarda
Uadhu kəlip bakar mən
Satulayu sayrasıp
Tatlığ üçün kuş ötər”.
Parlaq ulduz doğanda.
Oyanaraq gəlib baxıram.
Quşlar səs-səsə verib*

Dadlı-dadlı ötürlər (Parlaq ulduz dağırkən mən yuxudan oyanır, ağaclara baxıram və quşların səs-səsə verərək şirin-şirin ötdüyünü eşidirəm).

Şeir mətninin birinci misrasında determinant zaman zərfliyi ilə ikinci və üçüncü misralarındakı altından xətt çəkilmiş sözlər tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsində çıxış edərək mətni yaradan söz sənətkarı tərəfindən məharətlə həmcinsləşdirilmişdir. “Divan”da qeydə alınmış şeir mətnlərində zərfliyin mənə növlərinə aid həmcins növlərə təsadüf etmək mümkündür.

“Divan” da sintaktik təkrarların tərtibi prinsipləri. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında cümlə strukturlarında müəyyən qədər sintaktik təkrarlara da rast gəlmək olur və bunların qurulma mexanizminin tərtibi prinsipinin də araşdırılması maraqlı elmi nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. Sintaktik təkrarın struktur-semantik özəlliklərini araşdırmaq həmin sintaktik vahidlərin komponentlərinin mənasının dəqiqləşməsinə, konkretləşməsinə, daralmasına, genişlənməsinə, sözlərin ifadə etdiyi məfhumu konkret olaraq hansı baxımdan yanaşıldığını başa düşməyə imkan verir. Məsələn, müasir dilimizdə “qana qan”, “qanı qanla” sintaktik təkrarları işlədilir. Bu sintaktik təkrarın birincisi (qana qan) başlanğıc formadır, ikincisi isə (qanı qanla) paradigmatik şəkildir. Müasir dövrümüzdə “Qanı qanla yumazlar” məsələsinin qədim formasına “Divan”da “Kanığ kan bilə yumas” – şəkildə rast gəlirik (5, 64). Qədim və müasir formalardakı bu məsələdə “kanıq kan birlə” sintaktik təkrarı “isim+isim+qoşma”

(kanı (isim+ kanığ (isim) birlə - ilə (qoşma)) modelinə əsaslanır. Hikmətli kəlam, müdrik deyim xarakterli olduğundan məsəldə sintaktik təkrar məraziləşir, ziddiyyət çalarlı məna ifadə olunur və biz bunu “fitnəni” fitnə deyil, sülhlə aradan qaldırırlar – sinonim qarşılığında da aydın şəkildə sezə bilirik.

“Divan”da dövrün morfoloji göstəricilərinin köməyi ilə ismin feilə transformasiya ilə formalaşmış sintaktik təkrar tipləri xeyli saydadır və bu tip sintaktik təkrarlar müxtəsər və geniş cümlə modellərinin formalaşmasında aktivlik göstərir. Məs: ol təvəgə yük yüdhürdü= o, dəvəyə yük yüklədi (63, 65). “Yük” sözünün həm qədim, həm də müasir forması arasında heç bir fərq mövcud deyil, hər ikisi isim funksiyasını daşıyır. Bu söz şəkilçi qəbul edərək isimdən feilə transfer edilir və hər ikisi “yük yüdhürdi” şəkildə cümlənin xəbəri vəzifəsində çıxış edir və ifadə baxımından “isim+feil” modelinə əsaslanır. Əşya və hadisələri adlandırma, cümləyə tikinti materialı kimi daxil olma imkanlarına və başlanğıc formaya malik olmasına görə sintaktik təkrarların komponentləri arasında olduqca mühüm yaxınlıq vardır və bu yaxınlıq hər şeydən əvvəl ad bildirən leksik vahidlərin feilə məxsus şəkilçilər qəbul edərək həmin nitq hissəsinə transformasiyası hesabına baş verir. Məs: Ər baska yakığ yaktı =”adam başına yaxı yaxdı (63, 61)”. Cümlədə “yakı yaktı” qədim cümlə formasını məsdər şəklində “yakı yaxmaq” qəlibində də işlətmək olar və bu halda da məsdər formasındakı qəlib “isim+feil” modelində olacaqdır. Sintaktik təkrarları cümlədən ayırmaq, çıxarmaq, tərcümə variantları, müəyyən model əsasında qurulmuş təkrarın paradigmatlarını yaratmaq mümkündür. Məs: “Ol anqar yakığ yakışdı = o ona kömək etdi” (63, 70). Qədim formanın tərcümə variantlarında “yaxı yaxmaqda” sintaktik təkrarı ilə “yaxı salmaqda” feili bağlama tərkibi paradigmatik formada çıxış edir, birincisində təkrarlıq funksiyası yerində qalsa da, ikincisində yoxa çıxır. Qədim forma ilə (“yavığ yakıştı”) tərcümə variantı (“yaxı yaxmaqda”) qrammatik omonimlər kimi çıxış edir.

“Divan” da elə sintaktik təkrarlarla üzləşirik ki, onların həm qədim, həm də tərcümə variantlarında təkrarın xüsusiyyəti özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir. Məs: “anqar kuruğ yala yalaldı – o, quru töhmətlə töhmətlə töhmətləndi” (0, yalançı bir töhmətlə ittiham edildi) (63, 76). Bunların qədim formalarında sintaktik (“yala

yalaldı”) “isim+qoşma+feil” modelindədir. Tərcümə variantlarının sonuncusunda “yalançı bir töhmətlə ittiham edildi” – praqmatik formasında sintaktik təkrarlıq keyfiyyəti yoxa çıxır. Kaşğari dönəmindəki bu tip təkrarları tavnoloji təkrarlar kimi də dəyrləndirmək olar. Bu tip təkrarlarda intensivlik bildirmə, vahid məna ifadə etmə xüsusiyyəti qabarıq şəkildə olur. Kaşğari dönəmindəki tavnoloji təkrar tiplərinə şəxs əvəzliliklərinin cümlədə 2 dəfə təkrar işlədilməsi şəklində təsadüf edirik: “Mən əwğə barıǵlı mən” =Mən evə getmək üzrəyəni; Mən sizgə kəligli mən mən sizə gəlmək üzrəm (5,74). Ol əvəzliyi tavnoloji təkrar kimi çıxış edir: Ol ər ol əwğə baraǵan=o adam evə çox, daim gedəndir; ol kişi ol birgə cələgən=o adam bizə çox, daim gələndir (63, 73). Ol kişi ol birgə kəligsək=O adam bizə gəlməyi düşünür, bizə gəlməyi arzulayır (63, 74); Mən sizgə kəligli mən = mən sizə gəlmək istəyirəm (63, 74).

Kaşğari dönəmində tavnoloji təkrarların yaranmasına səbəb cümlədə eyni sözün məsdər və feil kimi çıxış etməsi olmuşdur. Məs: ol külün uruğ urdu = O, qulunu çox döydü; barıǵ bardı = çox gediş getdi (63, 75). Lüğətçi qeyd edir ki, bu cümlələrdəki barıǵ və uruğ sözləri məsdərin düzəltmə növündədir (63, 75). “Anı” söğük və söqtü = onu möhkəm söydü (63, 76); Ol kulın təpik təpdi =O, qulunu möhkəm təpiklədi, təpdi (63, 76). Bu tip qədim cümlə tiplərində “söğük” və “təpik” sözləri məsdər və onlardan sonra gələnlər isə feillərdir və bu cümlələrdə məsdərlər təkid çaları yaratmaq məqsədilə işlənir.

Tavnoloji təkrarlar mahiyyətcə türk dillərinin XI əsrdəki daxili və xarici quruluşunun önəmli cəhətlərini əks etdirir. Məs: “Ol özinqə yel yelpindi” = o özünü yelpizlədi (63, 117). Tarixi cümlə forması ilə müqayisədə aydın şəkildə görünür ki, müasir dövrdə “yel” sözü ixtisar edilir, onun funksiyasını yalnız “yelpizlədi” feili öz üzərinə götürür ki, belə vəziyyətdə tavnoloji təkrar aradan qaldırılır.

Tavnoloji təkrarın birinci komponentində gələnlər söz əşya adı bildirir və həmin söz feilə məxsus şəkilçi qəbul edərək hərəkət məzmunu yaradır və cümlə kommunikasiyasında sintakmatik transformasiya özünü göstərir. Məs: “Ər tuǵun tūgai” = adam düyün döydü; “Ər tūgin tūgər” = adam düyün döyər (63, 48). Bu

atalar sözündə də işlənmişdir: tılın tügmishi tısın yazmas=dillə düyülən dişlə açılmaz, dilin vurduğu düyünü diş aç bilməz. Bu verdiyi sözü yerinə yetirməsi lazım gələn adam üçün söylənir (63, 48).

Müasir dövrdə mürəkkəb söz kimi özünü göstərən “bəylərbəyi” sözü “Divan”da “bəglər bəgin” şəklində söz birləşməsi, yaxud sintaktik təkrar formasında bir şeir mətnində işlənmişdir:

*“Ödhlək yarağ gözətli,
Oğu tuzak uzatdı,
Bəglər bəgin azıttı,
Kaçsa kalı kurtulur”
Fələk fürsət gözətli,
Gizli tələ uzatdı,*

Qaçsa necə qurtular (Zalım fələk fürsət gözlədi, öz gizli tələsini qurdu, bəylərbəyini çaşdırdı, bəylərbəyi qaçmaqla bundan necə qurtula bilər?) (63, 237). “Bəglər bəgi” modeli əsas verir deyək ki, bu forma qədim dövrlərdə təkrar şəklində olmuş, dilin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq mürəkkəb sözə transfer edilmişdir.

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk ” əsəri sintaktik təkrarların ən qədim tiplərini öyrənmək üçün ən başlıca məxəzlərdən biridir. “Dİvan”da bir sıra söz birləşmələrinin inkişafı qoşa sözlərin yaranması ilə nəticələnmişdir ki, tədqiqatın “qoşa sözlər” bölməsində bu barədə geniş danışılır. “Sarıq sarmak”, “bezek bezemek”, “burul bürüşmək”, “tarık tarınmaq” kimi sintaktik təkrarlar tiplərinə xidmət edən nitq vahidlərindən başqa bir şey deyildir.

Mahmud Kaşğarının əsərində mürəkkəb cümlələrin əksi.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əksini tapmış mürəkkəb strukturadan olan cümlə tipləri indiyə kimi türkologiyanın ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Halbuki, bu möhtəşəm abidənin dilində çoxlu sayda mürəkkəb quruluşa malik cümlə tipləri işlənmişdir. Müşahidələrimiz göstərir ki, bu abidənin dilində ən çox işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrdir və onların komponentləri daha çox intonasiya ilə əlaqələnmişdir:

*“Ətil suvu aka turur,
Kaya tubi naka turur
Balık təlim, baka turur,
Kölünq takı müşərür”*

*İdil suyu aka kurur, akır,
Qaya dibin döyə durur, döyür
Balıq çokdur, baka durur, bakır,
Gölməçələr dəki olasız”*

(İdil suyu durmadan axır, quyuların dibini döyəcləyir, suyun daşması üzündən dolan gölməçədə çoxlu balıq və qurbağa qaynaşır.) [63, 141]

Bu tip şeir örnəklərində heç bir qrammatik vasitə - köməkçi söz iştirak etmədiyindən belə qəbildən olan cümlələr intonasiya vasitəsilə əlaqələnmiş tabesiz mürəkkəb cümlələr sırasına aid edilməlidir. Bu tip tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərində indiki zaman məzmunu qabarıq olduğundan həmin cümlələr birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin bir növü kimi xarakterizə olunmalıdır, çünki bu tip cümlələrdə eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsi güclü olur, komponentlər zaman baxımından uzlaşır, icra edilən işin eyni vaxtda baş verdiyi ifadə olunur.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin ardıcılzamanlı birləşdirmə növündə iş və hadisələrin növbə ilə baş verdiyi ifadə olunur və abidənin dilində bu tipdən olan cümlələr çoxluq təşkil edir:

*“Ödhlək kamüğ nüfrədi,
Ərdən auğ səvrədi,
Yunçığ yavuz tuvradı,
Ərdən bəgi çərtilər.”*

*Zaman-zaman zəiflədi,
Ərdən təmiz zəiflədi,
Azğın yaman gücləndi,*

Ərdən bəyi yok edilir.

Bu şeir örnəyində də ardıcılzamanlı tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri sadalama intonasiyası ilə bir-birinə bağlanmışdır.

Abidənin dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin səbəb-nəticə əlaqəsi ilə ifadə olunanları, yəni bu tip mənə əlaqəsi də geniş müşahidə olunur:

*“Öpkəm kəlib oğradım,
Arslan boyu kökrədim,
Alplar başın toğradım,
Əmdi məni kim tutar?”*

*Övkəm gəldi, uğradım,
Aslan kimi kükrədim,
Alplar başın doğradım,
İndi məni kim tutar?”*

Bu şeir mətninin birinci, ikinci, üçüncü misrası səbəbi, dördüncü misrası isə nəticəni bildirir. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri fərqləndirmək üçün Q.Kazımov belə bir təklif irəli sürür: “Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə “nəticədə” sözünü, ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə “sonra” sözünü əlavə etmək olar. Səbəb – nəticə əlaqəli cümlələrdə bir obyektivlik, kortəbiilik; ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə subyektivlik, şüurluluq olur.” [5, 291]

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən əsas vasitə intonasiyadır və bu tip tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərində ifadə edilən fikirlər bir-birinə qarşı qoyulur, biri digərinə zidd olur: “El kalır, töri kalmas” = Eldən (vilayətədək) vaz keçmək olar, ancaq törədən vaz keçmək olmaz.” [63, 210]

“Divan” da xeyli sayda tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda olan cümlələrə rast gəlirik və bu tip tabeli mürəkkəb cümlələr ən azı iki sadə cümlənin qrammatik cəhətdən birləşməsindən düzəlir. Komponentlərindən biri – qrammatik cəhətdən müstəqil olanı baş cümlə, digəri – asılı olanı budaq cümlə hesab olunur: Məs:

*“Bermiş səninq bil
Yalınquk tapar kanınka
Kalmış tavar adhınınq
Kirsə kara orunka”*

*Bil verdiyin sənindir
İnsan tapar gödənə
Qalan mal özgənindir,
Girsə qara torpağa.*

(Bil ki, ancaq yediyin və bağışladığın şey sənindir, çünki insan oğlu ancaq öz qarnına xidmət edir. Elə ki, insan oğlu qara torpağa girdi, ondan qalan hər şey özgəyə qismət olur.) (63,210)

Bu şeir örnəyində budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanmışdır. Şeir mətninin birinci misrasında “bil” sözündən sonra “nəyi?” sualı verilir və cavabdan aydın olur ki, digər hissələr tamamlıq budaq cümləsi modelinə uyğun gəlir. Aşağıda verəcəyimiz atalar sözündə də ikinci komponentlər tamamlıq budaq cümləsinin sualına cavab olur, budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır:

*“ Aşıq ayur: tübün altun,
Kamuk ayur : mən nayda mən”
Qazan deyər : dibin altun,
Çömçə deyər : mən hardayam?” [63, 125]*

Bu nümunədə heç bir qəlib söz işlənməsə də, bunların tamamlıq budaq cümləsi statusunda olması cümlənin ümumi semantik yönü ilə müəyyənləşir.

“Divan”da Kaşğari dönəminə xas olan bəzi tabeli mürəkkəb cümlənin növləri özlərinə möhkəm yer tutmuşdur, əks olunmuşdur. Dönəmin türk dillərinin tabeli mürəkkəb cümlələrində rəngarəng budaq cümlə növləri özünü göstərirkə, abidənin dilində daha çox şərt budaq cümləsinə təsadüf edirik. Məs: Əgir bolsa, ər ölməs = əgər adamın yanında bu dərman olsa, ölməz; Ağız yesə, köz uyadhur = Ağız yesə,

göz utanar [63, 236]. Ümumiyyətlə, abidənin dilində -sa, -sə şəkilçili budaq cümlələr həddən artıq çoxdur ki, bunlar da digər növ budaq cümlələrin müəyyənləşdirilməsinə bir qədər çətinlik törədir. Lakin cümlələrə məntiqi yanaşmaqla, cümlənin ümumi məzmunundan çıxış etməklə həmin budaq cümlə tiplərini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Məs: tilkü öz inqə, ud huz bolur = tülkü öz hininə, yuvasına hürsə qotur olar [63,211]. Bu tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponentlərinə “nə zaman? haçan? nə vaxt?” suallarından birini verməklə və cümlənin ümumi semantikasını əsasında onun zaman budaq cümləsi olduğunu təyin etmək olar. Əksər tədqiqatçılar hazırda tabeli mürəkkəb cümlənin qədim formalarındakı növlərini təyin etmək məqamında mətnin ümumi semantikasından çıxış etməli olurlar. Qəlib söz iştirak edən tabeli mürəkkəb cümlələrdə cümlənin ümumi semantikasından çıxış etməyə bir o qədər ehtiyac duyulmur, çünki qəlib sözün köməyi ilə budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmək olduqca asan olur. Məs: avçı neçə al bilsə, adhiğ ança yol bilir = ovçu nə qədər ov hiyləsi, fənd bilirsə, ayı da o qədər xilas yolu bilir [63 138]. Bu cümlədə “neçə və ança” qəlib sözləri ilə asanlıqla müəyyənləşdirmək olur ki, həmin cümlə kəmiyyət budaq cümləsi modelindədir. Qarşılaşdırma və digər budaq cümlə növlərini bu cür semantik yolla və yaxud üsulla müəyyənləşdirmək mümkündür. Məs: ağılda oğlaq toğsa, arında otı önər = ağılda oğlaq doğulsa, çay qırağında otu bitər [63, 203]. Bu cümlədə oğlağın doğulması hadisəsi ilə otun bitməsi qarşılaşdırılır və budaq cümləni bağlayan qəlib vasitə kimi “- sa” morfoloji göstəricisindən istifadə olunmuşdur.

Bu qədim abidənin sintaktik quruluşunda mürəkkəb cümlənin hər iki növü – tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr mühüm yer tutmaqdadır. Türk dillərinin tarixi inkişafı baxımından onu demək olar ki, müasir türkcələrdə indi müşahidə etdiyimiz tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyən tiplərinə abidənin dilində prinsip etibarilə rast gəlmək mümkündür və işlənmə intensivliyi, kəmiyyət baxımından tabesiz mürəkkəb cümlə ilə tabeli mürəkkəb cümlənin müqayisəsində üstünlüyü tabesiz mürəkkəb cümlələr tutur.

Nəticə

1. Türk dillərinin həm ədəbi dillərindən, həm də dialektlərindən gətirdiyimiz dil faktları sübut edir ki, *r* samiti qədimdə daha intensiv şəkildə işlənmiş, dillərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq *z* ilə güclü münasibətdə olmuş, çoxlu sayda leksik vahidlərdə öz yerini bu (*z-r*) samitə vermişdir.

2. Mahmud Kaşğari “Divan”da sözləri ərəb dilinin fonetik qayda-qanunlarına görə sıralandırmışdır. Onların mənaları uyğun dil örnəkləri, o sıradan müxtəlif türk ləhcələrində işlənən deyim və atalar sözləri və onların yer aldığı dördlüklərlə açıqlanmışdır. Belə açıqlanma prosesində görkəmli dilşünas – alim Mahmud Kaşğari elə şeir mətnlərindən istifadə etmişdir ki, onlar qədim türk şeirinin forma göstəriciləri barədə oxucuda dolğun təəssürat yaratmaqla yanaşı, səs-söz oyununun fonopoetik spektrləri – alliterasiya və assonansın operativliyi, işləklilik intensivliyi haqqında geniş araşdırma aparmaq üçün zəngin linqvistik material verir.

3. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “t” samitin qoşalığı ilə qeydə alınmış feillər mikromətnlərdə rəngarəng semantik çalarlarda özünü göstərir, daha çox təsirlilik xüsusiyyəti kəsb edib obyekt sözlərlə güclü şəkildə əlaqələnərək “fəaliyyət” konseptinin reallaşmasına xidmət edir.

4. Mahmud Kaşğarının yazıya aldığı şeir mətnlərinin ritmikliyi heca bölgüsü əsasında tənzimlənir. Bu nümunələrin əksəriyyəti sətirlərin, misraların heca bərabərliyi və onların qafiyələnməsi ilə seçilir. Heca vəznində yazılmış şeir mətnlərinin mənşəcə daha qədim olmasını sübuta yetirir.

5. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əksini tapan leksik vahidlərin toponim yaradıcılığındakı rolunu araşdırmaq böyük bir tədqiqat işinin mövzusudur. Bu qədim və misilsiz mənbə əsasında türkçələrdə formalaşmış yer-yurd adlarının mənbəyinin, etimologiyasının, yayılma areallarının öyrənilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

6. Mahmud Kaşğarının “Divan”ı Azərbaycan və başqırd dillərində mövcud olan bəzi leksik vahidlərin tarixi-genetik əlamətlərini aşkarlamaqda böyük

önəm daşıyan ən mühüm qayyaqlardandır. “Divan”da əksini tapan leksik vahidlərin burada bəzilərinin nəzərdən keçirilməsi hər iki qohum dildəki sözlərin cüzi bir hissəsidir. Azərbaycan və başqırd dillərində paralellik təşkil edən leksik vahidlər lüğətdə kəmiyyətə çoxluq təşkil edir və onların şübhəsiz ki, bir məqalə həcmində təhlil etmək mümkün deyildir. Bu gün “Divan”ın leksikası hər bir sahə üzrə söz ehtiyatlarının istər Azərbaycan, istərsə də başqırd dilinin əsas prinsiplərini, adlandırma vasitələrini ortaya çıxarmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir i, bunların araşdırılması böyük bir tədqiqat işinin mövzusu ola bilər.

7. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əksini tapan leksik vahidlərin Azərbaycan və özbək dillərində və o sıradan dialektlərində paralellərinin linqvistik təhlilini bu yazdırdığımızla yekunlaşdırmaq doğru olmazdı, çünki bu mövzu böyük bir araşdırma işinin təhlil obyektinə ola bilər. Belə araşdırma işinin olduqca əhəmiyyət kəsb etməsi onunla səciyyələnir ki, bu da Azərbaycan və özbək dillərinin tarixiliklə müasirliyin qırılmaz tellərlə bağlılığını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir.

8. XI əsrdə Mahmud Kaşğari tərəfindən toplanmış və “Divan”da əksini tapmış atalar sözləri və məsəllər real və abstrakt gerçəkliyi müəyyən yollarla motivləndirir, ideya-bədii keyfiyyətləri, struktur-semantik xüsusiyyətləri, zəngin ifadə imkanlarını özündə cəmləşdirərək türk xalq yaradıcılığının təkamülünün müəyyən dövrünü əks etdirməklə yanaşı, ilkin və özünəməxsus müdrik kəlamlar haqqında dolğun və aydın təsəvvür yaradır. Həmçinin “Divan”da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərin strukturunda alliterasiya və assonans, qafiyələnmə, sintaktik paralelizm və təkrarlar, leksik və fonopoetik uyğunluqlar lirik normallaşmaya tam şəkildə şərait fonopoetik uyğunluqlar lirik normallaşmaya tam şəkildə şərait yaradır.

9. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əks tapmış atalar sözləri və məsəllərin semantik istiqamətdə araşdırılması əsas verir deyək ki, Azərbaycan, o cümlədən digər türkcələrdə enantosemiya hadisəsi olduqca qədim tarixi-linqvistik bir hadisədir. Dillərin tarixi inkişaf və təkamülü ilə bağlı olaraq müəyyən dil vahidləri omonimləşir, antonimləşir, sinonimləşir, sinonimləşir və belə semantik

proseslər adverbiallaşma, isimləşmə, əşyaviləşmə, sustantivləşmə, konversiya kimi söz və məna yaratma üsulları kimi çoxmənəlilik yaradır. Bu cür proseslərdə enantosemiya hadisəsi də meydana çıxır ki, belə semantik linqvistik təhlilini vermək işini bir növ zəruriləşdirir. Mövzunun aktuallığı bir daha onunla şərtlənir ki, enantosemiya hadisəsi türk dillərində universal səciyyə kəsb etdiyi kimi, müxtəlif sistemli dillərin semantik resursları üçün dil xarakterikdir.

10. Müasir türk xalqlarının dil tarixini izləməkdə “Dədə-Qorqud kitabı”nın və M.Kaşğarının “Divan”ının əvəzsiz rolu vardır. Bu qədim qaynaqlar əsasında müasir türkcələrdə səciyyəvi inteqrasiya əlamətlərini, ortaqlıq təşkil edən leksik yarusları üzə çıxarmaq mümkündür. Düzdür, qədim türkün leksik qatını üzə çıxararkən türkologiyada bu qədim mənbələrə istinad indiyə kimi çox olsa da, bir türkcənin dialekt sözləri götürməklə digər türkcələrlə müqayisəli müstəvidə təhlilə cəlb edilməmişdir. “Qorqud kitabı” və Kaşğari “Divan”ın materialları əsasında ümumtürk dillərinin qarşılıqlı inteqrasiya cəhətlərini mükəmməl şəkildə ortaya çıxarmaq olar ki, bütün bunlar qohum xalqların etnosiyası və kulturoloji mədəniyyətinin bir sıra vacib məsələlərinin aydınlıq gətirilməsində böyük önəm kəsb edir.

11. Mahmud Kaşğarının “Divan” mətnlərində əksini tapmış antonimlər bədri-poetik və məntiqi-üslubi səciyyə daşıyaraq daha çox qədim atalar sözləri və məsələlərin tərkibində işlədilmişdir. Qədim türklər müəyyən linqvistik vahidləri qarşılaşdırmaqla məntiqi-fəlsəfi fikirlərini yığcam, qısa, lakonik formalardakı müdrik kəlamalarda ümumiləşdirmişlər. Dil faktı kimi müəyyən müdrik kəlamaların ifadəsinə antonimik vahidlər də qarşılaşdırma məqamında çox böyük və misilsiz rola malik olmuşdur.

12. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında leksik-semantik kateqoriya kimi omonimlərin əsas xüsusiyyəti eyni cür səslənib müxtəlif mənalar bildirməsidir ki, bunlar omonim sözlərin çoxmənəlilikindən irəli gəlmişdir. “Divan”da omonimlər müntəzəm və aktiv şəkildə qeydə alındığına görə, eyni cür səslənən, müxtəlif məna

ifadə edən sözlər tez, dərhal diqqəti cəlb edir. Omonimlərə xas xüsusiyyətlərin “divan” mətnləri əsasında müasir türkcələrlə tutuşdurulmasını, qarşılaşdırılmasını araşdırmağı bu yığcam təhlillərlə yaxınlaşdırmaq düzgün olmazdı. Bu problem türkologiyanın qarşısında böyük araşdırma tələb edən vacib mövzulardan biridir.

13. Dilin başqa leksik-semantik kateqoriyaları kimi çoxmənalı söz qruplarından olan sinonimlər də tarixi bir hadisədir və Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əks olunma və ya qeydə alınma baxımından zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Araşdırmalarımızdan əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, türk dillərinin inkişafı nəticəsində sinonimik cərgə həm genişlənə bilər, həm də əksinə, onun sərhədi daha məhdud, dar bir şəkil ala bilər. Odur ki, müasir dövrdən fərqli olaraq tarixi dövrlərdəki sinonimik cərgələrin qədim türk lüğətləri üzrə araşdırılmasının, dəyərli nəticələrin əldə edilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

14. “Ərdəmin bası tildir” (“mədəniyyətin bası dildir”) – deyən Mahmud Kaşğari bu əsəri ilə dünya şöhrəti qazanmış və “Dİvan”da dövrün adamlarının öz sözlərini qoyub fars və ərəb dillərinə məxsus sözlərə üstünlük vermək istəkləri kəskin tənqid atəşinə tutmuş, lüğətin bazasında 9.222 sözün demək olar ki, hamısının (10-a qədər sözün ərəb qrammatika terminlərini çıxmaq şərtilə) türk ləhcələrinə mənsubluğunu əsaslı, zəngin və geniş faktlarla sübuta yetirmişdir.

15. Müasir Azərbaycan, o cümlədən çağdaş türk dillərinin dialekt və şivələri üçün Mahmud Kaşğarının “Divan”ında zəngin leksik lay mövcuddur və leksik layın-dialekt və şivə sözlərinin tarixi-genetik köklərinin araşdırılması işində bu qədim mənbə misilsiz rola malikdir. Şübhə etmirik ki, bu mənbə əsasında bizim apardığımız bu araşdırma gələcək tədqiqatçılar üçün zəmin rolunu oynayacaqdır.

16. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında mürəkkəb sözlərin müəyyən bir hissəsini qoşa sözlər təşkil edir və bu strukturda olan sözlərin bir qismini komponentləri canlıların və cansız əşyaların çıxardığı səslə bağlı yaranmış, bir qismi heyvan və quşların çıxardığı səslə bağlı formalaşmışdır. Komponentlərinin əksərən sinonimlik, nadir hallarda antonimlik əsasında qurulması qoşa sözlərin əsas xüsusiyyətidir (Biz bu fikri söylərkən tarixi dövrləri nəzərdə tuturuq, müasir dövrdə antonimlik əsasında qurulan sözlər də çoxdur – M.H.). Qoşa sözlərin digər

bir əsas xüsusiyyəti tərəflərinin fonetik cəhətdən uyğun olması, birlikdə bir mənə ifadə etməsidir. Bu strukturadan olan sözlər mürəkkəb sözlərlə tam eyniyyət təşkil etməsə də, onların daxilində xüsusi bir qrup kimi öyrənilməyə layiqdir, çünki qoşa sözlər daşdığı struktur-semantik funksiyaya görə mürəkkəb sözlərə çox yaxındır.

Ədəbiyyat

1. “Kitabi -Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.
2. Məhərrəmov R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. “Elm, Bakı, 1968.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, “Elm”, 1980.
4. Kaşğari M. Divani lüğət – it-türk. Bakı, “Ozan”, çevirəni və nəşrə hazırlayanı R.Əskər, IV cild, 2006.
5. Kaşğari M. Divanu lüğət-it-türk. Bakı, “Ozan”, çevirəni və nəşrə hazırlayanı R.Əskər II cild, 2006.
6. Erkibasın Ahmed Bilan. Karsılastırmalı Türk lehceleri sözlüğü I. Türk dili tarihi. Ankara, 2006.
7. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Москва, 1952.
8. Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. // Сб. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961.
9. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954.
10. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1958.
11. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Zərdabi LTD. MMC. Bakı, 2011, 22 s.
12. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1924.
13. Adilov M. R.Rzanın dili və üslubu haqqında bəzi qeydlər — “Azərbaycan” jurnalı, II nömrə, 1963, s.210-219.

14. Ağaverdi X. Paramioloji mətnin strukturuna dair. "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası", II kitab, Bakı, "Elm", 2006, s.200-228.
15. Arziyev R. Uyğur dili. "Almuta məktəb", Almata, 2006.
16. Atalay B. Divanü lüğət-it-türk dizini Ankara "Endens", 1943.
17. Atalay B. Divanü lüğət-it-türk tərcüməsi. III c. Ankara, 1941, - 506 s.
18. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Ankara, 1999.
19. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
20. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azər. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1964.
21. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
22. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 568 s.
23. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb SSREA nəşriyyatı, 1964, - 508 s.
24. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Azərb SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1968, - 290 s.
25. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, 1999, - 601 s.
26. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, - 510 s.
27. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası"
28. Azərbaycanca - özbəkçə, özbəkçə - Azərbaycanca lüğət. Tərtibçilər: Babaxan Məhəmməd Şərif, Şahista Kamranlı (Özbəkstan), İsmayıl Məmmədov, Almaz Ülvi Binnətova (Azərbaycan), Bakı, "Savad", 2019, 506 s.

29. Bağırov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı,1971
30. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı, 1993.
31. Cavadov Ə. Canlı Dədə Qorqud. “Azərbaycan onomastikası problemləri”, III, Bakı, 1990, s. 88-89.
32. Cavadov Ə. Satira və yumor dili. “Azərbaycan dilinin bədii üslubiyatı”. Bakı, “Elm”, 1970, s.30-39.
33. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, BDU, 1988.
34. Çobanzadə B. Türk-tatar lisuniyyatına mədxəl. Bakı, 2006, 169 s.
35. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”dastanlarının dili. Bakı,1959.
36. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979.
37. Dilçilik ensiklopediyası. II cild. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı, “Mürtəcim”, 2008, -528 s.
38. Divanü lüğət-it-türk. Çincə tərcüməsi, I cild, 2005, - 510 s.
39. Ergin M. Dede Korkut kitabı. II c., Ankara, 1963.
40. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, “Elm”, 1980, s.251.
41. Əhməd Yasəvi “Divani hikmət” ,Bakı “Çaşıoğlu”,2004.
42. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı, “Mütərcim”, 1999.
43. Əliyev K. Dədə Qorqud. (əsərləri 10 cildə,VII cild, Bakı, “Elm və təhsil”,2019, s.384.
44. Əlizadə S. Nüsxə fərqləri və şərhlər. “Kitabi -Dədə Qorqud”, Bakı, 1988.

45. Ərdi S., Yurtsevər S.T. Divanu lüğət-it-türk. Tərcüməsi. İstanbul, 2005, - 403 s.
46. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, “Yazıçı”, 1978 .
47. Ərəb və fars lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün), Bakı, “Yazıçı”, 1985, - 1037 s.
48. Ərəb və fars sözləri lüğəti (klassik ədəbiyyatı oxumaq üçün). Bakı, “Yazıçı”, 1985, 1037 s.
49. Əskər R. III cildə ön söz. Kaşğari M. Dİvanü lüğət-it-türk. Bakı, “Ozan”, 2006, s. 7-8.
50. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri (Azərbaycanca nəsrinə ön söz). I cild, Bakı, “Ozan”, 2006, s. 8-52.
51. Gökyay O.Ş. Dədəm Korkudun kitabı. İstanbul, 2000.
52. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, “Elm”, 2012.
53. Hacıyev T.İ. “Dədə Qorqud kitabı”: olan və olmayan boylar. “Dədə Qorqud dünyası” (məqalələr), Bakı, “Öndər”, 2004.
54. Hacıyev T.İ. “Mahmud Kaşğarlı. Divani lüğət-it-türk”. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, II cild, Bakı, “Elm”, 2002, s.154-181.
55. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
56. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. “Maarif”, Bakı, 1987, 308 s.
57. Hüseynova M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. Bakı, “ADPU”-nun nəşri, 2020.
58. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, “Nurlan”, 1959, 442 s.
59. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı, “Elm”, 2004.

60. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. (Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı, “Elm”, 2008.
61. Karşılaşımali türk lehçelleri sözlüğü. Ankara, 1993.
62. Kaşğari M. Divani-lügət-it-türk. I cild, tərtib edən və redaktoru: R.Əskər, Bakı, “Ozan”, 2006, -512 s.
63. Kaşğari M. “Divanü lügət-it-türk”, I cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 516 s.
64. Kaşğari M. Divani – lügət – it -türk. III c., Bakı, 2006.
65. Kaşğari M. Divani-lügət-it-türk. IV c. Bakı, “Ozan”, 2006.
66. Kaşğari M. Dİvanü lügət-it-türk. Bakı, “Ozan”, 2006.
67. Kaşğari M. Divanü lügət-it-türk. Bakı, “Ozan”, I cild, tərcümə edən və nəşrə hazırlayan. R.Əskər, 2006, 512 s.
68. Kaşğari M. Divanü lügət-it-türk. Bakı, “Ozan”, II cild, 2006.
69. Kaşğari M. Divanü lügət-it-türk. Dörd dildə, IV cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı, “Ozan”, 2006.
70. Kaşğari M. Divanü lügət-it-türk. II cild. Bakı, “Ozan”, 2006.
71. Kaşğari M. Dİvanü lügət-it-türk. III cild tərtib edən, nəşrə hazırlayan: R.Əskər. Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
72. Kaşğari m. Divanü lügət-it-türk. III cild. Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
73. Kaşğari M. “Divani lügət-it- türk”, II cild, Bakı “Ozan” ,2006.
74. Kaşğarlı M. Divanu lügət-it-türk çevirəni: Besim Atalay, III cild, Ankara, 1941
75. Kazımov İ. Axısqa türklərinin dili.
76. Kazımov İ. Mahmud Kaşğari “Divan”ı və Çağdaş türk dilləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 224 s.

77. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, - 401 s.
78. Kazımov Ş. Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.
79. Qaqauzca-rusxa-yomınca sözlük, 2002.
80. Qədim türk abidələrinə aid materiallar. ADPU-nun nəşri, Bakı, 1993.
81. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Maarif”, 1986,320 s.
82. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Maarif”,1986.
83. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı, “APİ”-nin nəşri, 1984, 121 s.
84. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Ağrıdağ”, 2003.
85. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1990, - 376 s.
86. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, - 326 s.
87. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012,s.341.
88. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm”, 1980.
89. Radlov V. Oritğ slovarya tyurkskix nareçiy. Sankt-Peterburq, 1899.
90. Ramiz Ə. “Divanü lüğət-it-türk”ün dilinin qrammatik özəllikləri. M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinə son söz. II cild, Bakı, “Ozan”, s. 339-344.
91. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun “Dİvanü lüğət-it-türk əsəri (Azərbaycanca nəsrinə ön söz). Bakı, “Ozan”, 2006, s. 8-52.

92. Rzasoy S. “Kitabi – Dədə Qorqud” (KDQ) eposu paremioloji vahidlərinin (atalar sözləri) funksional semantikasında mifoloji invariant strukturun roluna dair. “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası”, II kitab, Bakı, “Elm”, 2006, 162-200 s.
93. Seyidəliyev N., Qurbanova T. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. “Maarif”, Bakı, 2003.
94. Tanrıverdi Ə. “Kitabi – Dədə Qorqud” və Qərb ləhçəsi. Bakı, ADPU, 2002, 171 s.
95. Tanrıverdi Ə. Dədəm Qorqudun sözü. Bakı, “Elm və təhsil”, Bakı, 2019.
96. Tanrıverdi Ə.”Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”.Bakı “Elm və təhsil”,2012.
97. Yasəvi Ə. Divani hikmət. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004.
98. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, “Maarif”, 1981.
99. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. Москва, «Наука», 1977, 138 стр.
100. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. Москва, 1924,
101. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1969, 501стр.
102. Бартольд В.В. Книга моего Деда Коркута. Москва – Ленинград, 1962.
103. Ввеленская Л.А., Дывина Г.Б., Шеболоева И.И. Современный русский литературный язык. Ростов, 1963.
104. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях – Б 2, № 5, Москва, 1960, стр. 104-108.
105. Герман П. Принципы истории языка. Изд – во. иностр, литер. Москва, 1960, стр. 301.

106. Джанджакова Е.В. О сочетаемой речи. В книга «Вопросы языка в современной русской литературы Москва, Наука» 1921,401-415 стр.
107. Жирминский В. Огузский эпос и «Книга Коркута». Книга моего Деда Коркута. Москва – Ленинград, 1962.
108. Земская Е.А. Речевые приемы комического в советской литературе. Исследования по языку. Москва, «Советских писателей», 1959, 331 стр.
109. Клюева В.И. Проблема антонимов. Уч.зап., т. IX, Москва, 1956, 101-110 стр.
110. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М – Л, 1960, 280 стр.
111. Миталибов С.М. «Divanu luqat-it-tyurk». Махмуда Кашгарского (Перевод, комментарии, исследования. Ашгабат, 1961, с. 109-112.
112. Палгов О.А. Понятие сочетаемости и валентности на семантическом уровне // «Вопросы романо-германской филологии», №1, Воронеж, 1972, стр. 32-38.
113. Палечов О.А. Понятие сочетаемости и валентности на семантическом уровне// Вопросы романо-германской филологии. Т. 139, Воронеж, 1972, стр. 32-51.
114. Пылевская М.Ф. Проблемы синтаксического рода, его границы и возможности выделения доминанты – В сб. «Лексическая синонимии». Москва, «Наука», 1967.
115. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва, 1960.
116. Севортуан Э.Б. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, «Наука», 1978, 352 стр.
117. Шанский Н.М. Лексика и фразеология современного русского языка.
118. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, Ленинград, 1941.

119. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Ленинград, 1941, 477 стр.
120. Mənzum oğuznamə. Bakı, 2005.
121. Ширалиев М. “Предложение слово” в современные проблемы литературоведения и языкознание. М., Изд-во «Нанка», 1974.
122. Ширалыев М.Ш. «Об этимологии депрической формы на -ыбан, -ибян, -цыбян»- Вопросы языкознания. 1960 №3, с.38-41.
123. Серебренников Б.А. Что было первичным р или з? СТ., 1971, №1.
124. Abdullayev Ə.Z. “Feili sifət tərkibləri. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis”, Bakı, 1962.
125. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1967.
126. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008. 47.
Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Dərslik. Bakı, 2013.
127. Татарско-русский словарь. М., 1956.
128. Батманов И.А., Арагчи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Еписейки. Фрунзе, 1962.
129. İslamov M. Dialekt və şivələrimizdə -ası,-əsi formasının məna xüsusiyyətləri haqqında. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri(məqalələr məcmuəsi), Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1967
130. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları, Bakı, 2003.
131. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
132. Abu-Hayyan. Kitab-al-israk II lisan al Atrak. İstanbul, 1931. 5.
Afanasev V.Q. Fəlsəfi biliklərin əsasları, Bakı, 1972.
133. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.

134. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, 1979.
135. Ağayev Ə. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivələri, nam.dis., Bakı, 1966.
136. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Ali məktəb üçün vəsait. Bakı, "Maarif", 1984.
137. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
138. Abbasov S. "Azərbaycanca – özbəkçə, özbəkçə - azərbaycanca lüğəti"nə ön söz. Bakı, "Savad", 2019.
139. Cəlilov. F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, 1988.
140. ASE, V cild. Bakı, 1981.
141. Bəşirov K. Türk dillərinin müqayisəsi; Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.

I fəsil. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərinin fonetik xüsusiyyətləri.

1. “Divan”ın fonetik özəllikləri
2. “Divan”da sağır n(nun) samiti.
4. “Divan”da ahəng qanunu və onun ümumtürk dillərində qarşılığı.
5. “Divan”da şeir mətnlərinin fonopoetik spektrləri
6. “Divan” da qoşa samit tərkibli feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.
7. “Divan”dakı şeir mətnlərinin etnopoetik müstəvidə təhlili.

II fəsil. Divanın leksik xüsusiyyətləri

8. “Divan”da qeydə alınmış bəzi leksik vahidlərin müasir türkdilli xalqların toponim yaradıcılığındakı rolu
9. “Divan”da leksik vahidlərin Azərbaycan və başqırd dilləri ilə müqayisəsi
10. “Divan”da əksini tapan bəzi leksik vahidlərin müasir Aərbaycan və özbək dillərində paralellərinin müqayisəli təhlili
11. “Divanı”da atalar sözləri və məsəllərin struktur-semantik xüsusiyyətləri
12. “Divan”da qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərdə enantiosemiya hadisəsini reallaşdıran linqvistik vasitə və üsullar.
14. “Divan”da və “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanlarında leksik paralellərin müasir türkcələrlə tarixi-müqayisəli müstəvidə linqvistik təhlili
15. “Divan”da sözlərin tarixi antonimliyi
16. “Divan”da bəzi leksik vahidlərin tarixi omonimliyi
17. Sözlərin tarixi sinonimliyi
18. “Divan”da termin səciyyəli sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri
19. Mahmud Kaşğarının “Divanı” və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri

20. “Divan”da qoşa sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri
21. “Divan” da yemək və içki adlarının əksi və onların çağdaş türkcələrdə qarşılığı

III fəsil. “Divan” in morfoloji xüsusiyyətləri

22. Divanda isimlərin əksi
23. Abidənin dilində sifətlər
24. Divanda sayların əksi və onların digər türkdilli abidələrlə müqayisəsi
25. Abidənin dilində əvəzliliklərin əksi
26. “Divan”da feilin quruluşca növlərinin əksi.
27. “Divan” konversiya hadisəsi
28. Abidənin dilində fellərdə zaman kateqoriyasının əksi
29. “Divan”da feilin mənaca növləri
30. Köməkçi nitq hissələri

IV fəsil. “Divan”ın sintaktik xüsusiyyətləri

31. “Divan”da təyini söz birləşmələrinin ifadə vasitələri və morfoloji tərkibi
32. “Divan” mətnlərində funksional cümlə tipləri: nəqli, sual, əmr, nida cümlələri
33. “Divan”da cümlənin baş üzvlərinin əksi
34. “Divan”da ikinci dərəcələri üzvlərin əksi
35. “Divan”da həmcins üzvlü cümlələr
36. “Divan”da sintaktik təkrarların tərtibi prinsipləri
37. Mahmud Kaşğarının əsərində mürəkkəb cümlələrin əksi

Nəticə

Ədəbiyyat

